Shri Raghunath Temple MSS. Library,
JAMMU

No. १४४१

Title चिन्तामणि प्रकाश

Author रुचिदत्तः

Extent १०० Age x

Subject न्यायवैशेषिकं

चिन्तामणि

प्रकाश :

१४४२

१२८ पत्र

१००

Slok-from 73-125

137-40

144-

णासिद्धिप्रतिपक्षितान्नरूपेण लक्षणगमनेपि सद्धेतौ व्याप्यप्रभान्नविरुद्धे तत्र यथाव्याप्यत्वोवर ह्रदालंबस्य प्रतिबंधक
तायां तस्य च भ्रमत्वनियमान्न च सद्धेतौ स्वगोचरपरामर्शात्मकस्य प्रमात्वनियमात्तत्पुरस्कारेणैव तल्लक्षणगमनं स्या
दिति वाच्यं प्रतिबंधकतायां तस्य च भ्रमत्वनियमान्न च सद्धेतौ स्वगोचरपरामर्शस्य प्रमात्वनियमात्तत्पुरस्कारेणैवोक्त
लक्षणगमनं स्यादिति वाच्यं ज्ञाने हि यावद्विषयतया प्रतिबंधकत्वं तावति याथार्थ्यं विवक्षितं तेन तथा। आद्ये अपरिहे
तुविषयतया विसद्धेतुगोचरपरामर्शस्याहार्यमिति प्रतिबंधकतायां तदंशे वा याथार्थ्यमिति यमेनोक्तदोषापरीहारः।
पंसे वह्निव्यभिचारित्वादिभ्रमविषयीभूतधूमादावतिव्याप्तिः तदवस्थे च धूमांशे तस्यापि याथार्थ्यात्। न च तत्ता
सा धूमविषयतया प्रतिबंधकत्वमेव तेनेति वाच्यं किंचिद्वह्निव्यभिचारीति ज्ञानेप्यनुमितिप्रतिबंधाभावाद्धूमविषयत्वे
नैव तस्य प्रतिबंधकत्वात्। न च सद्धेतुपक्षत्वाभ्युपगमे परिहेत्वविषयतया प्रतिबंधकत्वमानाभावात् तद्विषयकस्य
तस्यानुमितिसामग्रीरूपत्वेन तद्विषयत्वेनैव प्रतिबंधकत्वात् तत्र सत्प्रतिपक्षयोर्विरुद्धयोरन्यतरस्मिन्नव्याप्त्यापत्तेः।

श्री

श्री

धर्म्मितान्यतरत्वेन गृहीतिज्ञानस्य यथार्थस्य तत्र प्रतिबंधकतया न व्याप्तिधीरिति चेत् । नाभावांशे संहितत्वांशे न प्रमात्वेन किंतु वि
रुद्धोभयप्रव्याप्यत्वमुक्तयमेकत्र तनवच्छेन्नत्वमिति व्याप्त्यवधारणप्रदर्शमिति निरूपं तद्धार्यं । तथा च यत्र विरोधद्वय प्रामाण्यान्तरं
७२ विषयांतरसंचारादिना व्याप्तिपक्षधर्मितान्यतरत्वेनगाहुमित्यनुकूलो व्याप्त्यादिप्रामाण्यरोन नगातत्त्वत्र सम्प्रतिपत्ति व्याप्ति
73 स्वदवस्थैवानवनाहगृहीताभावे तन्नत्रानुमित्यप्रतिबंधासंग्रोत्वमेव नेति वाच्यं विरुद्धोभयव्याप्यवत्त्वपरामर्शे
सेघविरोधिसामग्र्यां वेन प्रतिबंधकत्वात् । नहि व्याप्त्याधन्यतरत्वेनापुरस्कारेणहेत्वाभासत्वे किंतु कदाचित्सामग्
ग्रीवत्वेन तदपि ह्यानंतत्र भवतीति अन्यथा तस्यापि कारणविघटकत्वापत्तौ बाधप्रतिरोधयोः सामान्यतदुमितिप्रतिब
धकत्वमिति सिद्धांतो व्याकुप्येत । किंच यत्राविरुद्धं समावीनं लिंगद्वयं विरोधधर्मितान्तस्तत्प्रतिपत्तितन्नत्र न स्वरूपासिद्धा
पयथार्थेचनाप्तिव्याप्तिर्वलेपैवा । यत्तु व्याप्तिपक्षधर्मितान्यतरत्वेनावगाहनमात्रेण न प्रतिबंधकत्वं किंतु साध्याभावसा
धकाविभावितिज्ञाने सम्प्रतिपत्तेरनुमितिप्रतिबंधकत्वं यथार्थमेवेति नितान्याप्तेः । अन्यथा अप्रसाधकत्वानुपपत्तिरिति वे ७२
यथोपपन्नो गतिः । तन्नुच्छं । साध्याभावसाधकत्वं साध्यासिद्धिजनकत्वमनुमितिप्रतिबंधकतावच्छेदकरूपवत्त्वं वा न तु

श्री

ज्ञानं न तु वन्हिमत्साध्यकानुमितिप्रतिबंधकं बाधकत्वानुमितिविरोधितावच्छेदकानवगाहनात्। नापि कथमपि विशिष्टैकं व्याप्तिग्राहकज्ञानवत्त्वात्।
तद्विषयस्याभावावगाहनात्। अन्यथोऽसौ ध्रुवं स्वव्यभिचाराद्ये हेत्वाभासोपाध्यंतरापत्तेः। असाधकतानुमानेन
तानुमितिप्रतिबंधार्थं किंतु तद्व्याप्यहेतुमत्पक्षकपरामर्श इति किं वा न तु मितिप्रतिबंधकयथार्थज्ञानविषयत्वं।
विरोधिगुणोपलब्धत्वं वा नाद्यः। आद्यपक्षानैकान्तिकविरुद्धादावव्याप्तिप्रसंगात्। न च तदाद्यसंग्राह्यमेवेति वाच्यं।
साध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्वादिविशेषणत्वज्ञानस्य तदापत्तेश्च सत्त्वेन संग्राह्यत्वादनु। अन्यथा विरोधिगुणोपलब्धत्वेनोक्तानां संग्राह्यतेति व्याप
कत्वापत्तेः। नापि द्वितीयः। सद्धेतुव्यसाधारणत्वे सत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तेरसाधारण्येन स्वरूपासिद्धावगाहनाविषयत्वात् व्यर्थत्वेन स्वरूपासिद्धेन व्याप्यायाम
पि हेत्वाभासतापत्तेः। अपि वयस्तु कथं यथार्थज्ञानविषयत्वं यस्य तस्य प्रतिहेत्वाभासत्वमन्यथा सपक्षे विपक्षे न प्रकृते
णाविरुद्धादिव्याप्यत्वानिरूपणे गृहीतं स्यादप्रतिहतस्य हेत्वाभासतापत्तेः। द्वितीयो विरोधासाधारण्यादिदूषणं यामे कपुरु
षप्रतिकल्पकत्वादिदोषे हेत्वाभासत्वेन विरोधं दर्शयति वतः पूरुषांतरस्यापि हेत्वाभासत्वापत्तेरिति। अत्रोच्यते। अनुमि-
तिप्रतिबंधकपदेन ज्ञानस्यानुमितिप्रतिबंधकत्वावच्छेदकाः स व्याप्तिविरहादयस्तु पाध्यायविवक्षितः। अनुमितिप्रति

श्री

१४
७५

बंधकतावच्छेदकतावच्छेदकत्वेनलिंगाद्यवेसत्प्रत्यनुमितिबंधकज्ञानेविषयतयात्र वच्छेदकत्वमेवविवक्षितं तत्र तद्वत्तोपरयथा
र्थज्ञानविषयत्वं हेत्वाभाससत्वमित्यर्थः विषयत्वंबाधविशेष्यत्व मनोयामितियावद्बोधंनेतातिव्याप्तिः तद्वत्तोपरयुत्वंताकृा
लिकत्तद्वयेगोवभूतं तेन पाकरक्तरूपमेयाभितिधीयथार्थेव वकाद्यविकसंबंधपुरस्कारेणसत्प्रतिपक्षितत्व युक्तेयथा
र्थविनसत्प्रतिपक्षितत्वात्सिद्धेतोनातिव्याप्तिः नवैवंयथार्थपदवैयर्थ्यं त्रैकालिकतद्वगावरत्वविरहादेवसद्व
तावन्नातिप्रसंगः इतिवाच्यंतद्वचेहितनाद्विषयविशेषणं किंतुज्ञानविशेषणंतथावेदानीवह्निव्याप्तिवात्तोधूमइतिभ्रमा
दायत्रातिप्रसंगतादवस्थ्यात्तादृशज्ञानविशेष्यत्वं वक्रिलेषणमेवनत्वाज्ञायमानदशायानिष्पादेषेऽव्याप्तिरितिवा
च्यंतत्रधूमूतानमेवतदानींतद्विशिष्टलिंगाभिष्याकात्कार्यनदापिसत्वात् नवैकपुरुषीयसत्प्रतिपक्षितदशायांकृ
तकत्वादिहेतोःपुरुषांतरंप्रतिसत्प्रतिपक्षितापत्तिः आपादकाभावात् नहिनाद्वज्ञातानाविषयःसर्वपुरुषंप्रतिहेत्वा
भाससदितिलक्षणलक्ष्यार्थः किंतुतादृशज्ञानविषयोहेत्वाभाससद्भावाप्तौवदेतुर्तोदोषासीदुविकोपपत्तिः तत्पुरुषपक्षसत्र १४
प्रतिपक्षतायांतत्पुरुषीयसमानवलोपस्थित्याद्यप्रतिरुद्धतत्पुरुषीयानुमितिरूपकार्यलिंगत्वंप्रयोजकमितिनन

द्धापत्तिः एवं संदेहे तावत्साधारणोपि सामान्यतदृष्टापत्तेः विशिष्यव्याप्यादर्शकाभावान्न तत्र समूहालंबनत्वे हि तैकदेशाभासविष
यकत्वाहृन्नाज्ञानविशेष्यान्यत्र संदेहतावतिव्याप्तिः। नन्वेवं नद्वयप्रकारकयथार्थज्ञानविशेष्यत्वस्याविवक्षितत्वान्नवा
धितासिद्धमितिज्ञानस्य यथार्थस्याविशेष्यत्वबाधितत्वे लिंगेनाव्याप्तिः। न च तथापि सत्प्रतिपक्षे व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मपराम
र्शविषयीभूतस्य प्रतिसाधनस्य वैयर्थ्यापत्तेः व्याप्यापनाद्धेतौ वर्तमानसंबंधाभावेन तद्वत्त्वे गोचरयथार्थज्ञानाभावादिति वाच्यं।
इदं हि लिंगमनेन तत्प्रतिपक्षेण सत्प्रतिपक्षितमिति ज्ञानस्य यथार्थत्वेन सकर्तृत्वासिद्धेः तथा ज्ञानरूपप्रसंबंधस्य स्वरूपसंब
धविशेषस्य वा कल्पयितुं न संबंधत्वेन ज्ञानस्य यथार्थत्वाच्चात्र तत्र एव तत्संबंधस्य नित्यत्वादनित्यत्वे घटं। नन्वेवं धूमाव
च्छिन्नव्यभिचारितिज्ञानसंबंधमादाय धूमेपि व्यभिचारित्वसत्त्वात् इति व्याप्तेः स्यादिति वाच्यं। तज्ज्ञानस्य यथार्थत्वेन
सकलासिद्धतया तत्र तत्संबंधस्य कल्पनात्। न च संबंधीभूतज्ञानस्यैवानुमितिप्रतिबंधकतया तन्न संबंधगोचरयथा-
र्थज्ञानस्यानुमितिप्रतिबंधकत्वमिति वाच्यं। दृष्टापत्तेः। नाघटानुमितिप्रतिबंधकीभूतादृशाज्ञानविशेष्य
त्वमत्र विवक्षितं किंतु तद्वत्तया यथार्थज्ञानविशेष्यत्वमात्रं तच्च ज्ञानं व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मतानुमितिप्रतिबंध

श्री

७५
75

कामपास्पन्येदत्तत्र यथा साध्येतेपाव्याद्यापक्षेनहि लिंगादिविशेष्यकबाधितत्वादिज्ञानस्यानुमितिप्रतिबंधकत्वं किंतुबाध
मात्रविषयकस्यैव तादृशविषयताया विरोधाभावादिज्ञानं तत्तु याथार्थ्यसाविषयत्व इति तया विषयविशेषणीभूतमपि तद्
वत्त्वमेव तथा च व्यर्थीदिनेषणेनापि स्वपारिभाषिकत्वरूपं लक्षणं करोति। यद्विषयत्वेनेति। ज्ञायमानमिति। तत्र।
(?)ज्ञानाविषयीभूतस्य व्याप्तिवादादेर्न प्रतिबंधकत्वं किंतु तज्ज्ञानस्यैवेत्यपरितोषाद्द्वितीयलक्षणं तद्व्याख्येने न
व्याप्तिवादादयस्तूपाधयो लाक्षणिकमतद्विषयत्वेन च लिंगज्ञानस्यानुमितिप्रतिबंधकत्वानुपपत्तेश्च लक्षणोक्तव्याप्तित्वात्तद
दस्य तद्रूपत्वेन तद्व्याप्तिरूपार्थः। तेन व्याप्तिवादादेर्धर्मातिव्याप्तिः। धर्मितावच्छेदकलिंगेनासंभवात न च पक्षतादिविरहरूपाया
ज्ञानविरहरूपाया वा आश्रयासिद्धेर्न संग्रह इति वाच्यं तद्व्याप्तेः ज्ञायमानदोषस्यैवात्र हेत्वाभासत्वेन लक्ष्यत्वात् ज्ञानवा ज्ञा
नादिदोषाज्ञायमानः प्रतिबंधकाभावस्याभावत्वेन स्वरूपसत एव प्रतिबंधकत्वात्। तेनैवं सति बाधासिद्ध्यादेः कथ
यानोज्ञाव्य। अज्ञायमानदोष घटयाहेत्वाभाससत्त्वासत्त्वाभ्यां नियमहस्थानानरगाससत्त्वाद्भवेतिवाच्यं। हेत्वाभाससामान्यपथोकाद्
तितिसूत्रे चानुक्तसमुच्चयार्थेन चकारेणैतस्यापि नियमहस्थानत्वप्रतिपादनात् असिद्धसाधनस्यापन्नतादिविरहरूपत्वे ७५

वसन्नस्य अर्थात्तद्वेनैवोद्भावनमिति सर्वसमञ्जसं तं। नचैवानुमानं सन्देहे सत्प्रतिपक्षे असाधारणो वा स्यादेतां स्यादितिपक्ष
धर्मितयातस्यानुमित्यनुकूलतयानुमितिप्रतिबंधकतावच्छेदकतानिमत सत्प्रतिपक्षितत्वादेरभावादित्यत आह।
देरोति। तथा च तत्काले तद्वत्तानस्य च अनुमितिप्रतिबंधकत्वाद् अनुमितिप्रतिबंधकतावच्छेदकरूपसत्प्रतिपक्षितत्वस्यासा
धारण्यस्य च भावात्। नत्राति व्याप्तिरिति भावः। यद्यपीति। अत्र सत्प्रतिपक्षपदं विरोधिज्ञानसामग्रीपरं तच्चे।
नैसत्प्रतिपक्षस्य प्रतिबंधकत्वात्। नतु सत्प्रतिपक्षेहेत्वाभासपदं तस्यान्यत्र प्रतिपक्षत्वासंभवादितिद्रष्टव्यं। तत।
श्री
यापीति। नत्वनुमितिं प्रत्यसाधारणदोषत्वेन तावत्त्वलक्ष्यता किंतु तात्पर्यमात्रं दोषत्वेनेत्यर्थः। अनुमितिं प्रत्यसाधारणदोषत्व
मपि बाधसत्प्रतिपक्षयोरिष्टमेव यद्येति। बाधेतिफलज्ञानं सत्प्रतिपक्षे पोषापि द्रष्टव्यः। प्रमापक्षे प्रमापक्ष बाधेच
न तत्सामग्रीत्वेन प्रतिबंधकत्वात्। अपीतद्वानुमितावपि संशयेपि तत्र प्रत्यक्षं दृश्यात्। अनुमितौ बाधमात्र।
स्यप्रतिबंधकत्वात्। तथा च बाधेनैव न बाधमात्रेणेत्यपथोद्भिष्टव्यः। ननु अनुमानेपि बाधस्यैव प्रतिबंधकत्वात् अन्यथा
गपताह्तानमात्रस्यैव प्रतिबंधकत्वादितिचेन्न। अनुमितासंभाव्यत्वे तोनेनाद्रकेतीति सिद्धानानुसरणेनत्र

तिबंधकत्वमनादृत्यैवास्याभिधानात् अनयास्माभिरुक्तेपि न वाधमात्रस्य पक्षादेः प्रतिबंधकत्वं नरशिरःशौचानुमाने
न तद्दृष्टोरवोधकागमस्य वाधापत्तेरिति वाच्यं उपजीव्यजातीयत्वेन सादृश्यबलवत्त्वात् तद्विरोधेनानुमानस्यैव वा-
७६ वाधितत्वात् अत एवागमवाधितोऽयमिह हेतुरित्यादिमेवाग्रे। तद्बलवत्त्वाज्ञानदशायां विरोधेऽदृष्टान्ततः समुत्पन्नयावा-
76 दि विरुद्धवाभासत्वोपाधित्वं मत्कृतं न तु हेतुविषयतया तु तज्ज्ञानस्य प्रतिबंधकता न तथात्वमिति वाच्यं बाधस्या-
प्यतथात्वापत्तेः न हि तज्ज्ञानमपि हेतुविषयतया प्रतिबंधकमित्यत्र फलमिति चेन्न। यज्ज्ञाने सत्यव्यवस्थायां प्रमितिप्र-
तिबंधकत्वमेव तथात्वेनाभिमतं न तु गौरवं तथा फलमुखगौरवादेः प्रमाणसिद्धतया तज्ज्ञानस्य प्रतिबं-
धकत्वादिति। तत्रोपाधिनिरूपाधिविभजनं तु आस्तां सत्वेति। सव्यभिचारोपाधिरिति। यद्यपि सामान्यलक्षणं न तु
विभागो मुयुक्तः अन्यथा असाधारणत्वापत्तेः तथाप्युपसंहारेण सव्यभिचारान्तर्भूतः किंच सिद्धान्तभूत ७६
इति केचिन्न मतं तथा सति साधारणत्वेन सव्यभिचारलक्षणमयुक्तमिति तत्राकामपत्तेः तद्दृष्टान्तप्रदर्शन
परत्वमेतस्य न तु हेतुविभागतात्पर्यमिति भावः। प्रसंजकत्वं साधकत्वं सापादकत्वं वा वाच्यं तत्राविशेषमनुम

यं पक्षे कस्यचन संभवतीत्याह। एकस्यैवेति। साध्यभयपक्षेति। साध्यतत्साध्याभाववद्रूपं पक्षत्वद्वयं ग्रहणपसंहार। शृंगिपक्षएवेत
थेतिभावः। ननु यत्तिज्ञानसर्वत्रैति विशेषणेन धूमादौ नातिव्याप्तिः। अत एवेति। साध्यसंदेहजनककोटिद्वयोपस्थितिः
साध्यतदभावोपस्थितिः तज्जनकं यत्पक्षधर्मताज्ञानं तद्विषयत्वे सतीत्यर्थः। न तु पक्षधर्मेति वाच्यार्थमितिचेन्न। साध्यसंदेहज
नकप्रामाण्यसंशयात्मककोटिद्वयोपस्थितिजनकज्ञानविषयीभूतज्ञानत्वेऽतिव्याप्तिवारकत्वात्। पक्षधर्मताज्ञानं च सा
ध्यसंशयविषयवृत्तिताज्ञानं न च तज्ज्ञानस्य साध्यसंशयविषयपर्वतादिवृत्तिताज्ञानप्रामाण्यसंशयात्मक।
कोटिद्वयोपस्थितिजनकं किंतु ज्ञानवृत्तिताज्ञानमेवेति नातिव्याप्तिः। यदा सामान्यतः सर्वज्ञानानां निर्विषयकत्वज्ञानं वादि
प्रामितिप्रामाण्यसंशयजनकज्ञानविषयो ज्ञानं च तथाप्यतिव्याप्तिः। तत्र संशयविषयीभूतज्ञानवृत्तिता।
ज्ञानस्यैव तथात्वादिति चेन्न। नहि तज्ज्ञानज्ञानस्य निर्विषयत्वरूपसाध्यसंशयविषयवृत्तिताज्ञानत्वेन स्यैव त
थाप्रामाण्यसंशयात्मककोटिकोपस्थितिजनकत्वं किंतु प्रामाण्यसंशयविषयीभूतज्ञाननिर्विषयत्वाद्यभिमतिवृत्ति
ताज्ञानस्यैवेत्यन्यथाधूमादिज्ञानेप्रामाण्यसंशयानुपपत्तेः ज्ञानत्वस्य वह्न्यादिवृत्तिताज्ञानाविरहात्। नतुक्वा।

भिचारज्ञानादिभ्रमाविषयीभूतसद्धेतावतिव्याप्तिः। न च हेत्वभिमतपदेन हेत्वाभासपरिग्रहाद्दोषः। अपक्षधर्मत्वभ्रमेऽता-
दृशाभ्रमाविषयतयाऽव्याप्तिः साध्ये। न च तादृशाकोपस्थापकभ्रमाविषयत्वेनैव तन्निवेशितिर्भ्रमसंग्रहः। हेत्वभिमतपदे वैय-
७७ र्थ्यापत्तेः। किंच मूलहेत्वाभिमतपदस्य साध्यव्याप्यपरत्वादिति केचित्। तन्न व्यभिचारादिभ्रमविषयीभूतेऽविरुद्धे तथाप्य-
तिव्याप्तेः। न च विरुद्धाव्यतिरेकरूपोऽसाधारण्यमेवेति पृथक्तयाऽभिधानात् तस्य तन्नोपपन्नमेवेति वाच्यं। पक्षधर्मतापद-
वैयर्थ्यापत्तेः। निर्विषयत्वादेः साध्येऽज्ञानत्वस्य विरुद्धत्वे तल्लक्षणत्वात्तद्भावव्यतिरेकेऽतस्यानभिमतत्वात्। सविषयत्वादेः।
साध्येन विरुद्धत्वमिति चेत्। तत्र साध्येन तस्य संबद्धत्वेन साध्यव्याप्यपदेनैव तन्निरासात्। तत्र विरोधस्य ज्ञानत्वज्ञा-
द्वादेः सध्येन सिद्धत्वेन हेतावतिव्याप्तिः। तत्र तस्य व्यभिचारस्यैव संग्राह्यत्वात्। अन्यादृक्तस्य च साध्यस्याभावात्।
तस्माद्बाधादिविरुद्धस्यासंग्राह्यत्वं तदा व्यभिचारितत्वभ्रमाविषयीभूते विरुद्धेऽतिव्याप्तिः। यदि च तस्य संग्रा-
ह्यत्वं तदा पक्षधर्मतापदवैयर्थ्यमेवेति चिंत्यं। वयं तु ज्ञानपदं प्रमापरमेव यद्विषयत्वेन कोपस्थाप- ७७
स्थापकत्वं तद्दोषप्रमात्वं वा ध्येयं। तेन स्वरूपासिद्धसंकीर्णतायां व्याप्तिः। विरुद्धत्वासंग्राह्यमेवेति पक्षधर्मता

77

पदं साध्यांकता इत्यत्रान्तदव्याप्यासेवात्र लक्षणद्वयमितितत्र साव्यभिचारायां नासाध्यादिः न च हेतुसमानाधिकरणपदवैयर्थ्यं तस्य
साध्यव्याप्यत्वपरस्य सद्धेतुत्वसाधारण्येनाव्याप्तिवारकत्वात् केवलान्वयिन्यासाध्यमग्रंथे नतस्यात्रालक्ष्यत्वेन प्र-
तिपादनादिति । ननु सद्धेतावसाधारण्यसाध्याव्याप्यत्वस्य साध्याभावाद्यप्रसिद्धेः केवलान्वयिसाध्यके तूपसंहारादि-
व्याप्तिरित्यत आह केवलेति । विशेषलक्षणस्यासाधारण्यघटकस्यैव च बोध्यत्वादिति भावः । यद्यप्यस्य संग्राहकत्वेपि तद्दो-
षः तत्र लक्षणावारणाय विशेषणमप्यनर्थकं तथापि सद्धेतुर्न कदापि हेत्वाभास इति मतमालंब्येदमुक्तं । अत
इति । यत्र पुरुषदोषोऽनवक्लृप्तदोषस्तस्यार्थः प्रमेयत्वेनेति । अयं धूमवान् प्रमेयत्वादित्यत्र प्रमेयत्वादित्यस्यार्थः । त
थाच इति । साध्यानवगतसहचाराद्यादिलक्षणे तु साधारण्येन तु उक्तं बोद्धव्यं । साध्यवद्वृत्तित्वेनाश्रितसाध्यवद्वृ-
त्तित्वेनेत्यर्थः । पक्षे साध्यस्य संदिग्धत्वादिति भावः । यस्य यद्वत्तादृशज्ञानविषयत्वं तद्वान् स साध्यव्यभिचारि-
त्वमिति मतानुसारेणेदं बोध्यं । अन्यथा दृष्टविशेषतस्याविनाशदृष्टान्तविषयतया संग्राहकत्वनातिव्या-
प्तिप्रसंगात् । तथाचैतद्वृत्यायामव्याप्तिसंग्राहकत्वमेवेति भावः । एतद्दृष्टान्तेपीति न साधारणवाधदृष्टान्तेन

श्री

७८
78

तत्र ज्ञानस्यापि अनुमितिप्रतिबंधकत्वात् किं निगमकाभाव इति वाच्यं । एतज्ज्ञानस्य विरोध्यविषयत्वेनाप्रतिबंधकत्वा
त् । अप्रयोजकस्य हेत्वाभासत्वात् किं ज्ञानमपि नानुमितिप्रतिबंधकं विरोध्यविषयत्वात् । एतज्ज्ञानेन व्यभिचारित्वादिसं
देहापादनेन तस्यैव प्रतिबंधकत्वात् । अनुमितिभावः । एतेन पक्षधर्मत्वे सतीति । अत्र विरुद्धान्यत्वमपि विशेषणं तथा
त्वे विरुद्धान्यस्य पक्षवृत्तेर्यदनुमितिविरोधाज्ञानमिति परं पराविरोधीकरणाविघटक इति यावत् । तेन साधा
रणादिकं लभ्यते न तु संबंधाभावादिति विद्यमानतत्संबंधवत्त्वाभावमर्थः । तेन स्वरूपासिद्धसंकीर्णव्यभिचारि
ण्यव्याप्तिः । विरुद्धे चातिव्याप्तिः । विरुद्धान्यस्य विरोधघटणे विरुद्धसंकीर्णासिद्धसाधारणाव्याप्तिः । बाधितवत्सत्प्रतिप
क्षितयोः अनुमितिविरोधित्वाद्बाधसत्प्रतिपक्षयोरतिव्याप्तिः । काव्याविकसंबंधमादाय साधारणे
सद्धेतौ चातिव्याप्तिः । स्वेतरासिद्धसम्पत्तिनिरस्तानि वेदितव्यानि । स्वरूपासिद्धसंकीर्णे च साधारणादौ
व्याप्त्यत्वं समनवायान्यथाऽव्यापत्तेः । विरुद्धान्यस्येति विशेषणाद्विरुद्धे नातिव्याप्तिः । विरुद्धान्य
स्य पक्षवृत्तेरनुमितिविरोधि सपक्षाविपक्षव्यावृत्तत्वं तत्र साधारणविरुद्धसंकीर्णे साधारणेपि सत्वान्नाव्या ७८

धि। बाधितत्वसत्प्रतिपक्षयोरन्यमिति चेत्। परामर्शविरोधिज्ञानमात्रं ज्ञप्तिव्याघातः। अव्याप्तिरिति पदमहिम्ना संबंधस्य विघ
मानत्वलाभात् सद्धेतावसाधारण्ये नीलोतिव्याप्तिवारणाय। न च यथार्थविरोधिपरामर्शो नीलधूमादौ विरुद्धान्यपयन्न द्वेतरा
नुमितिविरोधिव्याप्यत्वासिद्धत्वं तत्वं बंधस्यतत्वविधमानत्वादिति व्याप्तिरिति वेत्। नाव्यर्थविशेषणानन्यस्य स्वरूपासि
श्री विवज्ञानाय त्वाश्रयत्वमिति विरोधित्वं वानुमितिप्रतिबंधकत्वानविषयत्वावच्छेदकत्वमतो नाहानरूपासिद्ध्यादा श्री
वपिक्षसंग्रह इति। विरुद्धोपीति। न चैवं विरुद्धान्यस्येति विशेषणवैयर्थ्यमिति वाच्यं। अनेन रूपेणोपस्थितिधानादुक्तेः
पान्यतमत्वत्वयात्वानस्येव विरुद्धस्यलसत्वात्। अथावसपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वादित्वानोदनाय यामेव विरुद्धस्यास
धारणत्वेन संग्राह्यत्वात्। न तु विरुद्धस्य तत्वेनोक्तिश्चयदशायामनुगमरूपत्रयाभावात्। अथ तदानव्याप्यत्वेनायसार्थक
मेव नादिति। साध्यव्याप्यचेतसोति। साध्याव्याप्यत्वसाध्याभावव्याप्यत्वोभयनिश्चयविरोधिहेत्वाभासत्वोपाधि
मत्वे साध्यवत्वाभावव्याप्तित्वानिश्चयसाध्याभाववत्वाभाववृत्तित्वनिश्चयविरोधिहेत्वाभासं प्रतोपाधिमत्वेनेन्यर्थः। प्र
थमेमतीति। सव्यभिचारत्वादि यत्किंचिन्नाहेत्वाभासत्वाग्रहादित्यर्थः। यद्यपि तत्प्रग्रहे प्रतिरोधादिनादोषे हेत्वाभासत्वं

गृहीतं तु शब्दात्त एवं तथापि सन्न सार्वत्रिक इत्यर्थः यथा कृतं सद्धेतावसाधारण्यं व्याप्तिरिति यथोक्तस्यावरूपत्वाद्यत्वे
व्याप्तिरंशे केवलान्वयिनि सपक्षाविपक्षव्यावृत्तत्वरूपहेत्वाभासत्वापत्तेः रूपभयानि श्चाय्यर्थविरोधिनन्वत्र सत्वादित्यपरिशेषात्।
१८ दृष्टान्तो व्याप्यदितीत्यन्वयोगोलकादिसपक्षव्यावृत्तत्वेन धूमादावपीत्यत आह सर्वेति सपक्षविपक्षयोर्नापि पक्षवृत्तित्व
ऽर्थ इति विरुद्धान्यपक्षवृत्तेर्यद अनुमित्यौपयिकव्याप्त्यादिसंबंधशून्यत्वं तद्विरुद्धमित्यर्थः तेन न स्वरूपासिद्ध्यादिसंकीर्णा।
79 त्वं व्याप्त्यादिः अनुमित्यौपयिकत्वं तु अनुमितिकारणलिंगपरामर्शविषयतावच्छेदकत्वं तोऽबाधितत्वासत्प्रतिपक्षत्वयो
रप्रसंगः न च विरुद्धे स्वरूपासिद्धे वातिव्याप्तिः स्वरूपासिद्धे विरुद्धे हेतु अनुमित्यौपयिकसंबंधशून्यत्वं स्वरूपासिद्धत्वाद्वि
रुद्धत्वं वा न चैतदुभयं विरुद्धान्यपक्षवृत्तौ वर्त्तते प्रथमस्य पक्षधर्मे द्वितीयस्य विरुद्ध एव वृत्तेरिति। अन्ययाति न नु व्या
ऽतिव्यस्तः नु दयाद्धिव्यादेरादावदितानाव्याप्तिमद्वृत्तयासिद्धमतिव्याप्तमिति चेन्न ज्ञातव्याप्तिकस्य पक्षीयसाध्यगो
चरतानियमेन तदा पक्षस्येव सपक्षतया सकलसपक्षविपक्षव्यावृत्तरूपोऽन्वयकोपस्थापकतावच्छेदकरूपव १८
वस्पतत्र्याभावान् विशेषाद्दर्शने सहितस्येव्यस्पष्टतयकोऽधिकपस्थापकतावच्छेदकत्वेन विवक्षितत्वादिति। नन्वेकव

श्री

लाघवयिसाध्यकेनुपसंहारित्वव्यादित्यत्र साध्याभावकोटेरप्रसिद्धेरितिचेन्नात स्यातत्कान्व्याप्तेर्निश्चयविरोधिस
देहजनककोटिकोपस्थितेर्विवक्षितत्वात्। तादृशाद्यसाध्यतदभावसंशयः साध्ये पक्षवृत्तित्वसंशयश्च मन्तव्य इति भावः। अ
न्यायमिकावानूह्नातात्क्रियत्वे प्रामाण्याप्रामाण्यरूपोभयकोट्युपस्थितिजनकतावच्छेदकज्ञानवत्त्वावतीसद्धेतोर्ज्ञानता-
तिव्याप्तिरितिचेन्न। लिंगाद्युतन्याय ज्ञानमनुमयकोट्युपस्थितिजनकतद्वत्त्वस्यात्तादृशाभावकेदकरूपवत्त्वेन विवक्षितत्वा
त्। ज्ञानत्वं तु प्रामाण्यसंशयविषयवृत्तित्वेन रागतत्तथा। पर्वतो वह्निमान् धूमवत्त्वादित्यादावनुमितिरिति ज्ञानत्वात्स्यापि
ज्ञानत्वस्य वह्नितदभावसंशयजनकप्रामाण्याप्रामाण्यसंशयात्मकोभयकोट्युपस्थापकत्वात्। अन्यथा धूमवद्वृत्ति
तया तस्य ज्ञानत्वस्य वाचं न स्यादिति। प्रामाण्याविच्छिन्नसाध्यतदभावकोट्युपस्थापकतावच्छेदकरूपवत्त्वे वा तात्प
र्यमतो न ज्ञाने नेतिव्यादि। अविरुद्धान्यपक्षवृत्तित्वे सतीति। एवं च लक्षणं पक्षवृत्तित्वे सतीत्यादि पूर्वपक्षलक्षणं व्याख्याने
नैव व्याख्यातमिति बोध्यं। लक्षणानुरोधेनेति। यद्वि पक्षवृत्तित्वे तात्ज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वमिति लक्षणानुरोधेनेत्य
र्थः। साध्यवन्मात्रेति। नन्वसद्धेतु संकीर्णविरुद्धसंकीर्णसाधारण्याव्यादि। प्रथमे साध्याभाववत्पदं निश्चितसा

श्री

ध्याभाववत्पक्षं वृत्त्यनुपसंभावहार्यव्यादेः धूमे च सद्धेतुत्वादन्याथायामति व्याप्तेः। प्रथमो निश्चितसाध्यवतोऽप्रसिद्धेर्यमे
यमात्रस्यैव पक्षत्वेन सद्धेतुसाधकत्वात् द्वितीयो निश्चितसाध्यवत्त्वमपि पक्षे धूमस्याहेतोः। अत एव वक्ष्यमाणपक्षं पक्षातिरि
ट. क्तत्वे सपक्षमित्यपि तानवसाध्यवत्त्वमात्रवृत्तित्वेन निश्चितत्वे सति साध्याभाववत्त्वाद्यौहित्येनानिश्चितत्वं तत्त्वे हेत्वाभास
40 त्वेनैव विशेषणात् हृद्यमाने धूमे व्यतिरेकव्याप्तिमत्तया ज्ञायमाने वा तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यं व्यतिरेकव्याप्तिमत्तया
गृह्यमाणे हेत्वन्तरेण सव्यभिचारिपक्षे धूमे तथाप्यभिव्याप्तेः। जलहृदादौ पक्षे स्वरूपासिद्धत याहेत्वाभासे ज्ञायमाने धू
मे इति व्याप्तेश्च अथ साध्याभावकालावच्छिन्नसाध्यव्याप्यत्वाभाववत्त्वे सति तत्कालावच्छिन्नविरुद्धत्वाभाववत्त्वमनुपसंहारि
त्वमत्र विवक्षितं। साध्यव्याप्ते विरुद्धे वा साधारणे वा दृष्टान्ततद्धेत्वाभावकालावच्छिन्नस्य विरहात्तद्व्याप्तिरिति चेन्न अ
साधारण्ये दृष्टान्तस्य रूपे यत्र साध्यो यत्किंचित्स्वरूपाय यत्किंचिद्विरहो साध्यो यं वा न विवक्षितं। आदेयं साध्यविरुद्धपक्षा ट.
दौ य सपक्षस्य साधारण्ये कदापि तावत्त्वात् न तु साधकासाधारण्ये सर्वथैव व्याप्तेः। अपि यत्किंचित्स्वरूपी यया किं
चित्साध्यी या साधारण्ये दृष्टान्तके दातद्वासाधारण्यमादाय विशिष्टाभावसत्त्वेन सद्धेतु च दृष्टान्ताद् व्याप्तिवारणाद्‌

श्री

व्याप्तेरग्रहात् । साध्यवन्मात्रवृत्तित्वसाध्याभाववन्मात्रवृत्तित्वरूपेण यन्निश्चयविरोधित्वे ज्ञानस्य सद्धेतोपाधिमत्त्वविवक्षितं ।
तादृग्रूपश्चोपाधिः सपक्षविपक्षगामित्वं चानुपसंहारित्वमसाधारण्यं चेत्ययथायथं साधारण्यसत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दूषणत्वप
त्रेयादिति निश्चयविरोधित्वं तथाचासाध्यवन्मात्रवृत्तित्वादिनिश्चयविरोधित्वमस्त्येव व्यतिरेकव्याप्तिपुरस्कारेणानुप
सत्प्रतिपक्षोत्थापकत्वात् । केवलान्वयिसाध्यकानुपसंहारी संग्राह्य एव तास्मिन्यत्रे इति न तत्राव्याप्तिः । तत्संग्राहकत्व तत्पक्षे तु सा
ध्याभाववन्मात्रवृत्तित्वनिश्चयपदेन साध्यनिष्ठहेतुसव्यापकाभाववत्प्रतियोगित्वनिश्चयस्य विवक्षितत्वादिति ध्येयं । केचित्तु केवला
न्वयिसाध्यकानुपसंहारी सद्धेतुः साधारण्येन विरुद्धसंकीर्णः साधारण्यस्य विवक्षितत्वादिति ध्येयं । केचित्तु केवलान्वयिसाध्य
कोनुपसंहारी सद्धेतुः साधारण्येन विरुद्धसंकीर्णः साधारण्यस्य तत्परमते संग्राह्यत्वमतमतेन दूषणज्ञानं वृत्तित्वसद्धेतावव्याप्यत्वा
न्तर्भावप्रसंगादित्याहुः । नन्वविरुद्धोप्येतेन रूपेण साधारणदूषणमिति ग्रंथकृताग्रेऽभिधानात्तु कलक्षणानां तत्राव्याप्तिरि
ति चेन्न । नहि ननु विरुद्धोप्येतेन रूपेण साधारणदूषणमिति ग्रंथकृताग्रेऽभिधानात्तु कलक्षणानां तत्राव्याप्तिरिति चेन्न । नहि
विरुद्धोपि साधारणानैकांतिक इति तदर्थोऽपि तु साधारण्ययोग्यरूपेणोपाधिः स तत्राप्यस्तीति विरुद्धस्यापि तद्दूषकत्वं नतो

श्री

यमानस्यानुमितिप्रतिबंधकत्वमिति। साधारण्ये विभाजकोपाधिश्च सपक्षगामित्वमिति न तस्य साधारण्यं। किंतु सर्वदा विरु
८१ द्धत्वमेव कदाचिद्विशिष्टत्वं च प्रयोजकोपाधिमत्तया तत्तस्यानुमितिप्रतिबंधकत्वं कदाचित्साधारण्यं च प्रयोजकविपक्षगामि
४। त्ववत्त्वमेति। न च विपक्षगामित्वमेव साधारण्ये विभाजकोपाधिः स्वीक्रियतां तथा च तेन रूपेण सोपि साधारण एवांतर्भवे।
दिति वाच्यं स्वतंत्रस्य महर्षेर्नियोगपर्यनुयोगानौचित्यात्। अन्यथा साक्षात्प्रतिबंधकत्वे तथाभावप्रतिरोधयोः पृथक्त्वापत्तिः।
वयं तु पक्षत्रयलक्षणान्यायनं संवादायमतेन ग्रंथकृन्मते तु विरुद्धस्यापि संग्राह्यत्वे साध्यवत्त्वावच्छिन्नवृत्तिश्चयविरोधिहेत्वा
भासतोपाधिमत्त्वं त्रितयसाधारणं द्रष्टव्यमिति साप्रपञ्चमानं नैवं विरुद्धस्यापि त्रैवांतर्भावे विलक्षणव्याप्यत्वा। उपाधेयसंक
रेक्योपाधेरसंकराभ्युपगमात्तस्यासिद्धांतरूपत्वे तत्त्वेनासत्प्रतिपक्षदोषापत्तिः। केचित्तु साध्यव्याप्यत्वेनाभिमतो यो माणवे सतिबा
धासिद्ध्यतिरिक्तहेत्वाभासताप्रयोजकधर्मयोगित्वं त्रितयसाधारणं लक्षणं बोध्यं। असाधारणं च तत्सत्प्रतिपक्षीभूय ८१
हेतुणं तदंतर्भावलक्षणं संगात् हेत्वाभासकतावीजस्यैकत्वात् तथा च सद्धेतावसाधारणेनाव्याप्तिरिति वदंति। तन्नेति। हेत्वाभासा
धारणस्य साध्यतदभाववन्निरूपितव्यतिरेकव्याप्तिद्वयग्रहप्रकारेण साध्यतदभावो[illegible]पस्थापकतया हेतुलक्षणव्यपदेशेना।

श्री

व्याप्तेरित्यर्थः। प्रथमलक्षणे उक्तत्रमते तस्मिन् व्याप्तेरव्यत्र संभाव्यविरोधिधूमवत्वादिग्रहविरहदशायां विशिष्टस्यैव सपक्षवि
पक्षव्यावृत्तत्वं चेत्येकस्यैकोपपक्षाव्यापकतावच्छेदकत्वेन संग्रहात्। घटादावित्याभाव इति केचित्। नेत्यमिति। यद्यपि साध्यस्य सा
ध्याभावस्य पक्षे तत्तदव्यापकत्वं तथापि प्रमितसाध्याभाववत्पक्षकत्वरूपस्य बाधस्य ग्रंथकृदनभिमततया तस्य लिंगत्व
या साध्याभाववद्व्यापकत्वादित्यभावः। तद्द्वयोः पक्षत्वं विरुद्धस्य साध्याभावव्यापकत्वेन तत्रासिद्धावपि प्रसिद्धिः पित्वुष्टत्वान
नु तयोः संग्रहात् घटान्तर्भावान्न दोष इत्यनुशायेनाह संयोगादीति। अत एवेति। अन्योन्याभाववत्साध्यव्याप्तवृत्तिवाद्युक्तातिव्या
प्तेरेवेत्यर्थः। यद्वा अनुपसंहार्यतिव्याप्तेरेवेत्यर्थः। अत एवेति। अन्योन्याभाववत्साध्यव्याप्यमात्रेण तद्व्याप्तत्वं लक्षणमाह
न वीतीति। अतसाध्यवद्वृत्तिवं सति साध्यवदन्यवृत्तित्वाभावस्य इत्यर्थः। तत्र निश्चितसाध्यवदन्यवृत्तित्वं तादृशसपक्षवृत्तित्वे च त
स्मादावतिव्याप्त्यापत्तेरिति। अत एवेति अद्रव्यके साध्यवदन्यस्मिन् पक्षहेतुद्वयेऽपि वृत्तित्वाद्व्याप्त इत्यर्थः। नापीति। पूर्वे विपक्ष
वृत्तस्यान्योन्याभावागर्भत्वं अयेत्व्यान्तं ताभावगर्भत्वेन कुत्रापीति न पौनरुक्त्यं। सपक्षपदं व्यावर्तयति घटयार्थो वृत्तिमत्वाद्वानपो
नरुक्त्यं। तत्र व्यर्थविशेषणतेति पक्षान्यपदं व्यर्थतानेत्यर्थः। सर्वतेति। यत्किंचित्साध्यवदन्यवृत्तित्वं धूमवदावपीत्या

श्री

तत्राह। सर्वेति साध्यवद्विशेषणं तत्तु साध्यविशेषणं तद्वतो प्रसिद्धेः सामान्याभावस्याविवक्षितत्वादित्यं तद्विवक्षायां तु साध्य-
८२ विशेषणं च सेवद्रष्टव्यं। एकव्यक्तिकेति। एकव्यक्तिमात्रवृत्ति यद्रूपावच्छिन्नसाध्यस्य तदेकव्यक्तिकं साध्यं तथा चानेकव्या-
प्ति सर्वपदार्थासंभवस्तत्रैव न्यर्थः। विपक्षव्यावृत्तिर्व्याप्तिरिति। न तु विपक्षवृत्तित्वमिति साध्याभाववद्वृत्तित्वं साध्याभाववद्वृत्तिर्वा
नाद्यः। असाधारणादावपि निष्पदोषतापत्तेः। न द्वितीयः तन्निष्ठ इत्ययं चेत् प्रतिबंधकत्वे संदिग्धानैकान्तिके दोषापत्तेः। तत्
ज्ञातत्वेन प्रतिबंधकत्वे विपक्षीयव्यभिचारस्यापितत्वे न अनुमितिमात्रोच्छेदप्रसंगात्। न च साध्याभावाज्ञाननिश्चयीभूत
तत्त्वज्ञानत्वेन प्रतिबंधकत्वमिति वाच्यं साध्यतदभावांशानिश्चयीभूतसर्वसाध्यतदभाववद्वृत्तित्वज्ञानत्वेन प्र-
तिबंधकत्वे असाधारणस्यापि निष्पदोषतापत्तेः। अपि च सपक्षे व्याप्तौ मित्रातनयत्वादिना पक्षातिरिक्तमित्रातन-
ये सर्वत्र श्यामत्वमिति श्यामं यदन्नायं शाकपाकजन्यत्वेनोपाधितया संदिग्धत्वेन व्यभिचारसंदेहापादकत्वं पक्षत्रयवृत्तत्वं
अन्यत्र विशेषदर्शनात्। तथा च साध्याभावनिश्चयीभूतवाधाभावाद्व्यभिचारसंदेहस्य न प्रतिबंधकोत स्यात्। न ८२
चैवमेवोतिव्याप्तं तस्योपाधिसंदेहाहितज्ञानवत्त्वप्रसंगात्। अप्रसिद्धं तावद्व्याप्तिर्दिकर्त्तृकार्यत्वादि स्यादाव प्रयोजकत्वा

हितसाध्याभावाभावानुमानस्याथीभूतपक्षीयव्याप्तिवारसंदेहप्रतिबंधकत्वस्य सर्वसिद्धत्वाच्च। किंच साध्याभावप्रतियोगिवैयधि
करण्यप्रवेशे ग्रंथयमेतत्कपिसंयोगी एतत्वादित्यत्र संदेहतावति व्याप्तिः। तत्प्रवेशेऽपि च साध्याधिकरणनिष्ठात्वाधिकरणवृत्ति
साध्याभाववत्सामानाधिकरण्यमिति फलितार्थः। तथा च साध्याधिकरणनिष्ठात्वाधिकरणवृत्तित्वज्ञानमेव प्रतिबंधकमस्तु
लाघवात्। किंच साध्यवदन्यवृत्तित्वज्ञानस्यापि व्यापकत्वरूपप्रतिबंधकत्वानुभवात् तदपहृतयात्कारणाधिक्यम्। एवं च साध्याभाववति पक्षे हेतुसमा-
नाधिकरण्यज्ञानात्साध्याभावप्रतियोगित्वज्ञानस्य हेतुनिष्ठसामानाधिकरण्यज्ञानव्याप्याभावप्रतियोगित्वज्ञानादेश्च प्रतिबंधकत्वा
दादिकं। मेवं विपक्षत्वं हि साध्याभाववत्त्वमेव तन्निश्चयगर्भमतो नानिष्टापत्तिः इति वा निश्चयः सर्वदानुमितिप्र-
तिबंधकः। यन्निश्चयाभावानुमितिप्रतिबंधकं भवत्येव तस्मिन् सतिः स्वदोषत्वं। अत्र साध्याभाववत्त्वादौ पक्षे साध्यसंश-
यदशायां सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वनिश्चयो धर्मपरामर्शितस्य नित्यत्वाभावविशिष्टस्य व्यावृत्तत्वनिश्चयः पर्यवसन्न एव प्र-
तिबंधकः पक्षे साध्यनिश्चयदशायां ध्वंसादिव्यामादिव्यामादिव्यावृत्तत्वनिश्चयो विद्यमानो ऽपि किंचित्कारो एव तत्।
इति न प्रतिबंधकत्वं तस्य किंतु सकलसपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वनिश्चये न तथा तदा पक्षस्यापि सपक्षत्वे तन्निश्च

यत्तत्रतात्पर्यात्तिनप्रतिबंधकत्वमितितत्पक्षनिश्चयेसद्धेतोपक्षताप्रतिबंधकताव्यभिचारज्ञानत्वेनैवाननत्वानुमितिमात्रोच्छेदः
२३ तर्कविशेषदर्शनादिनासंशयोच्छेदेनुमानप्रवृत्तेः। यद्वाहेतुमत्तयानिश्चितेपक्षेसाध्यसंदेहाधीनाहितोयोव्यभिचारसं
83 शयस्तद्व्यतिरिक्तव्यभिचारज्ञानत्वेनप्रतिबंधकत्वंवस्तुतोव्यभिचारनिश्चयत्वंसंशयत्वेनप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वनि
श्चयस्यव्यभिचारस्वरूपग्राहकत्वाभावात्निश्चयत्वेनैवप्रतिबंधकत्वात्तादृशनिश्चयस्यतेनरूपेणान्यत्रैवप्रतिबंधकत्वंकल्प्यत
तु। ग्राह्यसंशयस्यचान्यत्राप्रतिबंधकत्वात्तन्मतस्यासाधारण्यात्तादृशसंशयस्यव्याप्तिव्यभिचारसंशयत्वेनतत्रैवचप्रतिबंधकत्वंक-
ल्प्यते। नचैवंपक्षीयव्यभिचारसंदेहेतथाप्यप्रतिप्रसंगइतिवाच्यंप्रतिबंधकानन्तरमनुमित्युत्पादात्फलबलेनतादृशसंदे
हत्वेनैवप्रतिबंधकताकल्पनात्निश्चितहेतुमतिपक्षेसाध्यसंदेहाधीनाहितसाध्यव्यभिचारसंशयातिरिक्तव्यभिचारसं
शयत्वेनैवेतिनकिंचिदनुपपन्नम्। अतएवव्यभिचारसंशयत्वेनैवतद्भावनमपास्तम्। साध्याभाववत्प्रतियोगिवैयधि २३
करणत्वंदेयमेवतन्नगौरवात्नचज्ञातेहेतौसाध्याधिकरणभिन्नाधिकरणत्वनिश्चयादेवमासनात्विरोधिविषयतयागुरु।
विषयकस्यापितस्यप्रतिबंधकत्वात्नचसाध्यवदन्यवृत्तित्वादिज्ञानानामपिप्रतिबंधकत्वाद्व्यधिकरणस्पतामावगमेव्या

त्तिपक्षे अन्योन्याभावगर्भे व्यभिचारज्ञानस्याप्रतिबंधकत्वात् अन्योन्याभावगर्भव्याप्तिपक्षे चात्यन्ताभावगर्भव्यभिचारज्ञानस्याप्रतिबंध
कत्वात् प्रतिबंधकत्वे चात्यन्ताभावगर्भव्यभिचारज्ञानप्रतिबंधकतानतिविषयतावच्छेदके चेतात्व्याप्तिज्ञानकारणीभूतसहचारग्रहसह
सकार्यमोवप्रतियोगितानतिविषयतावच्छेदकरूपवत्वेन सर्वेषामेकीकृत्य साधारणत्वेनविभक्तताभ्यां साध्यसंबंधस्य
पियासधृतयात संबंधाभावसामानाधिकरण्यस्यावच्छेदकविरोधितयात संग्रहार्थं तुल्योपाधेरवच्छमत्तुसात्यन्ताभाविरह
स्यापि साधारण्यत्वेन संग्राह्यत्वे तुल्योपाधिमत्वमेवतसंग्राहकं तदसंग्राह्यत्वे सपक्षगामित्वसहकृतोत तुल्योपाधिमत्वमेवत
द्दिति सर्वमवदातं। नत्वातात दृति। यद्यपि तत्वेन ज्ञानद्वयाया साधारण्यभ स्यचतेस स्यातिस्पदोषचाच्यात्तथापित
दातन्क्षेज्ञाज्ञाप्यो किं तु विरुद्धत्वमेवेति भावः। एतत्संग्राहकं च सामान्यलक्षणं प्रागेवदर्शितमिति विशेषलक्षणसंगृही
तस्य सामान्यलक्षणेनासंग्रहो न दोषः। यद्वा तुल्यमात्रेणाधिमात्रस्य चासांकर्यं तद्दोषत्र्यकादिनास्तीति सर्वनिश्च
तसाध्यवद्दिति। अत्र सर्वेतिनिश्चितसाध्यवद्विपक्षयोरुभयोरपि विशेषणं तेन सद्धेतु धूमादिविरुद्धयोर्नातिव्या
प्तिः न तु त्तावेयदत्र अनित्यत्वनिश्चयात्नास्तिध्रुवद्वे वाक्यत्वादौ नित्यत्वप्रतियोगिकव्यतिरेकव्याप्तिमात्रग्रहः तदामात्र

२४ तिव्याप्तिरितिचेन्न। संशयाधायकविरोधिविरहो पक्षे हेत्वन्तरविरहकालीनसपक्षसत्त्वसपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वसत्त्वविवक्षितं वा तु हेत्वाभास
त्वेन विवक्षितं प्रमाणान्तरात्तिव्याप्तिरित्युक्तवाच्यं। पक्षान्तरे साध्यस्य स्पष्टत्वरूपासिद्धता याहेत्वाभासत्वेन तद्दोषतादृशस्य प्रमाणा
दृष्टान्तेनित्यत्वेतितथा यतद्धेतुसपक्षव्यावृत्तत्वमपि नास्तीत्यापत्ताति व्याप्तिरितिभावः। अन्यथैतेन संदिग्धसाध्यधर्मा वि
४५ पक्ष इति मत मालंव्येदमुक्ता व्याप्तिग्रहा ग्राहकामिति। नन्वेवं व्याप्तिग्राहकसहचारग्रहे विपक्षे व्यावृत्तेः स्वतो ग्रहे पुनर्व्या
प्त्युपाधिवत्वे ग्राह्या सत्त्वमस्याधिकिंतियेन्न। पूर्वपक्षिणा तत्स्वरूपबाधितिभावः। तदुपक्षो व्याप्तिमिति। सपक्षव्यावृत्तत्वेनैवोदा
हरणमात्रासत्त्व अन्यथोदाहरणमपि क्रियादिवेसर्थः। असाधारणोपितिग्रन्थप्रतिमादिना पितदाहरणप्रयोगसंभव
दितिभावः। व्याप्तिकप्रयोगे संपूर्णास्तितद्रूपाः तथा यत्तत्रनुपूर्वाभासावादिदमेवोक्तव्याप्तिमितिभावः। आकिंचित्करत्वादि
तिमत्तेन समहचारग्रहानवधारणस्तस्मात्पि व्याप्तिग्रहाप्रतिबंधकत्वादितिभावः। स्वार्थोनुमानदशाता। तथावोनयव्याहृत्ता
त्वस्पष्टकृत्वापि हेतुसत्त्वमितिभावः। अर्थादित्यर्थापत्तितइतिपरमतेथापितदुक्तितयेतिस्वमते। साध्यतदभावव्याप्यकात्वे
ति। साध्यतदभावानुमित्यनुकूलव्याप्तिकत्वादितिद्वयसहितपक्षधर्मताज्ञानविषयत्वेत्यर्थः। नचैवंसत्प्रतिपक्षसा २४

धारणापोह्णावनं कापि न स्यात् उपजेतापि सत्वानि पक्षित्वे स्ये वकाणां इति वाच्यं तन्न तदनुज्ञावनत्वे वैष्ट्वादिति साध्यसाधयिका
ऽत्र त्र कदाचित्। यो अनित्यत्वाभाववान् समवायवत्त्वाभाववान् इति व्यतिरेकव्याप्तिग्रहे द्वयोर्व्यतिरेक्याभावरूपव्यापकाभावरूपस्यमूव
व स्य सत्वादे निश्चयः। अनित्यत्वाभावरूपस्य तद्व्याप्यस्य तत्र संशयात् इति मिथ्या। संशयो न दोष इति वाच्यं तावन्मात्रव्याप्प
व त्वया निश्चितव्यापकसंशयस्यैव दोषत्वात्। व्यापकाभाववत्पक्षनिश्चिते तु व्याप्यसंशयस्य प्रतिबंधकत्वे हि न क
स्यापि विप्रतिपत्तिः। नैवं व्यतिरेकिमात्रवित्त्वयापत्तिः सर्वत्र व्यापकहेत्वभावाभावरूपहेतुमत्तया निश्चितो पक्षे साध्या

श्री

भावरूपव्याप्यसंशयेन संदिग्धानैकान्तिकत्वादिति वाच्यं। यत्र तु कदाचित् पक्षीयसाध्यसंदेहः व्याप्यदाः स्मृते तत्रैव तत्संभवात्। तु
यस्य व्यतिरेकिण्यप्रसिद्धमेव साध्यं सिद्ध्यति तन्मते न वा तत्संभवात्। अन्यत्रापि परस्परविरुद्धता स्यात्कोविदाः। संभ
वति। एककोटितत्ववितारः कालविज्ञोपदर्शनात् असाधारण्यमपि नास्ति। अतो व्यतिरेकव्याप्तिर्व्यासुस्वारेण सन्य
ति पक्षत्वं। अत एव पक्षता दृश्यायां साध्यतद्भाववान्निश्चये न तत्संदेहवनित्यत्वेन तत्समेवोक्तवान् ग्रंथकारः। किंचैवं ह
तुकतावाजमेदस्यहेतुववामासमेदव्ययोजकत्वादत्र वाधकाभावात् संप्रति पक्षमेदेन सामान्यहेतुजमेद दर्शनात् संदमात्रस्याश्रयोज

कथाऽशतावता सत्प्रतिपक्षविरोधपत्तापत्तेः शानवोभयपरामर्शविषयतापन्नप्रतीतिसंपन्नं सत्प्रतिपक्षमपि पक्षविपक्षयोः व्याप्यत्वं च
ज्ञायमानतालिङ्गिनेमस्वप्रतिबंधकोऽनुमानस्य व्यतिरेकोभयसहचारग्रहरूपतया विरोधिपरामर्शो व्यापकत्वादिति वा
च्याः एवं वह्निमि चाराद्व्यापकोपाधिवत्पक्षमुखव्यतिरेकतया हि बाधासेतुवनस्यापकान्तमावबहिमविधितां किं वा तत्र स
व्यापकाभाववत्तितयोर्गिग्रहे विरुद्धैर्गतं वाऽपक्षितैः प्रापित्वात्रिमतो धर्मस्यान्यतरवृत्तिनियमेनोभयव्याधिक
रणव्याहत्तत्वरूपमुभयव्याप्यमेकत्र गृहीतं तु मन्नाकामेव । वृत्तिमचैतान्यतराधिकरणाद्वृत्तित्वनिश्चयेनोभयाधिक
रणाद्वृत्तेः श्रोधविरहरूपतया प्रतीतिः । सपक्षविपक्षव्याहत्त्वस्य ज्ञानमेकत्रैकदा न विरुद्धं । तृतीयकोटेः पक्षस्यापि स
भोन्वितविरोधाभावाच्च विरुद्धोभयव्याप्यत्वग्रहस्य वपक्षतायां वैन विरोधस्यावतारः यकचान्न सत्प्रतिपक्षे वा साधारणे वा
वौ तासत्प्रतिपक्षानतश्च न चेष्टापत्तिः कथं कसम्प्रदाय विरोधात्तत्स्मादुभयव्याप्यत्वग्रहसोभयव्याप्यत्वग्रहसामग्रीचे ८५
नसत्प्रतिपक्षवदुभयव्याप्तिग्रहप्रतिबंधकतया स्वपक्षविरोध्यनुमितिसामग्रीसामग्र्याः प्रविरोधिव्याप्तिधीसामग्र्यात्र
पिप्रतिबंधकत्वाविरोधात् इति । अत्र ब्रूमः । सत्प्रतिपक्षतयैवास्य प्रतिबंधकत्वं न च पक्षीयव्याप्तिधीसामग्र्या ग्रह इति वा

यंव्यतिरेकीविलयापत्तेः । न च तर्कादिना संशयापकर्षात् संभवेदिति वाच्यं । एवं हि निश्चितहेतुमति पक्षे साध्यसंदेहेन
व्यभिचारसंदेहोऽपि प्रतिबंधकः स्यात् । न चानुमानमात्रोच्छेदः तर्कादिना तादृशस्य संभवात् । तथैव च मैथिलैरिति वाच्यं । अप्र-
सिद्धान्तात् । अत एव एतत्पृथिवीये न तन्मतं तथैव ग्रन्थे न पक्षतायाम् पर्यायधर्मत्वेन संशयस्यानुपपादितत्वात् । तस्मात्प्रतिबंधक
त्वं फलकल्प्यं तथा चान्वयिनि व्याप्यत्वनिश्चये पक्षीयव्यापकसंशयो व्यतिरेकिणि तु व्यापकाभाववत्तानिश्चये पक्षीयव्या-
प्यसंशयो नष्टो घट इति फलबलात्कल्प्यते । न च सत्प्रतिपक्षानैकान्तिकहेतौ तेषां मध्ये संदेहवत्त्वे चानुहेतुत्वे नैवैतावता तद्भिन्नो
षष्ठ एवेति वाच्यं । मैत्रेयपायानियोगात् पर्यनुयोगानर्हत्वात् । अन्यथा साक्षात्प्रतिबंधकत्वे न बाधप्रतिरोधयोरैक्यापत्तेः
त्तेः । एवं च सत्प्रतिपक्षे व्यभिचारपक्षधर्मतादिविषयत्वेन पक्षाभावस्यापि प्रतिबंधकत्वं अन्यथा अन्यतरहेतोः स्वरूपासिद्धत्वप्र
होऽपि सत्प्रतिपक्षोपपत्तेः । अत्र चैकपक्षधर्मताविषयत्वे तेष्विति तत्तद्दोषविशेषाकांक्षापि । तदिदमुक्तं हेतु इति । यत्तूपरागे
रव्यतिरेकतया उपाधिवदुभयव्याप्तत्वं न दोष इति तन्न दोषत्वं साध्यतदभाववद्व्यापकाभावप्रतियोगित्वं साहित
पक्षधर्मताज्ञानमात्रस्यात्र प्रतिबंधकतया तद्विषयीभूतस्यैव हेत्वाभासतया तत्र च स्वैवतत्लक्षणमेवानुपपत्तेरेवैक
त्रानुकूलतर्कादिविनाभावेनातिप्रसंगः । न च विकृतभावे कि साध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्वान्तस्य विरोधिस्वविषया-

श्री

श्री

२३
४०

तयातत्र प्रतिबंधकत्वानभ्युपगमादित्यवधेयं। तथच प्रकृते व्याप्तिसहितस्वाभावसंसर्गेण साध्यतावच्छेदका व्या
पकत्वं यदुक्तं तद्वाच्यं। नहि सकलव्याप्याधिकरणीयव्यापकसंबंधो व्यापकत्वं येन साध्यतावच्छेदकस्य तद्भवति सकलाधि
करणे हि स्वाभावसंबंधस्य ग्रहात् किंतु ग्रहोत्पत्तिसंबंधेन गृहीतं तत्किंतु व्याप्यवन्निष्ठस्पृष्टात्यंताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्य
त्वाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाव इति तत्र तदभावव्याप्तिग्रहप्रतिबंधकत्वात्याभावासंसर्गत्वात्। अतएव वह्नेरुक्तरीति
मव्यापकत्वमापतिततयात्र प्रतिबंधकं अन्यथा बाधस्यापि प्रतिबंधकत्वानापत्तेः। साध्यव्याप्यवत्तयानिश्चितपक्षेव्याप
कोभावबंधस्यावश्यकतयातदभावावगाहिबाधस्य नस्यानुदयात्। साध्यव्याप्यवत्तयानिश्चितपक्षेबाधरूप
व्यापकाभावनिश्चयस्तथाव्याप्यादितिनिश्चयानिश्चयाभावात्। तत्र तथापि निश्चिते तादृव्यापकाभूतानुदयाभावाभाव
रूपस्य ग्राहकस्य निश्चय इति नांकिंचिदनुपपन्नं। यदि च भिन्नप्रकारकत्वात्स्य प्रतिबंधकत्वं तदा प्रकृतेपि तु।
त्वात्संसर्गीतपक्षेवेतद्वृत्तित्वमिष्टमेव नवबंधकत्वकसंपादनायाविरोधज्ञस्य संदिग्धत्वान्न। यद्वोक्तसामान्यमय
व्यावृत्तत्वस्य वस्त्वादितदपिविंस्यां। सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वादिज्ञानकालेपि वादादिनाव्याप्यहेतुदर्शनात्। २६

स्पत्वघटे नुभवासत्त्वाच्च। किं चोक्तयव्याप्तया धूमसहकारेणाग्निसहचारग्रहस्याभावात्तयोर्नोभयव्याप्तिग्रहसामग्री चेयेन वि
रोधिसामग्री चेन प्रतिबंधकत्वं स्यात्। किं चानुकूलतर्कादिसाहित्यस्य तत्र सत्त्वात्। अत एवैकत्रानुकूलतर्कवितारे
ण साध्याभाववत्त्वग्रहसामग्रीसमवहितस्यापि व्याप्तिज्ञानस्य विरोधिसामग्री चेनानुमितिप्रतिबंधकत्वं तस्यापि हेत्वा।
भासत्वमभिमतं तथा सति तत्सामग्रीसमवहितोपस्थितानस्य व्यभिचारज्ञानस्य सामग्री चेन प्रतिबंधकता स्यादि।
त्वाभासत्वापत्तेः। तत्र ज्ञानग्राह्याभावानवगाहीति यद्विनप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वापि तुल्या विरोधिसामग्री चेत्तव
तद्बुद्धिमयत्रापीति वा। धूमसामग्री चेनाधिकरणोपस्थितेरपि प्रतिबंधकत्वापत्तेः विषयस्यापि हेत्वाभासतापत्तेरप
रि श्यापत्सामग्री चेन प्रतिबंधकस्य तत्स्वातो रूपकत्वमिति यद्वितदेतद्वत्त्वापि तुल्यं किं चित्तु साध्याभावव्याप
कत्वदुभयसन्त्रायकतायेत्यर्थः। तथा च तत्प्रत्ययेवापरोपि ग्रंथो व्याख्येय इति तन्न। पक्षे साध्यतदभावसंश
यस्य प्रागपि सत्त्वात्। किं च तत्संशयस्य ग्राह्याभावविषयतया प्रतिबंधकत्वे हेतुविषयतयानैकांतिकसं
शयस्य च तत्त्वानापत्तेः। ग्राह्याभाववत्संशयस्य प्रमाणाप्रमास्य प्रतिबंधकत्वात्। नोभयपक्षीयसद्विधानेकांति

श्री

श्री

कासंन्नायत्वेन वानाद्यः। ग्राह्यभावसंन्नायस्य प्रमाणेन प्रत्यक्षप्रतिबंधकत्वात्। नान्यः। पक्षीयसं[illegible]कस्यानुमाननमात्रो

२१ केदृक्केत्वेनाप्रतिबंधकत्वात्। न च साध्यभावोपाध्याद्याहितव्यभिचारसंदेहवत् साधारणेनाहितोपि सप्रतिबंधक एवेति

87 पक्षवृत्तित्वभ्रमसाधारण्य न ज्ञानं साधारण्येन संन्नायसामग्रीत्वेन प्रतिबंधकत्वे कथं तस्यानैयत्र प्रतिबंधकतत्सामग्र्यपि

तत्र प्रतिबंधकेति व्याप्तेः। न चोपाध्यादावतिप्रसंगः। तत्र सामग्र्या वा भावादिति तत्रुक्तं। तत्र ज्ञानस्याहितसामग्रीत्वं।

किं भित्तरत्नेरूपेणैव साधारण्येन संन्नायजनकत्वं इत्तरकारणसहितस्य तज्ज्ञानकत्वं वानाद्यः। असंभवात्। सहितका

रिस्मरणविशेषदर्शनविना कृतस्य स्यात् तत्संन्नायजनकत्वं व्यभिचारेण तेषामन्यत्रापि संन्नायाजनकत्वा

पत्तेः। नान्यः। उपाध्यादावतिप्रसंगात्। इतरकारणसमवहितस्याप्युपाधिज्ञानस्य व्यभिचारज्ञानजनकत्व

तथा सतितस्य तद्वत्तनकत्वाभावस्यात्। तथाचोपाधिव्यक्त्यादृतमप्यतथैकस्यात्। किं चोभयव्याप्यत्वे सति २१

पक्षवृत्तित्वज्ञानं साधारणेन संन्नायमपि पक्ष एव जनयेत्। न तु पक्षातिरिक्ते। तत्र सत्येते च हेतौ तदिति न तत्र

विशेषदर्शनाभावात्। तथा चतापक्षीयव्यभिचारसंशयस्यैव तानुमितिप्रतिबंधकत्वं तत्सामग्री वे

श्री

ननु ज्ञानस्य तादृशासंज्ञायस्य तत्स्वेमपि सवे न तत्र तत्साध्ययोज्ञकत्वाद्येति संक्षेपः। यद्यपि परार्थानुमानेपि साध्य
तदभावव्याप्यकत्वेनायं दोषः तथापि परं प्रति विपक्षव्यावृत्तत्वाज्ञाने शङ्कायां नैवोज्ञाप्यव्याप्त्याभायेनोक्तं स्वार्था
नुमान इति इष्ट एवोक्तं असाधारणेनान्वयिव्यभिचारयोगे सूक्ष्मोज्ञानमनुचितं तत्र साधारणे चोपेक्षते आह व्यतिरेकी।
ति। एवं च यद्यपि साध्याभाववत्प्रतियोगिकव्यतिरेकव्याप्तेरेव साध्याभावविपक्षव्यापकत्वादुज्ञानमनुचितं तथापि
व्यभिचारज्ञापनायोपाधेरिव तत्त्वादितापमायेव तत्र सर्वसपक्षव्यावृत्तत्वस्योज्ञानमिति भावः। साध्येति। व्य
तिरेकव्याप्तिता पक्षद्वारा साध्याभावव्यापकत्वं दृश्यर्थः। व्यर्थत्वादिति। साध्याभावव्यापकत्वेत्र नैगम्यादित्यर्थः। व
क्यगतिमुखाकथकसंप्रदाययादतरोधादहृयद्दिति। लक्षणेति। यद्यपि सर्वसपक्षव्यावृत्तो विहेतो यद्यपि वा
क्यादिना साध्यतदभाववान्यतरप्रतियोगिकैकमात्रव्यापकव्याप्तिग्रहः यद्वावान साध्यतदभावप्रतियोगिक
व्यतिरेकव्याप्तिद्वयग्रहस्तदातिव्याप्तिः प्रथमस्य संदेहव्यावृत्ते द्वितीयस्य व्यावृत्तेरतानाप्रज्ञातनरूपणामि
असाधारणत्वाभावात्तथापि साध्यतदभावप्रतियोगिकव्यतियोगिकव्यतिरेकव्याप्तिद्वय
द्विमात्रयोगितयाऽसाधारणत्वाभावात्

वत्तयातात्तद्रूपासिद्ध्यसमानत्वमसाधारणस्य लक्षणमित्यर्थः । असाधकतासाधनं तत्र सत्प्रतिपक्ष इव
२२ साध्याभावानुमितिसामग्रीप्रतिरुद्धत्वादित्यपि व्यभिचारेति न तत्राप्येवं यथाश्रुतं केति ध्येयं । व्यर्थेति । असाधकतानु
मानदृष्टित्यूपः विरुद्धमिति । अत्रानैकान्तिकसामान्यलक्षणयोगः पूर्ववदेवेति ध्येयं । सिद्ध्यसिद्ध्योरिति । सपा
तासिद्धीत्यर्थः । अन्यथेति । साध्यतदभाववन्निष्ठाभावव्यतिरेकि साधकस्यानैकान्तिकता न स्यादुक्तानैकान्ति
कसामान्यलक्षणयोगादिति भावः । व्याप्यत्वासिद्धमिति । अत्रानुरूपासिद्धमिति भावः । तथापि न तत्र त्वत्पक्षे स्फुटाव
ताहमत आह । अपार्थकमिति । अत्यन्ताव सपक्षत्वे कात्व माश्रित्याह । साध्यप्रसिद्धाविति । केवलान्वयि साध्यके
सहेतावतिव्याप्तेराह सन्यं संदेहोपक्रम साधारणत्वेति व्याप्तिवारणाय तदर्थं केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नसाध्या
।सिद्धिविरोधिसंदेहविषयत्वं नित्यत्वे साधारणस्यानित्यत्वेन साध्याभावव्यहेतोरिति भावः । विप्रतिपक्षयोरिति । सा २२
ध्याभावाप्रसिद्धिविषयत्वनिश्चयं वंटत्वनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितावेति संशयसंभवात् । यद्वेति । सहवा
नग्रहात्मन्तपवयत्र व्याप्तिग्रहस्तत्रैवेत्यर्थः । तत्रैवेति । यत्र सहचारो पक्षएव व्याप्तिग्रहस्तत्रैवेत्यर्थः । तत्र पक्षातिरि

कव्याप्तिग्रहाभावादितिभावः।दोषांतरमाह सर्वस्येति सर्वमनित्यं प्रमेयत्वादित्यादावित्यर्थः।अनुपसंहारित्वमिति।शि
त्वे सत्यन्वितविरहित्वं।किंतु व्याप्तिग्रहानुकूलाप्रतीतिसहचारस्वभावेति नपक्षदोषद्वयमित्युक्तं आह।असाधारण
त्वोपपक्षतायामिति।असाधकतायामित्यर्थः।नचेति।इदमसाधकमनैकांतिकत्वादिस्यसाधकताप्रयोगो।
नुपसंहारित्वव्यर्थविशेषणत्वं गौ केवलमास्तीति भावः।अर्थ इत्येति।अनैकांतिकत्वसुभयकोपपक्षतावा
च्छेदकरूपवत्वं तत्र संध्यासाधकोपपक्षव्यापकतावच्छेदकरूपवत्वं मात्रस्यैव गमकत्वे विशेषणवैयर्थ्यमितिक
पावच्छेदकमितिभावः।यत्त्वनुपसंहारित्वे सहेतौ पक्षीकृते अनैकांतिकत्वादिति हेत्वर्थो स्तित्वयोगपताबु।
लाद्रूपानुपसंहारित्वरूपस्य वार्थो विधेयस्तत्र च व्यर्थविशेषणत्वं दुःपरिहारमेवेति तन्न।तस्यकार
णपास्थितिविना व्यर्थविशेषणत्वाभावात्।अन्यथा धूमवत्त्वस्यापि नीलधूमवत्तियोगपतावच्छेदकत्वमपि तत्स्वरूपेव
तद्रूपस्य व्यनैकांतिकत्वेनसाधारणत्वान्यतमवत्वंविरहित्वं तत्र च व्यर्थविशेषणत्वमित्यपपास्तं।केव
लान्वयीति।सर्वमभिधेयं प्रमेयत्वादित्यत्रेत्यर्थः।अत्र हेतुमाह सर्वस्येति।मात्रार्थे सपक्षावच्छेदकसपक्षत्वा

श्री

भावादिति भावकार्य धादि व्यतिरेकिसाध्यकेनुपसंहारीति। अव्याप्तिर्नैवन्येवा तथापि तत्स्यैव सकृत्साध्याभाववान्वि
२२ लक्ष्याभिस्वपरोक्षत्वादिति नि:संदिग्धाभाव व्यापित्वसाधनिति भावकाविदत्ति व्याप्तेर्भिति पञ्च। तत्रायमर्थः। नन्व
मात्रपदं कास्मार्थकं वाच्यवेके वार्थकं वा अधिके व लान्वयीति व्याप्यज्ञानस्य पुरुषदोषवशात्संदेहोत्पत्तिस्मिन्न
८९ तिव्याप्तिरित्यर्थः। अंशेवा तु सर्वस्याप्ति। उपलक्षणमेतत्साध्याभावाद्यावृत्तिव्याप्तिरिहृह्यः। व्याप्तिग्रहानु
लेति। व्याप्तिग्रहानुकूलोयएक धर्मानुपसंहारः सहचारग्रह तदभावेपन्नेनत्यर्थः। पक्षे सहचारसंदेहे संशयाद्य
तीतसहचारेणासंभवीन्यत आह। व्याप्तिग्रहानुकूलेति। तदनुकूलत्वं च सहचारनिश्चयद्वेतन्यार्थः। अन्यथा
यातत्रापि व्याप्तिधीप्रसंगात्। नन्तु व्याप्तिग्रहानुकूलत्वं स्वव्याप्तिग्रहानुकूलत्वं वाच्यावैकेसैवलव्यतिरेकि
णिपक्षादृशासाध्यसहचारनिश्चयाभावात्तत्रीत्यपि व्याप्तिरिति चेन्न। व्यतिरेकसहचारस्यापि स्वव्याप्तिग्रहानु २२
कूलत्वात्। व्यतिरेकसहचारेणापि च यव्याप्तिर्गृह्यत इति मते। मतान्तरे तु व्याप्तिपदं मेव स्वसाध्यसिद्ध्यनु
कूलव्याप्तिपरं तथा च व्यतिरेकिणि दृष्टान्ते व्यतिरेकव्याप्तिरेव भवतीति तदर्थानुकूलश्च व्यतिरेकसहचा

श्री

रूपस्यैव तत्र प्रतीतिस्तस्यैवेति नातिव्याप्तिरिति भावः। न च ह्रदायमानतादृशार्थे सद्धेतावतिव्याप्तिः तत्र वह्निमति माप
र्हेत्वाभासपर्वं जलकृशादिपत्तेक स्वरूपासिद्धतयोर्हेत्वाभासेतत्वेनातिव्याप्तिः न त्वसाध्यसहचारनिश्चयाविरोधिर्हे
त्वाभासतोपाधिमत्त्वं विवक्षितमिति वाच्यम्। विरुद्धहेतावगतत्वादिति चेत्। न स्वसाध्यसिद्ध्यनुकूलव्याप्तिग्रहानुकू
लसहचारग्रहाप्रतिबन्धकतानिश्चयविरोधिहेत्वाभासतोपाधिमत्त्वं स्वविवक्षितत्वात्। विरुद्धस्य व्यतिरेकसहचारनिश्च
यविरोधित्वाभावान्नातिव्याप्तिरिति भावः। अनुपसंहारित्वञ्च पक्षमात्र एव साध्यसंदेहादुभयसहचारनिश्चय
यहीति। न च केवलान्वयिसाध्यके अव्याप्तिः तत्र व्यतिरेकसहचारग्रहाभावादिति वाच्यम्। तत्रान्वयव्याप्तिमात्रस्यैव सा
ध्यसिद्ध्यनुकूलतया तद्ग्रहानुकूलसहचारस्यैवान्वयसहचारमात्रस्यैव लाभादिति भावः। विरुद्धत्वादाने
ति। यद्यपि विरुद्धत्वज्ञानदशायामफलत्वमण्णसत्त्वात्तदा तदनुपसंहारित्वमस्य च तथापि तदा विरुद्धत्वमे
वोद्भावयतरस्तादृक्सुकम्। एतद्वाच्यसहचारमात्रनिश्चयाविरोधित्वेनानुपसंहारित्वमस्फुटमस्पष्टं कात्। व रूक्ततो
व्यतिरेकसहचारनिश्चयस्य तत्र सत्त्वादनुपसंहारित्वं तत्रेति ध्येयम्। ननु तादृशासहचारस्यासहचाराभावाकार

श्री

।ऽभावेन स्वरूपसन्नेव व्याप्तिग्रहप्रतिबंधकत्वमनुमायाः सह ।। केवलेति ।। केवलान्वयिधर्मव्यापकस्य साध्यस्य सि।
२८ द्धिविरोधिसंदेहविषयत्वमित्यर्थः ।। तेन प्रमेयत्वमत्र वर्त्तते न वेति संदेहाधीनप्रत्ता ।। केवलान्वयिसाध्यक
नुपसंहारित्वेना व्याप्तिग्रहस्यापि संभवाय स्वसंबंसंध्यसिद्धिविरोधिव्याप्त्यमवाविरोधदर्शनकालेपि अस्तु भिन्नस
४० याऽनुमिति संभवान्नातिव्याप्तिः ।। तादृशसंशयाभावात् न वा द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवाया।
भावा अभिन्नाः मेयत्वात् इत्यत्र व्याप्तिः ।। केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नसंशयाभावोपि तद्व्यापकसंशयस्याभावात् ।। अ
न्यथा अनुपसंहारित्वानुपपत्तेः ।। न च सर्वो धूमवान् वह्निमान् धूमवत्त्वादित्यत्र सकलधूमाधिकरणे वह्निसंशया।
यदशायामनुपसंहारित्वे व्याप्तेः ।। तस्य व्यतिरेकसहचारनिश्चयोऽविरोधित्वेन तादृशोपसंहारित्वाभावेन तादृस
त्वाभूः ।। केवलव्यतिरेकिवत्त्वात् न च यत्तानि संशयस्यापलक्षणत्वात् स्वरूपसत्त्वादृशसंशयाक्रान्तसकलपक्षप्रमेयत्व। २८
त्वेव ज्ञानं व्याप्तिज्ञानविरोधित्वादनुमितिप्रतिबंधकं वा व्याप्तिर्यातो वसहचारनिश्चयविरहस्याव्यापकत्वाद्याद
यत्र हादृशज्ञानरूपासिद्धिरेवानुपहत्वाभासः ।। न च पक्षे साध्याभावसहचारज्ञानानन्ततादृशासहचारनिश्चय इति हेत्व

मासप्रमितिर्वाच्यं तथा सति साध्याभावसहचारस्यैव साधारण्ये यावत्तद्वैवं तन्निष्ठावापत्तेः। न च तन्निश्चयाभावस्य तत्संशय
व्यापकत्वाद्योग्यानुमितिविरोधाच्चानुमितिमात्रोच्छेदकत्वापत्तिरिति वाच्यं। अत एव हेत्वाभाससंशयमात्रेणोपाधेर्नत्वाभावान्न च तत
स्यैव साध्याभावसहचारसंशयस्य व्यभिचारसंदेहत्वेनानुमितिप्रतिबंधकत्वेपि विशेष्यतोपरसंदेहविषयसा
ध्याभावसामानाधिकरण्यज्ञानत्वेनैव प्रतिबंधकत्वं कल्प्यतामिति वाच्यं। सहचारनिश्चयानां चैतेनैव ग्राह्यप्रतीतौ त
न रूपेणोपस्थितिर्बंधकत्वाकल्पनेनाकल्पनेनाकेवलान्वयिसाध्यकासंग्रहस्य तथाप्यापत्तेः। तत्र साध्याभावाप्र
सिद्धेः। न च तस्य लक्ष्यत्वमेवेति वाच्यं। अव्यवहितोत्तरग्रंथविरोधात्। अतः तज्ज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वेपि साधारण्यवि
लक्षणप्रतिबंधकतावच्छेदकानुपन्यासात्। अन्यथा तादृशसंशयस्य साध्याभावज्ञानत्वेनापि प्रतिबंधकत्वकल्प
नेहेत्वाभासान्तरापत्तिः। यद्वि चोक्तदोषानुद्धारेण सत्प्रतिपक्षोद्भावितज्ञानसंधानस्य तथात्वं तदाप्रकृतेपि तुल्यं तत्र
तादृशसंशयविषयवृत्तित्वेनैव हेत्वाभासतोपाधित्वे तज्ज्ञानस्य फलकारणविषयाविरोधेन च मात्रहितयाप्र
तिबंधकत्वाभावात्। अत्र वदन्ति। केवलान्वयिधर्मव्यापकतादृशसंशयविषयमात्रवृत्तित्वमेवानुपसंहारि।

वांतत्र हेत्वसंस्वहेतौ साध्यसामानाधिकरण्यसंशयस्य सामग्रीत्वेन प्रतिबंधकसंशयसामग्र्याः सामान्यत एवेति अथ यप्र

८१ तिबंधकत्वकल्पनमात्मानं तद्धि विशिष्टहेतुज्ञाने स्वहेतौ साध्यसामानाधिकरण्यसंशयजनकत्वमवर्जनीयमेव हेतुम

९१ तिसर्वत्र साध्याभावसंदेहे तद्धेतौ साध्यसामानाधिकरण्यसंदेहस्यावश्यकत्वाद्वर्जितत्वात् अत एव व्याप्तिनिश्चयदेशे त्वं

विशेषदर्शनेन तस्य संशयस्य सामग्रीत्वात्सामग्र्यानुमानवाक्यक्रमेण तत्र साध्याभावसंशय एव दोषत्वेन कल्प्यत इति वाच्यं

क्वचिदप्यकल्पनात् संशयसामग्र्यास्तन्निश्चयप्रतिबंधकत्वे रूपप्रमाणाभावात् अत्रेदं चिंत्यं तन्मूलानामसत्त्वे विशेषदर्शनाद्व्याप्ति

ग्रहसत्त्वे तत्र पक्षव्याप्तिधीप्रतिबंधकत्वस्यादृष्टमिति प्रतिबंधकत्वं सामानाधिकरण्यसंदेहस्येव योग्यतासंशय

पर्यवसन्नतया तस्याप्रतिबंधकतया तत्सामग्र्याः सुतरामप्रतिबंधकत्वात् नचैवं व्याप्तिवारसंदेहस्याप्रतिबंधकत्वा

दित्यग्रहाप्रतिबंधकतया व्याप्तिवारस्याप्यहेत्वाभासत्वं तस्यापीति चेत् न नहि तत्संशयस्य प्रतिबंधकत्वेन तत्स्य हे- ८१

त्वाभासत्वमपि तु तन्निश्चयप्रतिबंधकत्वेन यन्निश्चये प्रतिबंधकत्वमिति प्रतिबंधकत्वस्येव हेत्वाभासत्वात् अन्य-

था साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वसंशयविषयीभूतोपाधेस्तानस्योपाधित्वाद्वर्जितव्याप्तिवारसंदेहसामग्री

वेनप्रतिबंधकतयाऽवच्छेदकविशिष्टाभासांतरज्ञानापेक्षणवत्तन्तु ज्ञानस्यापि व्यभिचारसंदेहसामग्रीत्वेनतत्संचयेकोटिस्मर।
णादिविरहे व्यभिचारसंशयानुत्पादकत्वादिति वाच्यं। एवं हि तादृशसंशयविषयकत्वस्यैव ज्ञानस्यापि न सामानाधिकर
ण्यसंशयसामग्रीत्वेनतत्संचयेऽपिसामानाधिकरण्याभावादिकोटिस्मरणादिविरहे संशयानुत्पादकत्वात्। तत्रसाध्याभाववत्ता
साध्यसामानाधिकरण्योपस्थापकत्वमितिवाच्यं। तत्र तत्त्वव्याप्तस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वादिति। साध्याभाववत्ति। कालभेदेनतत्तज्ञानस्य सभाव
त्वादित्युक्तं। तच्चाव्यभिचारित्वेप्रावेनसकलाभाववादिति भावः। व्याप्यत्वेति। इदं च व्यतिरेकि साध्यकानुपसंहारित्वा
मात्रिप्रयोजकं। केवलान्वयिसाध्यकेतदभावादिति भावः। यद्वा अज्ञातानुपासिद्धिमात्रे प्रसंग अत एवानुपदे भवतथावि
भावयिष्यति। अत एव वक्ष्यति ज्ञानेनोपनीतव्यभिचारित्वादिनानिवारणञ्च भाववतवेन्यत्कं अनुपदस्वीकृतेत्यादिनासंक्षाह।
घटेति। इदं च साध्याभाववद्गतसद्वत्त्वादिलक्षणमतिप्रसक्तावृत्तित्साधारणमिति मन्तव्यं। संयोगादीति। संयो
गादिव्याप्यसाध्यकत्वस्यार्थः। अन्यथेति। तत्राधिकरणता रूपप्याभावात्तेनैवोपपत्तेरित्यर्थः। कस्यचिन्मताभिप्रायेति न
वेति। अत्र व्यभिचारस्याद्वैतनिरूपणानुमितिप्रतिबंधकत्वात्तद्धटितोपपत्तिज्ञानादवश्यमित्यपि द्रष्टव्यं। अस्तु तावत्।

श्री

श्री

दिति। वस्तुतो नैकांतिकसामान्यं तत्प्रतिबंधकमेव न विरोध्यविषयत्वात्। किं तु विपक्षे हेतुसत्त्वादिज्ञानमेव तथा। एवं तथा च तदं
नभि। व्याप्यकं इति भावः। तथा चानुपन्यासादिति। नीलवह्निमान् धूमवत्त्वानुपन्यासात्। दृष्टांतः। अन्यथेति। तथैव चोपन्यासे
८२ तद्व्यमभिव्याप्ते तस्य नीलस्य निराकांक्षतया तदन्वये अर्थांतरताप्रसक्तिरिति भावः। साध्यान्वयेति। साध्याप्रमितसहचारस्य तथा
। तेन गोत्वाश्वत्वयोः सहचारभ्रमेपि नाव्याप्तिर्विपक्षेति। साध्याभाववत्सहचरितत्वमात्रं विषयतया च प्रतिबंधकं चेति विशिष्टवि
92 षयत्वे तात्पर्यात्। तेन व्याप्तेः साध्याभावसहचारमिति भावः। वह्निविरुद्धव्यभिचारद्रव्यत्वाद्धूमत्वादित्यादि लिप्सुरायेनाशांतेन समापक
त्वं वेति। साध्याभाववेति। साध्याभाववद्व्याप्यत्वेनेव तत्प्रमापकत्वं ग्राह्यं तथा च तत्संबंधबुद्धिरावश्यकी अन्यथा तत्प्रमापक
त्वग्रहस्यापि विरोधिविषयतया अप्रतिबंधकत्वापत्तेरिति भावः। एतेन साध्याभावव्याप्यत्वे च व्यर्थविशेषणत्वादिना हेत्वाभासत्वे।
साध्यवद्वृत्त्यभाववद्व्याप्यवह्निमान् इत्यत्र तज्ज्ञानमहृदघट्टकत्वपयति। नापीति। साध्यव्यापकेति। न च तत्स्पत्तानन्यादिति प्रति।
बंधकहेतुमाबस्यापि साध्यव्यापकत्वं भावाप्रतियोगिता चेतदेव तद्विषयकबुद्धौ साध्यसामानाधिकर- ८२
ण्यादिविरोधीको प्यर्थः सुगमत्वात् मानवत्सुगमत्वाच्च। अन्यथाभूतस्य ज्ञानस्याप्रतिबंधकत्वात्। अन्यथा प्रतिप्रसं
गादिति वदन्त्यसकलसाध्याधिकरणनिष्ठाभावप्रतियोगित्वस्यापि वह्निः ततो वाच्यः सर्वस्मिन् साध्याधिकरणे हेतुर्विरुद्ध

श्री

इतिचेत्तर्हि हेतौसाध्यसामानाधिकरण्यधीविरोधित्वंसाध्याधिकरणेहेतोर्ग्रहस्यतथातद्विरहस्यग्रहत्वाद्विरहरूपत्वात्।
अभावपदंचप्रतियोगियोगिव्यधिकरणाभावपरंतेनायंवृक्षोङ्व्यमतत्वापिसंयोगाद्वयादित्यत्रनातिव्याप्तिः
।अथायमाकाशवान्द्रव्यत्वादित्यत्रेदमव्यापकंतत्रसाध्याधिकरणाप्रसिद्धेः।नचैतल्लक्ष्यमेवेतिवाच्यं।साध्य
हेतुसामानाधिकरण्याभावग्रहस्यव्याप्तिधीप्रतिबन्धकत्वेनतद्विषयस्यापिहेत्वाभासतायाजकतोविरुद्धत्वात्।
तस्यचतत्रसत्त्वात्।नचहेतुसामानाधिकरण्याभावस्यसकलविरुद्धव्यापकत्वाद्धेत्वाभासतापाधिरूपत्वेनैका-
यां।अस्याप्याकाशादिरूपविरुद्धव्यापकत्वात्साध्यसामानाधिकरण्याभावस्यहेतुघटकताबीजस्यतत्रापिसम्भ-
वादितिचेन्न।सर्वेषामेवविरुद्धाद्युपाधिविरोधिवाविरुद्धत्वाविनिगमकाभावात्।नचेहत्वाभासाधिका-
सामानाधिकरण्येसाध्यहेतुप्रतियोगिकधीविरोधिधीविषयत्वेनसर्वोपाधीनेकीकृत्यमहर्षिणाविभक्तमतम-
नु।अतएववक्ष्यमाणासाध्यवद्वृत्तित्वादिकमपिनाधिकं अतएवसपक्षसाध्यवाद्यन्यहेत्वाभासत्वमात्रेतितानस्यप्र-
तिबन्धकत्वात्मकत्वंसाध्याधिकरणेतिव्याप्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमपिहेतौहेत्वाभासताप्रयो

श्री

जकमितिविभ्रमगन्धमात्रेतिनिरस्तं।तत्रतानस्पसाध्यसामानाधिकरण्येनहेतुविरोधित्वस्यविभाजकोपाध्याक्रान्तत्वात्।
॥२२॥ तद्धविरोधित्वव्याप्तिग्रहप्रतिबंधकत्वात्।अव्यभिचारसहचारयोर्धर्मविरुद्धताव्याप्तिग्रहप्रतिबंधकत्वात्।यद्व
साध्यसामानाधिकरण्यघटितविरोधित्वविभाजकोपाधिरितितत्वाश्रयवृत्तिसाध्यकविरुद्धव्यापकत्वादिति।नचैतादृश
९३ त्वेहेतुमतिव्यापकत्वावच्छेदकतावीजसाम्यात्स्यापित्वस्यव्यभिचारिताविरुद्धत्वयोर्हेत्वाभासातिरिक्तत्वादियहा
प्रतिबंधकत्वादित्यस्वरसादाह।यद्वेति।तथाचवृत्तिमतःसकलसाध्याधिकरणनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वप्र
हे।नव्यतिरेकव्याप्तिग्रहइतिभावः।केचित्तुवृत्तिमतइत्यस्यसंकीर्णस्थलकथनायान्यथावृत्तिमच्चसामान्यतोवा
तपत्तावृत्तिमत्वस्यापिज्ञानास्वरूपासिद्धसंकीर्णतापत्तेरित्याहुः।पक्षवादीतन्त्रसाध्यवद्वृत्तित्वमात्रमेवेत्याहुः।साध्यव
दवृत्तित्वेति।साध्यवद्वृत्तिप्रतियोगिकाभावाधिकरणत्वमित्यर्थः।एवंस्वरसभङ्गापत्तेर्द्वितीयपक्षेवृत्तिमत्वप
दधर्मपदान्तर्भावेनलक्षणद्वयान्तरमाह।साध्येत्यादि।अन्योन्याभावात्यन्ताभावगर्भतयालक्षणयोर्भेदोद्रष्टव्यः। ॥२२॥
वृत्तिमत्त्वमव्याप्तसाध्यकरणतापायेनवृत्तिमत्त्वघटितत्वात्किविरुद्धत्वग्रहस्यापिनव्यतिरेकव्याप्तिग्रहप्रतिबंधक
त्वमित्याप्यव्याप्यत्वादिनातद्धेत्वाबाधकाभावात्।तस्मात्तिरेकसहचाराग्रहाभावान्वयव्याप्तिरवगृहीतत्वदतइतिमतेवि

श्री

रुद्धस्य हेत्वाभासत्वं तत्र न दृष्टमिति मतं तन्न चित्तं विनापि अन्वयव्याप्तिग्रहप्रतिबंधकत्वसंभवात् अत एव व्याप्यत्वासिद्धेरे
पि हेत्वाभासत्वं न हि वह्न्यर्थविनिर्मुक्तत्वातीत धूमादेर्ज्ञानस्य व्यतिरेकव्याप्तिग्रहप्रतिबंधकत्वसंभावनापि विषय
विरोधाभावाद्व्यतिरेकव्याप्तिर्व्याप्तिरिति साध्यवदन्यवृत्तित्वज्ञानस्य तत्रापि संभवादनुमितिप्रतिबंधाया
त्स्पर्शः वस्तुतस्तु तित्वा देशसंभवात् एवमाहानुमानमेव प्रपादयति तत्रेति व्याप्तिर्व्याप्तेरिति अव्याप्ति
वादज्ञानेन्यर्थः अयोग्यताज्ञानस्येति अयोग्यतापदार्थयोः संसर्गाभावप्रमैव सैव वा प्रकृते विरुद्धबुद्धिः
तया यद्विरुद्धत्वज्ञानमेवायोग्यताधीः पर्यवसानीति न सा विरुद्धत्वज्ञानोपजीवकत्वमिति भावः एवं वा
धयतीति अत्रैवानुमानेवाधधीः सैवत्रादयोग्यताधीरिति कथमनयोरुपजीव्योपजीवकभाव इति किंस्य
निर्णायकत्वाभ्यामिति संबंधाभाववत्वात्सिर्थः तेन धूमव्यापकवह्न्यभाववत्त्वापत्त्यंत संबंधाभावे इति मा
कः अमेदेपि व्याप्यव्यापकभावस्याभिप्रायेण तद्व्यभावत्वेनाहेतुः अत एव व्याप्यव्यापकत्व मते भेदे पीति वक्ष्यति ॥
तदज्ञानेपीति अत्रेदं चिन्त्यं यद्विप्रतिबंधकज्ञानविषयतावच्छेदकत्वैविध्येन त्रैविध्यं तदा विधांतरमपि स्यादेव

श्री

व

= यदि च सहचारज्ञानत्वेन तेषामनुगमः तदैतेषामप्यनुगमात् त्रैविध्येन वैयर्थ्यं त्रितयं विरुद्धहेत्वाभासतोपाधिः प्रथमोपाधिज्ञानस्य =
-विरोधि-
वि= साधारणत्वेनैव दोषत्वात् ।१२

पूर्वोक्तसाध्यवद्वृत्तित्वादिज्ञानस्याभावप्रतिबन्धकत्वाशङ्कितीयतृतीयोपाधिज्ञानस्य विरोध्यविषयत्वेनाप्रतिबन्ध
कत्वात् न हि धूमसाध्यकवह्न्यभावव्याप्यवत्पक्षस्य हेतौ वह्निविरुद्धत्वग्रहस्य वह्न्यविरोधित्वं किं तु धूमविरुद्धत्वग्रह
२४ स्यैवातस्तादृशग्रहस्य वह्निविरुद्धत्वग्रहकालेपि प्रमादाभासादिना धूमव्याप्यत्वग्रहसंभवात् न त्वपूर्वोक्त एव विरु
द्धहेत्वाभासतोपाधिः तस्य च यद्धेतो प्रकारत्वं यस्मिन्निति वाच्यम् एतन्निरूपितप्रकारताभानेपि साध्यवद्वृत्तित्वादिग्रहस्य
95 तत्र ज्ञानेपि कदाचित् साध्यविरुद्धत्वग्रहस्य संभवेन प्रतिबन्धसाधतेपीति । ननु विरुद्धे बाधाद्यन्यतमज्ञानस्यावश्यकत्वा
त्तस्यैवानुमितिप्रतिबन्धकत्वे तत्तस्य हेत्वाभासान्तरत्वमिति स्यात् आह अयं चेति बाधादिपदं तत्तज्ज्ञानपरं तथा च
विरुद्धादिज्ञानसाङ्कर्येपि कदाचित् तदसत्त्वदशायां साध्यवद्वृत्तित्वादिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात् तस्य हेत्वाभासत्वमिति ।
तिभावात् यत्तु यत्र विधाः प्रमाणविरुद्धानित्याः पार्थिवपरमाणुरूपादिमन्तः कार्यत्वात् इत्यादौ बाधितत्वादिदोष
साङ्कर्यमिति स्वरूपकथनमिति तन्माप्रशस्तात् अपयुक्तत्वात् अन्यथा हेत्वाभासान्तरेपि हेत्वाभासान्तरविभा
वयोर्दीति । नापि व्याप्तिपक्षधर्मतयाज्ञानत्वाविति । नापि पक्षधर्मतावगाहिसमानज्ञानविषयत्वमित्यर्थः अ २५
रोपापत्तेरिति । यद्यपि धूमरूपानित्यत्वव्याप्यश्रावणत्वस्य प्रसिद्धिः । संभवस्य च तथापि प्रमितिमेवारोप्यतद्धीति

मात्रमालक्ष्येदमुक्तं । एकत्रेति । सत्प्रतिपक्षयोर्मध्ये एकत्र हेतावित्यर्थः । पक्षविशेषणकपरामर्शानिग्राययोः । दंवो विशे
षणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यैव विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानजनकत्वमिति मतमालक्ष्येदमुक्तं । अन्यथा हेत्वा
विशेष्यकपरामर्शे विशिष्टस्याग्रहापत्त्यैव ततद्व्यासिद्धेरदोषत्वात् । एकस्य द्वयमिति न्यायेन तद्वदेशभावताच्चैव
शिष्ट्यस्याभावताच्चैवमिति न च व्याप्यवैशिष्ट्यस्य पुरोगपदे कभानानुपक्षविषयकत्वे प्यपचाच्च । अत एव हेत्वाभा

श्री

दमल्लानकामिति । सिद्धान्तेनोद्धरिष्यति । अन्यथा लिङ्गाभासादनुमित्यनापत्तेश्चायद्धा एकत्रकालानुत्पादो लिङ्गजना
याम्भावानुव्यापितपक्षधर्मतामयाभावाद्विशिष्टस्यापायस्य व्याप्तिपक्षधर्मतानुपस्थापासिद्धेरित्यर्थः । विशेषणश्चत
व्याप्तिभंगाश्भंगमरूपद्भिति । अतिनिर्धारितोवासन्नात्रोषणः एकत्रसंगानियमादिति । तथा च नातरच्येतनिर्धारणासं
भवान्न सर्वत्रैवानयोरतिनिर्धारितविशेषणयामित्यर्थः । साध्येति । अत्राधिकवलोपस्थितिप्रतिबन्धकार्यैहि
नवलेलिंगे अतिव्याप्तिवारणाय तं सहितविशेषणमित्यर्थः । समानवलोपस्थित्येति । समानवलवत्
निर्णयाजनकत्वेनविवक्षितं । अधिकवलोपस्थितिश्च निर्णयजनकेवेति न समानवलेतिनोक्तदोषान ।

श्री

टेप

नुतापलस्यबाधस्येवतत्रानुमितिप्रतिबंधकत्वंनत्वधिकबलोपस्थितेः किंचयत्रएवंदोषात्प्रतिबंधकस्यहीन
बलत्वंतत्रएवतत्रानुमितिप्रतिभितिप्रतिबंधसंभवात् नात्रबाधस्यापितत्प्रतिबंधकत्वमितिचेन्न। बाधस्यानुमिति
८५ प्रतिबंधकत्वयातस्सामग्र्याचेनाधिकबलोपस्थितेरपिप्रतिबंधकत्वात्। यन्नुज्ञानंयत्प्रतिबंधकमितितस्यैवव्याप्तेः।
95 अन्यथाबाधावतारः पूर्वसमयेहीनबलनादिलिंगतोऽनुमितिजननापत्तेः नवाहेतुत्वस्यबलतया सत्प्रतिपक्षव
मवतिवाच्यं। अव्यवहितोत्तरसमयेअधिकबलतादिबाधकरूपानुमित्यजननापत्तेः। यदिहीनबलत्वविशेषाङ्क
दोषेणतदनुमितिजनितदात्मापिप्रतिबंधकत्वमस्तुचन्यकमवष्टंतसामर्थ्यात्। हीनिगामकाभावात्। अन्यथाहेत्वा ८५
भासद्वयावातान्त्कालत्वन्नयस्यप्रतिबंधकत्वंनस्यात्। दोषांतरतानसंकीर्णतयाएवास्याः सर्वत्रप्रतिबंधकत्वात्
तद्विषयस्यानहेत्वाभासतोपाधिर्वत्रतथात्वज्ञानविषयस्यैवतथात्वात्। अतएवबाधस्यदोषांतरासंकरायप्र
यासइति। धूमोयंनव्याप्यपक्षधर्मः पर्वतवह्निरित्यादिस्थलेयदाबाधावतारस्तदापर्वतवह्निवान्धूमलिंगेअतिव्या
।दिः बाधरूपोपस्थितत्वात्पक्षधर्मताविपर्ययेनबलोपस्थितत्वात्। स्वयंयन्निर्णायकरूपतयानिर्णायजनकत्वेन।

व

समानत्वाद्विपक्षेऽपि हि साध्यविरोधकपरामर्शोपस्थापनसमर्थं चेदुपस्थितो विरोधः सतां बाधरूपापस्थितिः तत्साध्यविरोधकप

स्थितिरेव न तु तज्ज्ञानं किंचित् तत्स्वरूपसत्त्वमात्रं बलं चेत् सत्पक्षविरोधि बलवत्त्वं द्रव्यत्वेनायमिति प्रसंगात् इति वाच्यं तन्मात्रवि

रोधात् उक्तानेन तत्पर्यवसानात् न तु केवलमेव बलपदं तत्त्वं किंतु विरोधलब्धैव परामर्शोपस्थापनसाध्यविरोधकपरामर्शोपस्थापन

समर्थं च तत्साध्यसिद्धिविरोधकपरामर्शोपस्थितिरिति न केवलं केवलान्वयिसाध्यकपक्षावच्छेदेन तत्तुल्यत्वान्नित्यत्वव्याप्यहे

तुकवत्त्वे स्थायः सत्प्रतिपक्षत्वमात्रेणैव च समूहालंबनात्मकनित्यत्वविरुद्ध तन्यत्ववत्त्वमात्रं तत्रानित्यत्वविरुद्धत्वेन

ज्ञायमाने जन्यत्वे चेति व्याप्तेः नित्यत्वरूपसाध्यविरोध्यनित्यत्वोपस्थापनसमर्थत्वात् नित्यत्वजन्यकत्वेन समान

याते येव बलोपस्थित्यात् अप्रतिरुद्धकार्यत्वात्मनः बलोपस्थितिरेव प्रतिबंधकं चेद्विवक्षितं विरुद्धत्वोप।

स्थितेश्च सहचारग्रहनित्यत्वविरोधित्वेन तत्त्वाभिमतिर्वाच्यं पर्यवसितहेतुकत्वे हेतोर्वाति प्रसंगाभावाद्विरोधाणां

यथैव तन्महितत्त्व बलोपस्थितिरेव प्रतिबंधकं किं तु ग्राह्याभावाविशिष्टत्वेऽपि वनेति वन्यत्रापि तद्वलोपस्थितिरेव

नैव प्रतिबंधकत्वं विवक्षितं एवं च समानोपधावविरोधाणां सत्त्वाविरोधानपेक्षत्वेन ततः हेयत्वात्। तथाहि बलोपस्थि।

श्री

श्री

तियेनेवप्रतिबंधकंत्वंविवक्षितं एवंचसर्वांशेवविरूपाणांन्यसंभववाणायेतिनतदेयघ्टेतथाहित्ववलोपस्थिति
८६ येन प्रतिबंधकत्वमसंगतविरूपकीयवलोपस्थितेरेव प्रतिबंधकत्वादृतः साध्यविरोधीत्यापकपस्थितौ विरूप
९६ णांकेवलान्वयिसत्प्रतिपक्षानुरोधाद्बानैतवरूपाणांप्रतिबंधकत्वं। ननु साध्याभाववसाधकवलोपस्थितिर्वेत
तिनदोषात्तदवस्थ्यं साध्यविरोधकपस्थितिस्वरूपयोग्यत्वस्यहीनबलत्वेनोपस्थितावपिसत्वेनतत्वेन प्रतिबंध
कतावच्छेदकानित्यसंभवतादवस्थ्येन नतद्रूपाणांसमानबलत्वप्रतिबध्यापेक्षितबलत्वावच्छिन्नयाप्रतिनिर्धार्यमाणत्वेन।
नहीनबलोपस्थितौतदस्ति। एवंचवाधतामाथ्यादावतिव्याप्तिरेवनास्तीतितद्वारणायनविरूपाणामिति। अन्ये-
दविनयातादृशवलोपस्थितित्वमपिनप्रतिबंधकतावच्छेदकं तथाहियत्राभयहेतुपरामर्शोकालिंअभयत्रवा
धाद्यन्यतरज्ञाभयस्पृहीनवलत्वंतत्रतदुपस्थितावपिप्रसंगेनपुनस्तत्र(?)संभवएवातस्पातिप्रतिबध्यापेक्षि ८६
तबलत्वावच्छिन्नयाप्रतिधार्यमाणत्वेन समानबलानवावारानव[?]सत्प्रतिपक्षत्वमिष्टमेवतिवाव्याप्यासिद्धातार
बाधादेवादुमितिप्रतिबंधसंभवात्। बाधतावसत्प्रतिपक्ष(?)हेत्वाभासाताहानिपतदीपत्त। किंचाधिकबलोपस्थि

श्री

तेऽपि प्रतिबंधकत्वासमानबलोपस्थितित्वेन प्रतिबंधकतावच्छेदकं किंच स्वन्नबलोपस्थितित्वेसमवन वसमानपदेन
तत्रैव विवक्षितमिति वाच्यं हीनबलेऽतिव्याप्त्यापत्तेः अतएव स्वरूपेणाधिकबलोपस्थित्या प्रतिरुद्धकार्यत्वमित्यं व्यतास्य
न चाधिकबलोपस्थितिविरोधिसामग्रीत्वेन प्रतिबंधकत्वं न च तेन रूपेणेति वेन्न हंतैवं समानबलोपस्थितेरपि विरो
धितानसामग्रीत्वेन प्रतिबंधकत्वमस्तु परस्परविरुद्धकार्यैकजनकस्थले तथा प्रतिबंधकत्वस्य कल्पनात् अतएव बहु
तरासंभवेन तेन रूपेण क्वचिदपि प्रतिबंधकत्वाकल्पनात् तस्मादबलोपस्थितित्वेन प्रतिबंधकत्वेऽपि यदुपस्थितेः
प्रतिबंधकत्वं व्याप्तिपक्षधर्मतारूपं बलं केनापि रूपेण विषयतयाऽवच्छेदकं तदुपस्थित्या प्रतिरुद्धकार्यत्वं विवक्षितं
तथा च पर्वतो वह्निमानित्यादिलिंगप्रतिबंधकबलोपस्थितेः ग्राह्याभावोपस्थितित्वेन प्रतिबंधकत्वं व्याप्तिपक्षधर्मतावि
रहस्य यत्तत्र ग्राह्यतयातदभावरूपस्य बलस्य ग्राह्याभावरूपतया तदवच्छेदकत्वमित्यतिव्याप्तेः तद्वारणाय साध्य
विरोधित्वादिविशेषणं। अनित्यत्वव्याप्यवत्कत्वानित्यत्वविरुद्धजन्यवत्तिश्चयरूपबलोपस्थितौ बलसमूहालंब
नरूपायां विषयतया बलेन प्रतिबंधकतावच्छेदकतावच्छेदके किंचिद्विरुद्धधर्मानंतावत्तेवतत्साः सद्धर्वा २ धीप्रतिबं

श्री

धर्म्मिग्राह्यव्याप्तिग्राहप्रतिबंधकत्वसंभवादिति। लिंगपदं च व्याप्तपक्षधर्मतया ज्ञातस्वपरत्वेनाभिमतादृशसमानबलोपस्थित्याप्र
तिरुद्धकार्य्यलिंगं विरुद्धत्वेन ज्ञायमानेन जन्यबोधेनातिप्रसंगः। अत एव यान्ममतश्रुष्टेतो विरुद्धव्याप्तिर्वाधितत्वेन
८७ ज्ञायमानेनातिव्याप्तिः। तद्दोषपरिहाराय दृशसमानबलोपस्थित्याप्रतिपक्षावलरूपयाप्रतिरुद्धकार्यमवतत्प्रतिरुद्धव्याप्यमनु
९७ मितालिंगवद्धाद्यादोषप्रकारणत्ववारणाय। न च साध्यविरोधीत्यत्र साध्यपदं स्वसाध्यपरं अतः कथमस्लिंगे तत्रातिव्याप्ति
रितिवाच्यं। साध्यं हि ज्ञाप्यलिंगस्य वह्न्यादेरापि इतिर्वक्तव्यं। यत्तु समानबलोपस्थित्यात्याप्रतिरुद्धकार्यलिंगत्वम
वलत्वात् समानत्वमेवत्वेन रूपेणा विवक्षितमित्यपेक्षायां साध्यविरोधकपस्थापनसमर्थत्वं विवक्षणं तथा चाने
नरूपेण समानया बलोपस्थित्याप्रतिरुद्धकार्यत्वं विवक्षितमिति तन्न। अधिकबलोपस्थित्याप्रतिरुद्धे हीनबल
लिंगेऽव्याप्तेः। न च समानसमानाधिकबलाधिकेति वाच्यं। साध्यविरोध्युपस्थापनसमर्थत्वेन तस्यापि समानतार्थत्वात्।
प्रकारांतरेण समानत्वविवक्षा। या साध्यत्यादि विरोधि तत्त्वे यथार्थोपदेशः। ननु बलं समपक्षसत्त्वादिकं विपक्षास ८७
त्त्वादिकं वा आद्ये व्यतिरेकव्याप्तिरन्यो केवलान्वयिन्यव्याप्तिः। इत्यत आह। बलं चेति। व्याप्तिपक्षसत्वसाध्यसिध्यनुकू

लादिवृत्तितासाध्यकाविरहव्याप्यव्याप्तिः क्वचिद्व्यतिरेकिव्याप्तिप्रतिसंधानविरोधीति। अत्राप्याधिकबलोपस्थि
त्याप्रतिरुद्धकार्यलिंगोपस्थित्यादिकारणाय विरोधिबोधकत्वमिति गमकतौपयिकरूपविरहोषणं। बोधकत्वं च न
स्वरूपयोग्यत्वं किंतु फलोपहितं चेत्तेन सत्प्रतिपक्षस्यापि विरोधिबोधस्वरूपयोग्यत्वेन तत्र व्यवस्थासंभवान्नासंभवः।
तदर्थोपि विरोधियो बाधस्तदुपहितान्यत्वं मतेन केवलान्वयिसत्प्रतिपक्षे विरोधिबोधकाप्रसिद्ध्या अव्याप्तिः। ग
मकतौपयिकं रूपं व्याप्तिपक्षधर्मता अत्रापि व्याप्तिरपि धर्मतयार्ज्ञानं च परामर्शलिंगपदं बोध्यं तेन न पूर्वोक्तातिव्या
प्तिः। यत्तु यत्नेन वह्न्यादिकमप्यनुमानेन तत्प्रतिपादितं भवति तत्तेन साधारण्यमपि लिंगं भवतीति नात्र लि
गपदमुक्तमिति तन्न। तन्मते हि यथा वह्न्यनुमानेन सत्प्रतिपन्नितं भवति तथा वह्न्यभावानुमानं सत्प्रतिपन्नितं वा
स्यात्तद्धेनाकल्पनाल्पसंगृहीतं स्यात्तत्तायमानता यावद्दुषोऽप्रतिबंधकत्वानुमेयेवत्तु रागद्वेषेत्यनेन नयं पक्षदोषो वा।
मतस्य दूष्यबाधा। एकदा निरुक्तयोर्वृत्तिसामान्यानियमात् क्वचिदेकदा बाधविनिर्दृक्तयोरिति व्यवस्थितवि
कल्पनेन वा प्रमपरामर्शकालप्रथमपरामर्शस्य प्रतिबंधकतया तदभावस्य कार्यसहकृततत्स्यैव जनकत्वा।

म्भुपगमेन तत्कालेतदभावात्स्वपक्षसाधकत्वाच्चादिति। न च यथा वास्याऽपि हेतुपक्षाणि समर्थवाक्ये दोषान्तरस्यैवोद्भावनं परार्थानु
मानेप्यविरुद्धमिति भावः। प्रतिरुद्धं चेति। किंचोक्तभयपरामर्शविषयी भवत्प्रतिसाधनतानां तत्तद्रमित्यर्थः। प्रति
२८ रुद्धत्वज्ञानस्य प्रतिरोधाद्धेतुत्वादुभयपक्षेकत्रेति। ननु विरोधाद्यभययोरेकत्रानिश्चय एव कथं तादृशीति चेत् हेत्वोर्विरो
98 धापरिस्फूर्तौ साध्ययोश्च तत्प्रतिपत्तेः स्वरसात्मयाः समाजादुभयपरामर्शसंभवात्तादृशसाध्यविरोधप्रयुक्तहेतुवि
रोधः। उभयपरामर्शानन्तरं साध्ययोर्विरोधप्रतिसंधानेव सत्प्रतिपक्षसंभवात्। किं च प्रत्यक्षरूपपरामर्शे विरोधि
व्याप्यवत्त्वग्रहो न प्रतिबंधकः। पीतः शंख इति प्रमाणोपपत्तेः किंतु याप्याभाववत्ताग्रहमात्रं तस्य च तत्राभावान्न स
त्प्रतिपक्षासंभव इति भावः। ननु सद्धेतुनापि कथं सत्प्रतिपक्षः। हेत्वाभासताप्रयोजकस्य व्याप्त्यादिविरहस्य तत्रा
भावात्। अत आह। अस्यापि हेत्वाभासत्वे सर्वत्र देवैतस्य तत्त्वस्यादित्यत आह। दूषकतावीजमिति। हेत्वाभासताप्रयो
जकमित्यर्थः। तथा च विरोधिपरामर्शविषयीभवत्त्वात्यं निर्णयं जनयत्यत एव हेत्वाभासेन तु व्याप्त्याद्यभावा ६८
भूतार्थकसद्धेतोरपि तस्य तथात्वं मतम् एव सर्वदेवनन्तथात्वं तादृशविरोधिपरामर्शस्य कादाचित्कत्वात्। ननु हे

पक्षतावीजमनुमितिप्रतिबंधकज्ञानविषयतावच्छेदकमितिमम कर्तव्यः निर्णीयते न कथं ज्ञानसत्त्वप्रतिबंधकत्वा।
न्नता हेतुज्ञानविषयतावच्छेदकं च प्रतिहेतुद्वयमेव तद्वयं च यथा तदुभयस्य तथोक्तं प्रकृते एकत्रेति। अन्यतर
च प्रकारकत्वाद्याद्विशेषज्ञानजनकत्वज्ञानेन वा नातिप्रसंगेन डाड्घ्रीजनतास्पदहेत्वाभाससत्वामित्यर्थः। तद्वका
दाचिका मितिन सद्धानस्पदहेत्वाभाससत्वामितिभावः। एवं च यद्दाच्याख्यादितं गद्धारक्ष्णद्रूपकवेनदद्रूपकनायाम
। सिद्धपञ्जीवनाद्वास्पदहेत्वाभाससत्वं एव तातितिनिरस्तं बोध्यं। न च द्वामितिप्रतिबन्धे वज्रागदे लिंगत्वाभावादुक्त

श्री

लक्षणे त्योगव्यादिस्तस्य व्याप्यादिग्रहकाले गाम्मकवाचड्गंज्ञानतद्वा गतन्दरूपाणयासां न विधेयत्याहावक्तुरा

श्री॥

देशातातात तदुपस्थितावितिपक्षवाभावव्याप्य रूपाख्वेयोपस्थिवावापिपीत पन्यत्तोद्दयस्यानुभवासिद्धयादि
तिभावः। न चेवामितितायद्धि समानबल्लमात्रेणासत्प्रतिपक्षाम्फपगामरूपपर्थः। समबलत्व इति व्यादिक्ष्यादि
मिचंवल माफापल्लत्तणयोगद्दोषसत्प्रतिपक्षोपारमाहु। आधिकेति। तस्मीतिविरोधिवाकस्याधिकवैज्ञनित्रा
नुमयस्यवाधितत्वस्वेत्र नुमानवेयर्थ्यान्यूनबलत्वेच गतेना व्याप्तिश्रयादृवतद्वैयर्थ्यमितिभावः। तत्कं हीति।

८८ शब्दरूपेवप्रमाणेनमादृशं बलामित्यर्थः प्रतिवादिवाक्यजन्यज्ञानमप्रामाण्यशंकाकलंकितमितिनप्रतिबंधकं
ननुयद्धिवादिपक्षधर्मताबलात्प्रवृत्तिः सत्प्रतिपक्षतयोपन्यासः सर्वत्रैवैर्विशिष्टाविरुद्धतापत्तेराह
प्रत्यक्षादिभिर्विकथायामिति। यस्तु पन्यस्तपक्षमंजनयति नदेवोपन्यसनीयं वस्तु यदेशस्वरूपसतएवप्रा
९९ माजनकत्वंवादस्यतथाद्विविधाह्यकत्वेनाप्रामाण्यशंकाकलंकितत्वात्तत्रतस्यबलवत्त्वमिति भावः। एकमिति
प्रत्येकमसाधारण्याद्यान्त्वाश्रितिभावः। रूप्यतेऽस्मादवयोरित्यादिसाध्यमता वस्वाधश्रप्रामाण्यशंका
रूपं स्पेवतत्रत्ता मंप्रतिबंधकमितिमतिनिर्दुष्टानन्नुविरुद्धतिश्चयद्वयसामग्र्याःसंशयजनकत्वकल्पना
दर्शनमितिवाच्यं। एकमात्रकोटिविशेषदर्शनस्यैवसंशयवारकत्वात्तदभावस्यैवसंशयकारणत्वात्तस्मा
वत्रकोटिसावधा। अन्यथास्थाणुपुरुषोभययसाम्यदर्शनेसतिपुरोवर्तिनितद्भयकोटिसंशयानु ८८
पपत्तेः। ननुविरुद्धस्थलेसामग्र्याःसंशयजनकत्वमन्यथाविरुद्धस्यतिसामग्र्यातःसंशयरूपस्यैव
त्यापत्तेः विरुद्धार्थकवाक्ययोःशाब्दसंशयापत्तेश्चेतियत्तानएनन्मानस्यापत्तेःनन्वेवमन्यत्रापिसंशय

रूपस्मृतौ बाधकाभावात् संशयस्यापि संस्कारजनकत्वं स्यादत्र सर्वमतानिषेध इष्टापत्तिरिति चेत् ज्ञानत्वेनाविरुद्ध
त्वभवसामग्र्या चेन्न संशयजनकत्वमात्रं तु अन्यत्रैव साध्याभावप्रत्यक्षं चैतेत्यप्रतिबंधकत्वात् स्मृतौ निश्चितो ज्ञाद
ज्ञानेन साध्याभावज्ञानं चैतेत्यप्रतिबंधकत्वं चेत् कल्प्यमानेऽलाघवेन सामान्यतः साध्याधिकरणतावच्छेदकरूपज्ञा
नं चेन्न कल्प्यते तत्र साध्याभावव्याप्यत्वाज्ञानं प्रसज्यतेति चेन्न एवं हि जलहृदे वह्निमानिति भ्रमः प्राप्य तु मितिः
श्री कदापि न स्यात् पञ्चतावच्छेदकजलहृदत्वादिज्ञानस्यैव साध्याधिकरणत्वविशेषणज्ञानत्वेन प्रतिबंधकत्वसं श्री
भवात् नवस्तुतः पाकजत्वज्ञाने न प्रतिबंधकोऽपि तु साध्याभावव्याप्यवत्तेति वाच्यं एवं हि साध्याभावव्या
प्यत्वानवगाहन्येन वह्न्यभाववत्प्रतिबंधकत्वं वाच्यं तो न रूपेण भ्रमेति प्रसंगात् तत्र न संभवति अन्यत्र तथा प्र
तिबंधकत्वाकल्पनात् किं चैवं साध्याभावव्याप्यवद्बुद्धेः सत्यामात्तवद्वत्ताकोऽदृष्टान्तं तोन्ये घातन्येष्टापत्तिः
योग्यताज्ञानसत्वे शाब्दज्ञानान्यतोऽनवयवकत्वात् तत्र घन्यपत्तस्थलेनतकोऽस्मृत्यादेति घयघावत् किंचस
मर्थाचकिं तु ज्ञानसामग्र्या बेतवतद्विशिष्टज्ञानं प्रत्येवतत्काऽस्मृतेर्जनकत्वात् प्रतिबंधकाभावसति सा

सतिसामान्निश्चयेजनयतीतिनिश्चयसामग्रीसुव्यंतेतथाचतत्संशयस्यापितानयावद्विशेषदर्शनसामग्र्यात्तु
१० त्यनाशविरोधः।व्याप्यदर्शनं तु न तथा न मात्रसामग्री किंच वधारणात्मकनिश्चयसामग्रीति तन्न यान वधारण
त्मकसंशयस्योत्पादकत्वमिति चेत् न प्रत्यक्षीयलिंगपरामर्शस्य हि कार्यतावच्छेदकमस्त्विति चेज्जातिर्लाघवान्न
100 चवधारणात्मकनिश्चयत्वेनोरवाद्यानिवारणात्मकस्त्विति चेत् न संशयरूपायामप्युत्पत्तिमिति विति कथं तेन न त
त उत्पादनेयत्तु साध्याभाववद्व्याप्यवत्ताज्ञानं साध्यवत्त्वमिति प्रतिवध्नात्येव व्यनयाथापीतिरावत्स्यत्वमिति नप
स्यात्तुपीतद्याभाववद्व्याप्यवत्त्वज्ञानं स्वत्वबुद्धेरपीति प्रतिबंधकत्वात् प्रत्यक्षत्वेशेषवत्ताविरोधा स्थिति तद्वुक्तं संयेवधात
चव्याप्यधर्मप्रकारकसंशयरूपापीतिबाधकमितिविरुद्धत्वात् तत्पराम्र्शोत्र करणाभावाद्दूषणतात्त्वमिति चतु
र्थे स्तीति तदभाववद्व्याप्यवत्ताज्ञानस्यापि प्रतिबंधकत्वमाताताभाव।न तु साध्यतदभावनिश्चयस्यपरस्परं प्रतिवं
धकत्वात् सामग्र्याश्च नतत्परामर्शयोरपि परस्परं प्रतिबंधकत्वमिति चेत् न प्रत्यक्षस्य लेपि संशयोपलापा १०
पत्तेरेवमात्संशयरूपायत्वमिति तन्मतवल्लाद्यनीकार्यो धिरोधिनिश्चयसामग्र्यैन संशयजनकत्वक

ल्पनासामग्रीबलाद्वा। नाद्यः अनुमिनोमीत्यनुव्यवसायस्य सत्प्रतिपक्षस्थले ऽसिद्धेः। संदेह्मीत्यनुव्यवसाय
स्य बाधकस्य कल्पनीयकारणाभावकार्यकारणात् तन्मते संदेहविषयत्वेनाप्युपपत्तेः। नापि द्वितीयः। विरोधिप्रत्य
क्षसामग्रीचैनेव संशयजननकत्वकल्पनात्। अन्यथा व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानानन्तरमन्यवस्यानुमितिश्च प्रयो/
जकाभावात् संशयोत्तरं प्रत्यक्षेऽप्यनुमित्यापत्तेः। तत्र अनुमिनोमीत्यनुव्यवसायाभावात्फलाभावेऽभिघ्नितेः प्रत्यक्षसाम
ग्रीविरहसहकृततज्जन्यत्वमनुमितित्वप्रयोजकमिति तदा प्रत्यक्षोत्पत्तिदशायामनुव्यवसायाभावाद्विशेषप्रत्यक्षसाम
ग्रीजन्यत्वं संशयप्रयोजकमिति तुल्यात् तस्मात्फलानुरोधेन कारणकल्पनानतुकारणानुरोधेन फलकल्पना।
अत एव विशेषणतानाविशेष्ये। द्विकृतकारणता सचेपि पर्वते वह्निसाध्यकानुमानवाच्य। विशेषणसन्निक
र्षेऽप्याधिततकारणत्वकल्पनं हानि संतेपः। माध्वीविरोधिन्याद्दित्वाद्दिति। यद्यपि नेकाविरोधिययमुभयपक्षतानेवि
षयः तथापि यथासाध्याभावव्यतानसाहात्यतिवधकं तथा तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानमपीति तात्पर्यं। विपरीतो

श्री

श्री

तानपदं व्रमापदं। अपत्तधर्मि इति। अथि मत इति न त्राण तुरोधेताकाष्ठव व तान मपी तिताष्ठ न्याद्विनाविक
१२ व्ततिम नेते दस्त्रुकं। नन्विदं व्याधितोपिग वमितपत अाह। वाध इति। तथ्या वदिप रीतत्ता न जनकं वं विक द्वर्वं न
उ त्विप रीत त्तान विषय प त्वश्चि वंतो न तत्रानित्या दो त्पर्थः। व र इति। अनोपि विप रीत तान सं भव त्वादित्य
१०४ र्थः। व्या क्षिवाधत इति। व्याप्ये व प त्त धर्मता वाध स्तत्प्रवि इष्टत्वा तथा स्वव्यादिप त्ते धर्मतान्यतरसंगः फलमित्य
र्थः। प्रकृतेति। व रतोभयसाध्य स धक हेतोपिर्थ त्यर्थः। व्याप्तीति। ताहत्राजिता साज न कोपस्थितिविषयत्व
नित्यर्थः। न केपराम त्रादिपिता हत्राजिता माम वती व्यादि तिल्प न अाह। नहीति। असतीति। श्रुणावत्तिम
न्याये न विजातीयजित्ता साजनक चान्वव्याभिचार इति भावः। अन्वे हेतु सामान्य न च इति ण पल त्तान्तमात्रे १०
वेत्पाविष्टवं। अपरा हो चेति कायविघ्याप्तितानेन कान्विप त्तधर्मता ज्ञानेना। अमध्यि निष्ठ त्वानं च वाक्
व्याप्यायामित्याकारकं प्रवंतद्दत्ति ध्रमे वह्नि व्यापित्याकारकं वा नदन्यतरोत्पन्नितानकाले पूर्वपराम

श्री

र्तुविमाशाद्दित्यर्थः। अन्यथाविरोधित्वेन प्रथमदलान्तस्यैव पक्षमर्न्यूनताकत्वात् ताताभ्यामित्यसंगतं स्यात् तात्पर्य
वच्छिन्नसाध्यव्यभिचारवारणाय। प्र। व्यवच्छेदकपादेनव्यभिचारवारणाय यद्वित्ती यद्वित्तीयविशेषणा। ननुगुणत्ववत्यास्त्वेपा
ये न तथापि व्यभिचार इति चेत् यथापि सम्प्रतिपन्नवन्मतत्वमेव विशेषणस्य तेन कालेन तेनापि तत्स्यक्षीकारात् अत एव व।
त्पत्तिविशेषणादनेन ध्वंसत्वादिनामिति। अत एवाग्रिमानुमानेऽपि परान्योन्याभावादेन व्यभिचार इति माध्यवादोपावहृष्य।
तच्चव्याप्यतावच्छेदकत्वाद्विपक्षमनुरोधे सांख्यानामानुमितिप्रतिबंधकः। अप्रामाण्यशंकास्कंदितत्वात्तदनुमितिस्कंद।
उसत्प्रतिपन्नत्वमिद्धमेवेतिध्येयं। वक्ष्यत इति। दृष्टं विशिष्याभावस्य समानसंविद्वेद्यत्वमिति फलपत्योक्तं। वक्ष्य
तल्लक्षणभावस्य तस्य ग्राह्यादितीतिकवन्तस्य। पितृतातत्वशूद्रत्वस्य स्वप्रत्यक्षाभावः॥ यत्त्वाभावत्वमयोविशेषणं त्वं
प्रतिबंधकत्वेऽपि दोष एव यथाव न देयाभासाधु कैवत्यावत्स्यते। इत्यर्थः इति। इदमप्यस्वांगभावमतनफकपत्योक्तं। त
पत्रोक्तव्याप्तिघटकाभावात् तेनात्मापविशेषितत्वेन सा[illegible] अप्रामाण्यशंकास्कंदितत्वेन स्वकार्यजनकत्वमवा

शाभाव

श्री

दिशितिभावः। क्वाविकाभिप्रायेणोपपत्तिव्यवस्थितमिपप्राङ्कः। नचैवंव्यभिचारादेरसिद्धान्तोपाधित्वाभावात्तत्राह व्यभिचारा
१२ दावितिउपपत्त्यर्थं चैकाविकाभिप्रायेणोक्तेतिध्येयं। तत्रेति। इदंचैतौ पाधिकचरूपव्याप्तिपन्नेत त्रोपाधेरेवंचा तवि
रहहीतिध्येयं। ऊरूहव्याप्तिति। साध्यव्यापकत्वादिमानापक्षार्थेधर्मारितिचेमास्यतत्र दपत्रयाविलंवितप्राप्तीतिकचादि
102 त्यर्थः। न तु तत्र भाववनुपपत्तीव्यवपुत्पत्तावस्यतत्रैस्याद्दित्यतआह। यद्दिवतस्मादिति। सएवेति। ज्ञानगमहेत्वाभासल
क्षणानुरोधादितिभावः। सिद्धौ द्वयोरपिहेतुत्वाद्दित्यत्र हेतुमाह। व्यभिचारादेरिति। सद्धेतौ सद्धेतुवद्दृश्या यां। सिद्धि
द्दशायामितियावत्। तथाचव्यभिचारितादेर्हेतुवत्तदानस्याद्युक्तिसिद्धिरेवं तु नहेतुवं तन्निष्ठव्यभिचारादेस्यादु
त चेन्नास्तितद्दातस्य नहेत्वाभासत्वं किं तु हेतुत्वमेवेत्यर्थः। अन्ये तु न तु यत्र व्यभिचारादेर्हेतुदोषस्याभासत्वं सहेतुः यत्र यत रा
स्य सत्त्वं सतदाभासइत्येवहेतुतद्भासविवेकः स्यादित्यत आह व्यभिचारादेरित्यकारो ऽत्र भिन्नक्रमो व्यभि
चारादेश्चेत्येवं योजनीयः सोप्यर्थः तथाचव्यभिचारादेरपासिद्धिदशायां न प्रयोजकतया हेत्वाभासत्वमिष्यते 12

सिद्धित्वं उक्तं च यद्यप्यनित्यत्वाद्यादिरहिते सद्धेतावपि स्वीकृतं तथा तत्र यत्सिद्धिस्वरूपं तत्रैव कुर्वतास्तस्य सिद्धिस्वरूपा
नाश्रयजनकचाक्षुषतस्य हेतुदोषत्वं स्यात् यावत् सद्भावासद्भावकालीनोपि हेत्वाभासविवेको न स्यादिति भावः न्याय्यत्वाद्युक्तं। मनो
योगादिरूपा इति यद्यपि मनोयोगादिकारणं चेत्प्रमाणं तन्न मनोव्याप्तिज्ञानतद्व्यतिरेकादृष्यमिति व्यतिरेकस्यापि दूषक
तादृशसिद्धिवदस्यापि हेत्वाभासान्तरत्वं स्यादित्यनिष्टं बोध्यं। कारणाभावस्यापि विरोधित्वादिति। मनोमात्रकमनोयोगा
दिकारणमित्यस्य पर्यन्तताज्ञापकत्वादिति। तथा च पारिभाषिकं तदिति भावः। ग्रामकेत्यादि एकपदे नावाधितत्वास
त्प्रतिपक्षितत्वे विवक्षिते तन्त्राणि दृढीचे बाधसत्प्रतिपक्षयोः सत्त्वं दूष्यतावच्छेदकं रूपमिति नानुगमः। व्याप्तिविर
हनियतत्वे नतिः। व्याप्तिविरहनियततावच्छेदकरूपेण व्याप्तिवारणसाक्षिप्तानां इत्यर्थः। विरोधस्य दर्शनस्येति।
विरोधिविषयतामात्रेण सामान्यं। यद्वा प्रमेयत्वाभावव्याप्यत्वग्रहस्य प्रतिबन्धकत्वेऽपि नादत न योग्यविव्याप्य
व्यतिरेकव्याप्यत्वेनैव ज्ञाततयोः प्रतिबन्धकत्वमित्यभिमानेन तदुक्तं। विवक्षितत्वादिति। असिद्धेश्चानतिप्रसङ्गात

त्वेति । ननु व्याप्तिपक्षधर्मता विशिष्टाभावादिका इति भावः । प्रत्येकमेवेति । एवकारेण मिलनक्रमः प्रत्येके दोष एव त्व
१३ र्थः । ननु विशिष्टाभावः विशिष्टाभावमात्रमित्यर्थः । अत्र हेतुः पूर्वोक्तप्रत्येकस्यत्वाभावादिरूपाक्षिप्तपरामर्शविषयाभा
103 वो नेत्यत्र हेतुमाह । व्यर्थविशेषणत्वादिति । परामर्शविषयव्यर्थत्वादित्यर्थः । तस्य परामर्शविषयत्वमित्यर्थः । एतेन ।
विशिष्टाभावोपि दोष एव विशिष्टस्यापि ग्राह्यतया तदभावत्वात्तस्यापि विशिष्टोचाभूतिव्यर्थविशेषणत्वात्रव
ष्ठाभावत्वाभावात् । यदादिना प्रत्येकाभावमुपस्थितावप्युपस्थिततया तदभावत्वे तेनान्यथासिद्धिः । तथा च प्रत्ये
कमेव दोषः ननु विशिष्टाभावस्यापि संगतमित्यपक्षेणोत तस्यापि दोषत्वं स्वीकारात् आह केयोजनतया च प्रत्येकस्य सं
गतत्वात् असिद्धेर्द्विविधत्वाप्युद्धारोणानुपलक्षणं ते अत एव हेतोः पक्षसंबंधविरहः पक्षे हेतुसंबंधविरहः व्याप्ति १३
पक्षधर्मता सामानाधिकरण्यविरहः व्याप्त्योपि परामर्शविषयीभूततत्तत्पदार्थप्रतियोगिकाभावा असि
द्धत्वभूता एव न च वैकहेत्वाभासाधिक्यं स्यादित्यत आह परामर्शविषयाभाववदेवेति । न च व्याप्तिव्यापारसहत्वा

श्री

रसहचारयोः परामर्शविषयतया । स्वभावव्यभिचारे विशिष्टेव्याप्तिव्याप्तिः साध्यस्याविनाभूततया तदभावरूपेवाधे
वातिव्याप्तिः । ननु यद्रूपोपस्थितयद्विषयतया परामर्शस्यानुमितिजनकत्वं तद्रूपावच्छिन्नतदभावो विवक्षितः साध्य
प्रतियोगिकव्याप्तित्वप्रकारोपस्थितव्याप्तिविषयतया तु परामर्शस्तथात्वे तो व्याप्तित्वावच्छिन्नाभावो भवद्धास
द्धि ननु व्याप्तिशरीरघटितविशिष्टप्रतेपकाभावः प्रत्येकविषयत्वेन वपरामर्शस्य जनकत्वे तत्परामर्शादस्यानुमिति
त्वापत्तेरिति चेत् एवं हि पक्षे हेतुसंबंधासिद्धौ देशसंबंधग्रहापत्तेः । न हि हेतुसंबंधत्वप्रकारोपस्थितहेतुसंबंधविष
यतया परामर्शस्यानुमितिजनकत्वं हेतुसंसर्गस्य परामर्शसंसर्गाविषयत्वाभावेन तत्र प्रकारत्वाभावात् । न च
व्याप्तित्वत्वप्रकारोपस्थितव्याप्तिविषयतया परामर्शस्य कारणत्वं विशिष्टाकलितव्यभिचाराभावसहचारस्म
रणानन्तरस्याधिनः पक्षे लिङ्गवैशिष्ट्यविषयकस्य लिङ्गवत्तद्धर्म्यवैशिष्ट्यविषयकस्य मानसादिपराम
र्शस्यानुमितिजनकतापत्तेः व्याप्तित्वस्य पूर्वमनुपस्थितत्वेन तत्प्रकारकत्वाभावात् तद्धर्म्यवैशिष्ट्यस्यैव व्याप्तिरूप
तया तद्विषयतयानुमितिं प्रति जनकत्वस्यापीति । मिवम्यव्याप्तिवादादिरहस्यमिश्रहेत्वाभासवस्य

श्री

विभाजकोपाधिचानुभूत एवेति। असिद्धेरेकरूपत्वाभावादेवेत्यर्थः। अन्यथा वह्नवह्न नयेद्रूपेन न स्यादिति
१०५ 105 भावानन्वितिः। व्योमत्वे सुरभिकमलत्वादिष्विवाश्रयासिद्धिर्वा स्यात्तत्र व्योमकमलादिकमप्रसिद्धमिति
कथमाश्रित्य हेतुर्भावनीयमित्यर्थः। व्योमकमलमिति तिसिध्यतीति भावः। अपार्थकमिति। तथा च नाश्रया-
सिद्धिरुद्भावितं किं चापार्थकत्वमित्यर्थः। ननु एवमाश्रयासिद्धिः कुत्रेत्यत आह। आश्रयेति। सुवर्णमयो वह्नि-
मान् धूमवत्त्वादित्यादौ सुवर्णमयत्वादिविशेषणासिद्धिराश्रयासिद्धिः क्वेत्यत आह। आश्रयेति। सु-
वर्णमयो वह्निमान् धूमवत्त्वादित्यादौ सुवर्णमयत्वादिविशेषणासिद्धिराश्रयासिद्धिरसंकीर्णेत्यर्थः।
एवं व्योमकमलपक्षमपि प्रसिद्धकमलतात्पर्येणोद्भावयेत् तत्र व्योमीयत्वविशेषणासिद्धिराश्रयासिद्धेर्वा
अङ्गे सुवर्णमयत्वासिद्धिवदिति ध्येयं। न चैवमपार्थकं आश्रयासिद्धेस्तत्रोपजीव्यत्वात्। अत एव वा धूमा-
(पित्तत्रोपजीव्यत्वं) यत्तु पक्षविशेषणं पक्षतावच्छेदकासिद्धिराश्रयासिद्धिरिति तन्न। तद्धि हि स्वप्रकारणाभावे च १०५
न स्वरूपसत एव प्रतिबन्धकतया हेत्वाभासत्वाभावात्। न तु पक्षतावच्छेदकधर्माभावो न हेत्वाभासः। तत्र

ज्ञाते सत्यपि पक्षे धर्मिणि तल्लिंगपरामर्शसत्त्वेनानुमितिप्रतिबंधाभावात् न वह्नेरपक्षेऽसत्त्वावच्छेदकसामाना
धिकरण्यस्य परामर्शविषयतया तदभाववत्तानस्य तद्विशिष्टपरामर्शविघटकतया तद्विशिष्टावगाह्यनु
मितिप्रतिबंधकत्वेन हेत्वाभासत्वमिति वाच्यं । एवं हि साध्यपक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यस्यानुमितिविष
यतया पक्षतावच्छेदकधर्माभाववज्ज्ञानस्य ग्राह्याभावावगाहितया प्रतिबंधकत्वात् तस्य बाधांतर्भावापत्तेः । न च
१८ श्री साध्याभाववद्बाध इति वाच्यं । पक्षतावच्छेदकसाध्यसामानाधिकरण्याभावस्यापि बाधबहिर्भावापत्तेः हेत्वाभा श्री
साधिक्यापत्तेः न च सोपाध्याश्रयासिद्धिरेवेति वाच्यं । परामर्शविषयाभावावृत्तित्वेन तस्य तद्विघटकतया असि
द्धिबहिर्भूतत्वात् । अत्राहुः । पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यस्य परामर्शविषयतया तदभावस्याश्रयासि
द्धिरूपत्वं तादृशसामानाधिकरण्यस्यानुमित्यविषयतया तदभावस्यैवाबाधत्वासत्त्वात् । पक्षतावच्छेदका
भावपक्षतावच्छेदकसाध्यसामानाधिकरण्याभावादेः यस्य यत्प्रत्याभाववत्तया बाधांतर्भूतत्वमेवेति । वस्तुतस्तु प
क्षतावच्छेदकाभावस्य यादृशाभाववत्ताया यदि प्रतिबंधकत्वं तद्रूपपरामर्शविषयाभाववत्तया आसिद्धत्वमेव

ज्ञातानस्याभूतवयाप्याभावातिरिक्तपरामर्शाविषयाभाववत्त्वमसिद्धत्वमितिवाच्यं परामर्शाविषयातिरिक्त
साध्याभाववद्वाधकत्वमित्यस्यापि दुर्वचत्वात् । न चैवं साध्यस्यापि परामर्शाविषयतया तदभावोऽप्रसिद्ध इति
१०५ तिवाच्यं लिंगोपहितलैङ्गिकभानपक्षे लिंगव्याप्यादेरपि ग्राह्यतया तदभावस्याप्यबाधकत्वापत्तिरिति तु स्या
त्साध्य ज्ञाने परामर्शाविरहदशायामनुमितिप्रतिबन्धकतासत्त्व बाधः । यज्ज्ञाने च परामर्शे जाते सा न स्यात्तत्प्रतिब
न्धकसत्त्वं वा धः । अत एव लिंगोपहितलैङ्गिकभानपक्षे स्वरूपासिद्ध्यादौ नानवाधत्वप्रसक्तेरेवकारस्तत्समुच्चये
धभाववत्ताज्ञानं तद्विशिष्टपक्षकानुमितौ तद्विशिष्टपक्षधर्मतावगाहिपरामर्शविरहदशायां प्रतिबन्धकं न तु समा
नाकारा इत्यपरामर्शस्य पक्षविशिष्टाविषयतानियमेन तत्पूर्वत्वं पक्षे तदभाववत्तासंभवदात् । पक्षे तदभाववत्ता
नेवकावत्समयच्च विशिष्टपक्षधर्मतावगाहिपरामर्शाभावेऽपि वाऽनुमितिप्रतिबन्धः तथा च पक्षतावच्छे १०५
दकाभावस्य व्याप्याभावस्यापि न बाधत्वं किं त्वाश्रयासिद्धत्वमेव कदाचित्सत्प्रतिपक्षकत्वाभावादेवेति
। पर्वतो नाऽनुमितिप्रतिबन्धकविशिष्टविषयकानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकामासत्वं व्यर्थविशेष्यणं ॥

105

स्थले ऽनुमित्यादेरपि तद्रूपानुमितिप्रतिबंधकत्वेन हेत्वाभासत्ववत्त्वम् एवं वह्न्यभाववन्मयत्वविशिष्टत्वेन तदा
नेपि पर्वतो वह्न्यभाववान् पर्वतश्च सुवर्णमयश्च सामानाधिकरण्याभाववज्ञानादीनामपि परामर्शप्रतिबंधक
त्वात्तद्धि पर्यवसानाभावानामाश्रयासिद्धिश्चेत्स्वरूपासिद्धिर्व्याप्यत्वासिद्धिभिन्नासिद्धित्वेन तेषामनुगमश्चे
ति न विभागव्याघात इत्यवधेयं। व्याप्यादिविरहस्थितिः। असंकीर्णो इति शेषः। आदिपदग्राह्यार्थविशेषणमुप
।दिग्रहः। यथा वा न व्याप्यत्वासिद्धिस्तथापि विरुद्धे। ननु व्यर्थविशेषणादावसंकीर्णो नायं यथार्थतथात्वात्का।
सव्यभिचारादिहेतौ व्यभिचारादिसंकीर्णो व्याप्यत्वासिद्धिः कथं यत्किं विरुद्धादिविरहस्य सहेतुस्सा
धारणत्वात् वह्न्यादिसमानाधिकरणात्यंताभावाप्रतियोगिधूमादिसामानाधिकरण्यरूपव्याप्त्या।
व्याप्यत्वासिद्धावनवसाधनसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगित्वं साध्ये व्याप्यत्वासिद्धिरिति व्याख्यायाम।
व्याप्तिविरहितसामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वेन विशेषणीभूतव्याप्तिविरहरूपतया सत्यव्याप्तिवारणात्

मृत्त्वान्न विशेष्यत्वसामानाधिकरण्यविरहस्य विरुद्धत्वात् । तथा च विशिष्टविरहस्य तथात्वे वा सं । तत्र ।
१०६ वाप्रसिद्धिरिति चेन्मैवम् । हेतुसामानाधिकरण्यविशिष्टस्य हेतुसमानाधिकरणात्यंताभावाप्रतियो
गित्वस्याभावो व्याप्यत्वासिद्धिः न च विशेष्यविरहज्ञानस्य व्यभिचारज्ञानतया प्रतिबंधकत्वमिति वाच्यं
106 । हेतौ सामानाधिकरण्ये गृह्यमाणे साध्ये पि हेतुसामानाधिकरण्यस्य समानसंविसंवेदनया ग्र
ह्यत्वेन तद्विशिष्टाभावग्रहस्यापि प्रतिबंधकत्वान्न च प्रतियोग्यप्रसिद्धिः सव्यभिचारादिहेतुव्यापके
श्च मेयत्वादौ तस्याप्रसिद्धेः । तर्हि विरुद्धताथाप्यप्रसिद्धिः । तद्व्यापकाप्रसिद्धेरेवेति वाच्यं तस्याप्य
प्रसिद्धत्वेनासंग्राह्यत्वेन तद्दोषत्वाभावविरुद्धत्वादिनैव तत्पहत्याभासत्वादिति दिक् । व्याख्यानं च वार्थस
म्मतिमाह तदुक्तमिति । ननु व्यतोपाधिकत्वस्य व्याप्तिरूपत्वे मतद्भावरूपत्वेनोपाधिव्याप्यत्वासिद्धिः । १०६
न च नीलधूमादावुपाधेरसत्वादिति न तत्र व्याप्यत्वासिद्धिरित्यपरत्राहा हाजुपाधिस्थितिरित्यन्वयप्रयोजकत्व

श्री

वकिंचित्पक्षं कार्यं तोऽनुमित्यंत आह प्रयोजकेति। प्रतिकूलेति। न च तद्विषयस्य तर्कस्य रूपे सत्त्वात्तं प्रतिबंध
कमिति तस्य हेत्वाभासत्वापत्तिः। तच्छ्रज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वनियतोऽयथार्थत्वात्। अनुमितिप्रतिबंधकयथार्थ।
ज्ञानविषयत्वस्यैव हेत्वाभासत्वात्। इति केचित्। अपरे तु पक्षविषयकं ज्ञानस्य प्रतिबंधकतावच्छेदकं तस्यैव हे
त्वाभासत्वमताप्रसिद्धसाधनस्यानुमितिप्रतिबंधकत्वेपि साध्यं तद्धेत्वाभासः। तथैव हेतुनकौचिविषयविषय
कवंतथा तद्दृष्टविषयकज्ञानांतराद्प्यनुमितिप्रतिबंधापत्तेः। किंतु विषयनिरूपेज्ञातिएवप्रसंगचैनेवता
विरहज्ञानेनव्याप्यत्वाद्यभावप्रत्यक्षसमानविषयकादपि तर्कोपि इष्टापादनत्वमूलाद्यां न प्रतिबंधक
त्वात्। इह यथा व्याप्त्यादिविरहज्ञानं पक्षधर्मताविरहज्ञानं च साज्ञातव्यापारमपि विधकं तथा व्याप्त्यादिविरह
ज्ञानं च व्याप्यत्वव्याप्यवत्त्वपक्षधर्मताविरहव्याप्यवत्ताज्ञानं च व्याप्यविरोधित्वेन। विरोधापारतया। वत्तडभयवि
रहवत्तडभयव्याप्यवत्त्वेकथं न हेत्वाभासांतरमिति चिंत्यमिति वदंति। अत्र केचित्। तद्विरहव्याप्य

श्री

वच्छिन्नव्याप्तिपक्षधर्मताप्रत्यक्षादिविरोधितयात्वाख्यासाधकानुमितिविरोधितयायाश्चाद्येत्वसंभवस्तथाहिव्याप्त्या
दिविषयकेप्रत्यक्षेशाब्देतानेवान्तर्दशावव्याप्यकत्वधीर्विरोधिनीप्रत्यक्षेयत्राभावप्रत्यक्षस्यैवशाब्दज्ञानेसाध्याभाव
१० 10 निश्चयस्यैवप्रतिबंधकत्वात्।अंत्येतुसत्प्रतिपक्षमेवाविरुद्धत्वयव्याप्त्याज्ञानाज्ञानेवेवक्तुपाधिनाव्यभिचारानुमि
तिरपिविरोधिनीनस्यात्किंतिवाचार्यायोग्यधार्मितिव्यभिचारस्यापियोग्यत्वेविशेषदर्शनानंतरंपुरुषत्वसत्त्ववच्छिन्न
रप्रत्यक्षस्यापितत्रात्यन्तः।अयोग्यसत्प्रतिपक्षएवेतितत्रव्याप्यवत्तानुमितिप्रतिबंधकत्वेनैवहेत्वाभासत्वात्
नवसत्प्रतिपक्षेचेमवह्नौधूमव्याप्तिविरहव्याप्यवत्त्वस्यधूमव्याप्यानुमितौसत्प्रतिपक्षतयाप्रतिबंधकत्वेपि
वह्निनाधूमानुमितावसत्प्रतिपक्षत्वात्।धूमविरहव्याप्यस्यैवसत्प्रतिपक्षत्वात्।अतःतुधूमव्याप्तिविरहव्याप्य १०
स्यव्याप्तिविघटनद्वाराधूमानुमितिप्रतिबंधकत्वासत्प्रतिपक्षस्यसाक्षात्प्रतिबंधकत्वात्।अन्यथाव्याप्तिविरहा
देरपिबाधत्वापत्तेः।यात्राभावस्यवाबाधत्वात्।तन्नव्याप्तिरूपग्राह्याभावेनबाधःकिंत्वनुमितिविषयाभा

श्री

वः तस्यैव साध्यत्वात्प्रतिबंधकत्वात् अस्य स्वपरं परप्रतिबंधकत्वाशितिया यां एवं समासापि व्याप्तिरूप साध्याभाववद्व्याप्य व
वेन सत्प्रतिपक्षः। किंच वह्निमिति विषयाभाववद्व्याप्यवत्वं तस्यैव साध्यात्वात्प्रतिबंधकत्वात्। अस्य स्वपरं परा विघटकत्वादि
ति हेत्वाभासांतरस्य साध्याभावव्याप्ति यहेतौ साध्यविरहस्तानस्य बाधत्वात् न चैवं प्रति बंधकत्वापि न धूमाद्यवह्निमितो बाधकंचतथा व्याप्ति
यहेतु व्याप्तिविरहव्याप्यवत्वं यद्धेतुत्वस्य सत्प्रतिपक्षत्वं न प्रति बंधकत्वापत्तेः धूमाद्यवह्निमितो सत्प्रतिपक्षत्वं किंतु व्याप्तिविर
हादिवदेवाभासांतरमेवेति। अपरे तु तयोरपि व्याप्यवत्वासिद्धं चेमे वक्ष्यतो नाधिकं। न वा न तु गमकः। स्वरूपासिद्धया
श्रयासिद्धिमित्यासिद्धिमित्यासिद्धिश्चेन स्वरूपसतेन रूपाः सर्वे संग्रहादिति आहुः। तदपि न तन्न हेत्वाभासायस्यप
सन्न ज्ञानेन सत्प्रतिपक्षं सद्धयमिति प्रति बंधः। यद्वज्ज्ञानेसति कदाचिदनुमिति प्रति बंधः सोपि तत्त्याज्यपाधेरपि हेत्वा
भासांतरमपि च तंपमसद्धमिति प्रति बंधः। तत्र यद्वज्ज्ञानेसति कदाचिदनुमिति प्रति बंधः सोपि तत्त्याज्यानुपाधेर
पि हेत्वाभासतापत्तेः। व्याप्त्यादि विरहव्याप्यवद्धज्ञानेन सतिनावश्यमनुमिति प्रति बंधः न ज्ञाते सत्यनुमि
ति रूपव्याप्तियहेतु यति वैधेपि तत्पत्तेरभावव्याप्तिग्राहाद्नुमित्यापत्तेः। नाहि व्याप्त्यादि विरहव्याप्यवत्ता तं
हेत्वाभासव्यवहाराभावे न वक्ष्यमाणदोषाद् हेत्वाभासत्वाभ्युपगमानपचासिद्धं वाधान्नाद्रू। व्यनुकूलः स्प्ए

श्री

१०८ 108 प्रत्यक्षप्रतिबंधकोपनीतवाभावव्याप्यत्वोरवश्यहेतुविपरीतघत्वस्त्रोदयात्। तथात ज्ञानं ग्राव ज्ञानप्रतिबंधकं योग्य १०८
तादिज्ञानाविरोधित्वाच्च अत एव स्याणुत्वाभावव्याप्यकरचरणमानेनागृहं यं स्थाणुरेवेत्पायवत्वनाम स्याणुर्जनिष्या
योग्यमवसितह्व। अन एव [redacted] वाधप्रतिपत्तौतिरिक्तरूपरामर्शाविषयाभावएवहेत्वाभासः। शास्त्रकाराभिसंधानवि
षयः। आहन्नाथ्याश्रयासिद्धादिरेव। तेन व्याख्या। दिविरहव्याप्यवत्वस्यज्ञायमानतया साक्षात्प्रतिबंधकत्वेपि
नहेत्वाभासत्वं तत्र शास्त्रकारस्यतयाभिसंधानमानाभावः। नहेत्वाभासव्यवहारस्यैवमानत्वादिति समाधान
मनुपादेयं। नत्वौ नैवोपपन्नो। धीति पक्षेसाध्यासिद्धौ लिङ्गसाधनमेवनतदभाव। लिङ्गे स्वरूपासिद्धिरेवास्यसिद्धा
वज्ञानस्वरूपासिद्धिरेवेति साध्याविरोधस्यतावच्छेदकाभावांशकनीयं। साध्याभाववदिति। प्रतियोगिवैयधि
करण्यावच्छेदकावाकिन्नसाध्याभाववत्पक्षकत्वमित्यर्थः। एवमाग्रेमत्यन्तत्वेधघटत्पन्ताभावनयदंशेभा
वपदं बोध्यं। नान्विदं वाधितत्वं केवलान्वयिन्यप्रसिद्धमित्यबाधितत्वमापितत्रमासाधित तत्वान्तोधकानि

ताहृर

गमनस्यानवकाशः। यद्यादिपदप्रतिपाद्यत्वादिति। उक्तविषयतावच्छिन्नेन लक्षणेन तदाहार्यत्वनिष्ठाधिपदर्शितं यत्प्रामा
माविषयत्वविशेषणकत्वाभावप्रतियोगिसाधकत्वमित्यर्थः। विषय इति वेति। यद्धानस्त्रैविषयत्वमेव
प्रतिबंधकत्वादिति भावः। अप्रमात्वेनेति। तथा च तत्प्रमात्वे दोषजन्यज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वादिति भावः। अप्रमायाम् तु
पलक्षणं प्रमापात्मप्रमात्वनिर्णये तु मिथ्यात्वेनापि द्रष्टव्यं। न तु पक्षे साध्याभावानुपस्थितेर्विरोधबोधाभावात् प्रतिबं
धकत्वं नोपस्थिते हेतुविषयत्वेन स्वसिद्धिरीतिर्न साकर्यं किंचापि वाधस्य निश्चयकत्वे प्रसक्तेः। आह्याया सिद्धिरिति
मं प्रदाय मतेन बाधेपक्षेति। तथा स्वपक्षलक्षणात्तत्रीयव्याप्तिवा संदेहस्याप्रतिबंधकत्वे पितन्निश्चयस्यतत्वं संदेह
तिध्येयं। अत्र मितकसादनेत्यपलक्षणं तज्ज्ञानकपरामर्शोन वेति द्रष्टव्यं। विशेषेति। विरोधात्यर्थः। एकदेशिम
तेर्न सांकर्यं नांकात्थयति। प्रत्यक्षस्थलेत्यादिवान्यमात्राद्यावके दैतेनरूपतयसहकारि च कल्पनादिति भा
वः। अत्र न एवेति। विशिष्टाप्रसिध्यातदभावाप्रसिद्धेः तत्र युक्तसंज्ञायां योगपद्याभावेनास्य यासिद्धिरपि नेत्यर्थः।
व्याप्तिकगाधर्माविवेदेन बाधवद्यभिचारापि समवलंबनं तत्तरल्वाधापि नेयात्र यतनसमाधेत्तत्वक्षारहति।

थभिचाररत्नदविषयत्वे ६

अगृहीता नादिति। विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानविशेष्यतावच्छेदकप्रकारकविशेषणज्ञानस्यैव कारणत्वमिति मते
१०८ नेदमुक्तं। विशेष्ये विशेषणं तत्र च विशेषणान्तरमिति रीत्या यत्र तत्र विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानसंभवादिति ध्येयं
109 । नन्वेवं धूमेन वह्न्यनुमितौ वह्निज्ञानमिति रूपेण स्यात्। धूमसामान्यनिरूपितव्याप्तिविशिष्टव्याप्तिवारादिसंभवात्। अथ सा
ध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यनिरूपितव्याप्तिवारादिकं हेतावलम्ब्यते तत्र अपि तु सामान्यपरिचायकाद्दाहतवतीति तथा
साध्याभाववद्वृत्तित्वाद्यवच्छिन्नं तन्मयवत्त्वाभावे ऽपि न बाधितव्यतिभावः। न तु साध्यतावच्छेदकस्य हेतुनिष्ठव्याप्ति
निरूपकत्वेन तद्व्यभिचारस्यादोषत्वे ऽपि वह्न्यकाव्यतन्मयत्वाभाववत्तानस्य प्रामाण्याभाववत्ता तच्च न प्रतिबन्धकत्वं स्यादे
व तथा चान्यत्र साध्याभाववत्त्वापि हेत्वाभासत्वं ग्राह्याभाववत्त्वादिविशेषणज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकत्वादित्यस्वरसादा
ह वस्तुतस्त्विति। तथा च वह्न्यकाव्यतन्मयत्वज्ञानमिति सामग्रीविरहादेव तादृशानुमितिर्नतु बाधादिति भावः। नन्वेवं १०८
कृत्यं तन्मात्रस्य यथार्थत्वप्रसंगः। सर्वेषत्रेपि पक्षितसकलमानापत्तेः। न च इष्टापत्तिः किं नियामकं प्रकृते तत्पत्तु
ल्पचातुर्यफलत्वातिरेकसाधारण्यापत्तेश्च लाघवेन प्रमाप्रमापाधारावच्छेदेनैव प्रत्ययसहकारिचक्रस्य नाधार

मितौ विषयतेत्यर्थः। तद्भ्रमस्येति। एकत्र द्विकल्पदोषेण यथा प्रपन्नत्वधर्मियोरभावो तज्ज्ञानस्य भ्रमत्वमिति यस्मादित्यर्थः। द्वि-
ष्टाभासलक्षणं च यथा प्रागुक्तस्थले तथोक्तं। धर्मीमात्रेस्येति। धूमादावपि व्याप्तिवारणाय मध्ये नियमेन स्वाश्रयत्वे तयोरन्यतराभावेक-
ल्पमिति व्याप्यतायाः संशयादनुमानं विकल्पात्मकमित्यर्थः। तत्र तत्पक्षसंयोगे कल्पतानि सम्प्रतिपन्नत्वयोरसिद्ध्यादिसंभावनायां बाधकत्वेन।
इत्याह। स्वपदेन वह्न्यभावादेस्तु तज्ज्ञानेन संभाव्यत्वात् पर्वते विविक्तपक्षधर्मतोक्तात्र तदसिद्धौ तत्र व्याप्यत्वं तत्र प्रतिबन्धज्ञानादनुमितिप्रतिबंधक-

श्री

त्वं स्पष्टत्वादित्यपरितोषादाह। अन्यतरेति। अन्येति। यथा विहेत्वाभासं सर्वत्र नियतमसाधकत्वं ज्ञानेनासतत्वापिता तादृशज्ञानं विष-
यत्वमसाधकत्वमिति मन्तव्यं। एतदिति। एतद्धेतुविषयकानैकान्तिकज्ञानत्वादित्यर्थः। अत एतत्पुरुषीयत्वापि हेतुविशेषणान्ते।
न परकीयतज्ज्ञानेन व्यभिचारः। केचित्तु तत्र साध्यसत्वान्न व्यभिचारः तस्माद्विद्धाति बंधकत्वाभावतवतथा सति न संभवेत्तु मितिरिति।
स्यादिति वाच्यं। अत्र पुरुषे परीयज्ज्ञानस्याभावादित्याहुः। अत्रेव मते प्रकृतहेतौ प्रकृतसाध्यव्याप्यत्वस्याभिमतसिद्ध्यभावः। ता-
दृशासमयाभावादिस्वदाहरणमापकाये मतेवच्छतव्यवतद्विकृदृष्टान्तमाह। एतदन्यतज्ज्ञानवदिति। न च यत्रानैकान्तिकज्ञान-
मन्यदानज्ञातत्वे दृष्टान्ताभिद्धिते तत्र सामान्यव्याप्त्यभिप्रायेणासंभवादिति भावः। साध्यवैतत्पक्षे केऽनुद्देश्यरूपासिद्धेय। एतेनाति

रोपितस्यानुमितिप्रतिबंधकत्वादित्यवधेयं।साध्यप्रत्ययेति।साध्यविशिष्टपक्षप्रत्ययेत्यर्थः।अन्यतरत्वेभावत्वाभावत्वान्यतरत्वेलिं
गंलिंगतावच्छेदकंननुभावाभावान्यतरत्वेलिंगमित्यर्थः।प्रतियोग्यप्रसिद्धेरितिध्येयं।तद्व्याप्तीतितद्भावावच्छिन्नव्याप्तीत्यर्थः।
१२ साध्यव्याप्यत्वमेवेति।साध्यव्याप्यत्वमेवानुमितिविषयत्वेनतत्रतथाचाभावाभावोवाअन्यतरत्वयथापिप्रमेयमित्यनुमितौप्रमेयत्व
110 व्याप्यमेवविषयस्तथात्रवबाधोनास्येत्यर्थः।वह्निव्याप्येति।इदंचामफेपेत्यसमाहितंवस्तुतोवह्निव्याप्याभेदेभासमानेवह्नि
तद्व्यापकत्वेनभासतेनतुरूपव्याप्येति।इदंचामफेपेत्यसमाहितवस्तुतोवह्निव्याप्याभेदेभासमानेवह्नितद्व्यापकत्वेनभासत
ननुरूपव्यापकेवह्नित्वंनभासतेसामग्रीविरहादित्यवधेयं।नियमतइतिपक्षधर्मतानिश्चयविषयतयाइत्यर्थः।तथाचये
नरूपेणपक्षधर्मत्वतादृशनिश्चयविषयत्वंतेनरूपेणानुमितिविषयत्वंसाध्यमतःसंदेहविषयीभूतेभावत्वादौनव्यभिचारः
नियमतइतितादृशज्ञानेविषयोदासीनतद्ज्ञानादिव्यभिचारवारणायानन्वतत्पक्षधर्मताज्ञानस्यअनुमितिजनकत्वेता
दृश्यविवक्षितयानु।व्याप्तीति।अत्रापियद्विषयत्वेनव्याप्तिज्ञानस्यानुमितिकारणत्वंतत्वादिविवक्षितमितिनद १२
ताद्दैव्यभिचारःएवमग्रेपि।युक्तोंतरमाहकिंचेति।अत्रचमतेपूर्वज्ञानोपनीतंतद्ज्ञानादिकमप्यनुमितौभासतएवयु

श्री

ह्ते साध्याभाववत्तानवगाहित्वनिश्चयोपेक्षणीयः यदि च बाधवैलक्षण्येन सक्षेपो वाच्यस्तदा तज्ज्ञानाधिकवलत्वेन सोऽप्यपेक्षणीय इत्याशया
य नोपदर्शितं व्यवच्छेद्यमाधिकवलत्वेनवेति विकल्पितं का अधिकवलत्वं त्वाधिकवलत्वं चैककर्मधारयोत्तरबहुव्रीहिः। तेनाधिक
वलत्वं स्वप्रमात्वनिश्चयधर्म्मवलातिरुक्तपवधेयमित्याह। व्याप्तिवारेत्यादिना वारणनिश्चयः। पक्षो व्यवस्थितित्वान्तु पक्षे सा
ध्याभाववज्ज्ञानस्वप्रमात्वे साध्याभाववत्त्वं साध्याभावप्रकारकत्वं तथा वत्तानिश्चयोऽपि पक्षे साध्याभावनिश्चय एव अन्यथा पा
तन्निष्ठसाध्याभाववत्त्वावगाहित्वविषयत्वाभाववत्स्वाप्रसिद्धमिति विरोधितायामप्यसंभवात्। एतेन पक्षविशेष्यकत्वप्रकारके
चायमहादधिकवलत्वं तत्र व्याप्तिवाराविषयत्वानिरूपणात्स्य तथा सति विरोधविषयकत्वेन प्रतिबंधकत्वासंभवा
त्। तस्मात्स्वापि साध्याभावसहचरितत्वविषयतया व्याप्तिवारज्ञानत्वेनैव दोषत्वमुपेयम्। न तु साध्याभाववज्ज्ञानप्रमा
त्वज्ञानत्वेन तस्याप्रतिबंधकत्वाकल्पनात्। तज्ज्ञानस्येव व्याप्तिवारज्ञानत्वेन पक्षो व्यवस्थाप्यमानात्। यदि च तन्निश्च
येहेतुनैतावास्ततदाप्रसिद्धिरेवेति विकल्प्यपरामर्शानन्तरं पक्षे साध्याभाववज्ज्ञानस्वप्रमात्वस्मरणोत्पादे तदा तत्र ज्ञा
नं तत्र स्वहेतुविषयतया व्याप्तिवाराविषयत्वाज्ज्ञानवत्तदा प्रसिद्धिसांकर्यमेवेति वा व्यपरामर्शस्य हेतुविषयक
त्वे

श्री

१११ एतद्ज्ञानीयविसयत्वेन तदंसमवायात्। किंचग्राह्याभावोग्रहज्ञानस्यतत्त्वेनैव प्रतिबंधकत्वकल्पनताद्व्यभिचारादिज्ञानं कर्येणपितदोष
त्वोपपत्तिसंभवेतुरनुमितेरप्यन्यत्र प्रतिबंधकत्वासामर्थ्येनेतविनिगमकाभावात्। अपिच परामर्शोत्तरकालीनस्यतत्त्वज्ञा
नस्ययद्विनयाधत्वेनसाध्यान्यप्रतिबंधकत्वंकल्प्यते तदाअव्यवहितोत्तरक्षणेविनचपदव्ययेनपरामर्शेण अनुमितिजननापा।
त्तिः व्यभिचारज्ञानस्यपरामर्शविघटकस्यतावन्मन्यथाकिंचित्करत्वात्। तथापरामर्शोत्तरव्यभिचारज्ञानादवकाशे। एवं।
व्यभिचारितसाध्यसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिविषयकपरामर्शस्यव्यभिचारग्रहदशायांप्रतिबन्धात्। भावाभावयोर्नित्य
प्रतिबध्यप्रतिबंधकभावदर्शनात्। यत्रयपक्षतावच्छेदकसाध्यसामानाधिकरण्यग्रहभावसंपत्तुरवन्हिमान्नित्या
दौपक्षीपक्षीयवन्हिमात्रविरहत्वग्रहस्यबाधरूपत्वाभावतानेचतादृशमितिप्रतिबंधकत्वेतत्तत्त्वज्ञानेहेतुविषयत्वेपिस
ध्यताविच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावसामानाधिकरण्यरूपव्यभिचारविषयत्वासंस्पर्शाद्बाधस्यव्यभिचारासंकीर्णत्वात्। ५११
च। एतेनहेतुसाध्याभावत्वानवच्छिन्नस्यत्वात्तेनव्यापकत्वेपरत्वस्यपक्षताग्रहात्यावाप्यकिंचिद्भासमानेततद्वपक्षतिष्ठसाध्यव्या
पकत्वग्रहणासाप्रतिपक्षितेसाध्याभाववच्चवघटितरूपतत्त्वाभावस्यग्रहवार्थंसमर्थस्यापायानवच्छेद्यमानतया पक्षभेदे।

कथं सत्प्रतिपक्षत्वमिति वाच्यं। विषयपरो धर्मो वा तत्रांशे चेत्तत्प्रहृतेत्स्वपातं तत्र बाधात्तत्पदाभावात्स्मृत्यादिरूपस्यापि प्रमात्वग्रहस्यासंभ
वात् । अत्र केचित् । भेदं तु बाधस्य व्यभिचारग्राहकस्यासंभवः । तथापि तत्प्रमात्वग्रहात्तदनुमितिप्रतिबन्धकं मानाभावात् विरोधिज्ञानस्य
सत्प्रतिपक्षत्वेन तस्याप्रतिबन्धकत्वाकल्पनात् । किन्तु स्वरूपसत्साध्याभाववत्तानिश्चयाभावे सति प्रमात्वं तत्संशयस्य चात्मनि अपि
तथानुमितिर्न स्यात् । न चाप्रामाण्यग्रहाकाले स्वतस्तत्प्रतिबन्धकत्वं तत्संशयस्यापत्तेः । तथा च साध्याभावज्ञाने व्याप्यासिद्ध्यादिवद्
पातत्वे प्रमात्वग्रहप्रामाण्यग्रहाकास्कन्दितत्वे बाधस्य तथात्वे पीतत्वानुमितौ शङ्खत्वहेतौ इति वाच्यं । अर्थवहिपीतत्वज्ञाने अप्रामाण्यस
श्री देहे पित्तस्यास्त्यतस्य पित्तादिरेव पीतद्रव्याभावपर्यवसन्नतया तत्स्थवेतद्दूनास्कन्दितत्वेन पीतत्वज्ञाने नैव निवर्त्तनीयत्वाद्वारा श्री
पातानुमितिरपि नस्यात् तस्मात् दर्शनस्यागमस्य प्रमात्वग्रहे एव प्रतिबन्धकत्वमिति चिन्त्यं । अप्रामाण्यग्रहस्यासत्प्यायस्य फलेजनक
त्वाप्रतिजनकत्वप्रतिबन्धकत्वयोः फलबलकल्प्यत्वात् । तथा च तद्दर्शनेऽपि लिङ्गस्य साध्याभावग्रहस्य प्रतिबन्धकत्व
तस्याभावात् स्थितत्वादिति वाच्यं । तस्य गुरुत्वे दोषत्वे रूपकत्वात् । अन्यथा साध्याभावप्रमात्वग्रहानन्तरं ज्ञाप्रामाण्यग्र
कास्कन्दितत्वादप्यनुमितिप्रतिबन्धापत्तिः । न च प्रमात्वग्रहानन्तरमप्रमात्वज्ञानं न प्रतिबन्धकमिति ज्ञाकांक्षाकोऽस्य

११२
112

नवस्थाप्रसंगान्न कंरजतेते नेदं रजतमिति ज्ञाते विविशेषदर्शने यत्र रजतग्रहस्तत्रापि रजतत्वाभाववद्ग्रहस्याप्रामाण्यशंकासंभ-
दितत्वेनैवाप्रतिबंधकत्वं अन्यथा रजतवद्ग्रहानुपपत्तेः। न तु विरोधिविशेषदर्शनस्यापि केवलंजकतया तत्संवलितस्यापि प्रतिबं-
धकत्वं तथा सति विशेषस्यानुमितिप्रतिबंधकत्वानापत्तेः। इत्थं लिंगपरामर्शरूपविशेषदर्शने तद्रूपोत्तेजकसंवलिततया
न तया तस्याप्रतिबंधकत्वान्नानुयदि नैव तदप्रामाण्यशंकास्कंदितस्यापीति च समानाधिकरणाख्याख्यवज्ज्ञानस्य व्यभिचार-
ज्ञानत्वेनानुमितिप्रतिबंधकत्वात्। व्यभिचारज्ञानस्यापि प्रमात्वेनैव ज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वं कल्प्यते। ग्रासस्वव्याघु-
मिति सुकृत्वेनापीति तत्रोक्तानुमितौ वप्रामाण्यशंकाकांतस्य च तस्य सुहेतुवाभावयद्धस्य स्वरूपासिद्धिज्ञानवद्या-
प्रतिबंधकत्वात्। ज्ञानस्यापि प्रमात्वेनैव ज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वं कल्प्यते। किं च यत्र योग्यता लिंगे अनुमिति-
रूपव्याप्तिग्राहकसामग्री नेतरं व्याप्यत्वासिद्धिरिति व्यवसायस्य बाधकत्वेनैव प्रतिबंधकत्वं तथा च तत्प्रामा- ११२
ण्याग्रहाज्ञानस्य यद्यपि प्रतिबंधकत्वं न स्यात् तस्याहहेत्वाभासता तत्र ज्ञानसत्त्वपक्षे अनुमित्युत्पत्तेः। तथा चासि-
द्धा दिष्टवित तं ज्ञात प्रमात्वेन वातं हेत्वाभासस्यापत्तेः। ततश्च परामर्शविषयाभावत्वेन सर्वासिद्धिसंग्रहो विस-

भुमसमर्थितः स्यात् यदि च साध्याभावग्रहस्य नानुमितिविरोधित्वं तदा विरोधिसामग्री येन सत्प्रतिपक्षस्यापत्तिरिति वि
रोधित्वं तस्यात् । ननु प्रमात्वेनागृहीतमपि साध्याभावज्ञानं न प्रतिबन्धकं तद्ग्रहं विनाधिकबलताभावादिति चे
न्न अनन्यथासिद्धसाध्याभावग्रहत्वेन तत्साधिकबलत्वात् । न हि प्रमात्वग्रहाधीनमेव तत्साधिकबलत्वं अन्यत्र त
र्थत्र दृष्टान्तानुक्तिस्तु प्रमात्वाधीनं अत एवानुमानापेक्षया प्रत्यक्षस्याधिकबलत्वेन तयोर्न सत्प्रतिपक्षत्वं । प्रत्य
क्षाविरोधिविषयत्वे सत्यनुमितितुल्यबलत्वमेवानुमितिप्रतिबन्धकत्वे तन्त्रं न त्वधिकबलत्वं अन्यथा सत्प्रतिपक्षता
ज्ञानमपि प्रमात्वेनागृहीतं न तत्प्रतिबन्धकं स्यात् । न हि संभवति विरोधिविषयत्वाविरोधित्वाविसाम्यादेव हि विरोधि
विषयं साध्याभावज्ञानं तत्प्रतिबन्धाय प्रमात्वज्ञानमपेक्षते न तु तत्परंपराविरोधिविषयं साध्याभावव्याप्यवत्त्व
ज्ञानमपि । न चैवं तदपि गृहीतप्रामाण्यमेव प्रतिबन्धकमिति वाच्यं । एकत्र विरुद्धोभयव्याप्यद्वयज्ञाने प्रमा ।
त्वग्रहस्याव्यापकत्वात् अप्रामाण्यशङ्कानाक्रान्ता । अत एव यदि साध्याभावज्ञानं तु न प्रमात्वेन प्रतिबन्धकं स्यात् तदा सत्प्र
तिपक्ष इव तत्कालीनानुमितिफलोदयः स्यात् । विरोधिज्ञानविघटमानतया असिद्धत्वात् । तथा बाधनाधि

श्री

श्री

११३ 113

केवलत्वमन्यहेतोरप्यपिगतमित्यपास्तं। तत्तद्रूपत्वेनैव बाधस्याधिकबलत्वात्। ननु यदि साध्याभावज्ञानं स्वरूप-
सदेवानुमितिप्रतिबंधकं तदा तद्धेत्वाभासोपि न स्यात्। ज्ञायमानप्रतिबंधकस्यैव हेत्वाभासत्वेन ग्रंथकृदभिम-
तत्वादिति चेत्। न। इष्टत्वात्। पक्षे साध्याभावस्यैव बाधत्वात्। तस्य च ज्ञायमानस्य प्रतिबंधकत्वात्। अत एव पक्षे विष-
या पक्षतो धाबाबाधक इति सिद्धांतप्रवादोपि। अन्यथा परामर्शानंतरमप्रामाण्यशंकानास्कन्दितसाध्याभाववद्ग्रहेप्य-
नुमितिः स्यात्। न च तत्र साध्याभावग्रहादेवानुमितिप्रतिबंध इति वाच्यं। तत्र साध्याभावग्रहस्यानुमितिरूपतया पक्ष-
ज्ञानेपरामर्शोपस्थितेन तया विलंबितत्वेनानुमितिसामग्रीबलवत्वयावानुमितेरेवोत्पत्तेः। अत एव ज्ञानोदयेतथा-
दर्शनादित्यप्यसंगतं। तत्कस्यचित्। तत्रापि भ्रमात्मकग्रहस्य प्रतिबंधकत्वात्। नैवं तत्र साध्याभावभ्रमेपि ज्ञा-
नादनुमितिप्रतिबंधो न स्यादिति वाच्यं। तत्र ज्ञानस्यापि साध्याभावविषयतया निरूपितत्वेन तेन रूपेण
प्रतिबंधकत्वात्। अन्यथा विरोधिविषयताभावेनाप्रतिबंधकत्वाक्षिप्तमेवापादितो दंहदितिधायात्।
पक्षे धर्मताबलेन प्रसिद्धमित्यादि। अत्र बाधपदं साध्याभावपरमतो नातिदोषावकाशः। अत्र बक्रानि ११३

श्री

वाराध्यभावाद्वेवबाधज्ञानेननतनुतानंननतत्ताननसांकर्यं व्यंकास्यदमितिभावः। अत्र वदन्ति। प्राभाकरस्य पक्षान्यथाख्यातिस्य।
य स्यप्रसिद्धो धूमरूपान्नुमितिः स्यानूपत्ययाववयवांकुरे प्रति कलमबीजस्येव धूमरूपान्नुमितिविरोधी। संप्रतिसत्प
परामर्शस्याकारणत्वादेवं ततो न प्रसिद्धसाध्यकानुमितिः। न तु बाधात्मान्यथा समानप्रकारकज्ञानस्य विरोधि।
बाधादिकं चेतनरूपणात्वाधातवममान्याप्रसिद्धो विपक्षे पत्तेभासैतेव पक्षान्यथाख्यातिसाध्यं पूर्वनास्त्री त्यादिरूपस्य बाध
स्यभिन्नप्रकारकत्वात् नतु समानप्रकारकचेतनबाधस्य प्रतिबन्धकत्वमेव नतो तिवायां एवं ता हि निर्वह्निपर्वतपू
ज्ञात्यन्यथाख्यातिरत्र वह्निर्नास्तीतिज्ञानोत्लिङ्गपरामर्शेनानुमितिर्नस्यात्। पर्वतीयवह्नेरभावावगाहि पक्षज्ञानातिरिक्तवह्न्यवा
च्छिन्नवाद्यान्नत्वेणादिति नःह इश्यमानुप्रत्यक्षादिविरोधात्। तथा वतत्रा तन्मगात्या ना ह्रन्वां बाधमवह्न्यवाच्छिन्ने न रू
पेणलवाधितपूपज्ञातिरिक्तवह्निवह्निमो सत इच्छापेया तस्मात्सत्परामर्शस्थले पि नतादृशबाधस्य प्रति ब
धकत्वं किंतु तादृशसाध्यविषयकानुमिति प्रति तव नियमेन तान्नान कदा च स्यवायथार्थपरामर्शस्यत वा भाव
ज्ञानानुमितिरिति। निवन्ध। अयथार्थपरामर्शस्य दोषत्वाभावाच्च। अन्यथा द्विकर्तृकैकघटकार्यं चे न समकर्तृक

श्री

वानुमितित्वावच्छिन्नप्रमाणएककर्तृकत्वविषयाधीतानस्यात्दोषाजन्यत्वात्। प्रमात्वस्यानगुणाजन्यत्वात्मकत्वमिति प
र्वतवान्धूमप्रमाज्ञायमानानुमितिवंधीतावच्छंनोपिस्यात्। दोषजन्यत्वादेवज्ञानएवतायथार्थपदाभिधेयस
११४ गुणत्वंबाधघागभावाबाद्विनत्वाद्दृष्टिवीगधूवतीत्यत्रबाधानवतारदृष्टायामनुमितेर्धीतिसात्रुपपत्तेश्च। तस्मा
115 द्बाधितत्वप्रमाणगुणःतज्ज्ञपश्चदोषश्च नैवंबधासिद्धवह्नस्वाधितत्वधमाभावादेवपर्वतनमानंनतुबाधादितिवाच्यं। बा
धस्यतत्त्वोपजीव्यत्वात्। चानुपपन्नथाव्याप्तिवाग्ज्ञानादेरपिप्रतिबंधकत्वंनस्यात्। तस्मिन्नयेस्मत्यपिज्ञानमबाधावाद्दे
वानुमितिप्रतिबंधात्। नचबाधितत्वज्ञानस्यानुमितिजनकचेमानाभावात्बाधस्यप्रतिबंधकत्वयातद्भावस्यैवहे
तुत्वात्। प्रमुताबाधितत्वज्ञानस्यसाध्यसिद्धिपर्यवसन्नतयासिद्धसाधनपत्तेरितिवाच्यं। संज्ञायतिश्चयसाधारण ११४
स्यैवतज्ज्ञानस्ययोग्यताज्ञानवत्कारणत्वाभ्युपगमात्। गुणत्वहेत्वाद्धेनैयतत्ज्ञानस्यकारणत्वाभ्युपगमाद्वात्र
न्यथायोग्यताज्ञानस्यापिज्ञातप्रतिबंधकतयातदभावस्यैवतत्कारणत्वापत्तेर्योग्यताज्ञानकारणत्वा
नुबाधज्ञानाभावस्यैवप्रतिबंधकाभावतयाकारणत्वकल्पनात्तत्राज्ञानवप्रत्यज्ञेनवस्थाप्रियातनज्ञानस्या

श्री

धो कारणत्वाद्बाधज्ञानाभावस्यैव प्रतिबंधकाभाववत्तया कारणीयकल्पनाद्वत्रापि तथेति वाच्यं तत्र प्रत्यक्षे बाध
मात्रस्यैव प्रतिबंधकतया तदभावस्य प्रत्यक्षप्रतिकारणत्वकल्पनेपि बाधज्ञानसामान्याभावस्यानुमितिं प्रति हेतु
त्वमनेवककल्पनीयं तथा च लाघवात्तादृशमत एव बाधितत्वादित्यनायं निगमनमिति सिद्धांतोपि तेह
त्वानुपगमविपक्षतावच्छेदकावच्छेदेन पक्षे ज्ञाप्याभाववत्ति लिंगज्ञानस्य दोषत्वं तद्वति तल्लिंगज्ञानस्य गुण
त्वं तथा च प्रसिद्धानुमितिजनकदोषसत्त्वाद्बाधादेव प्रतिबंधः समानविषयत्वेन तद्ज्ञानस्य विरोधावगाहकत्वान्न
समानप्रकारत्वेनापि विरोधित्वं गौरवादन्यथा पक्षे पक्षतातिरिक्तः पक्षीयत्ववह्निमान्नि वह्नौ पक्षे इतियं नास्ती।
त्यादिबाधानंतरमनुमितिः स्यादेव वह्निविषयकाहिकाबाधस्य भिन्नप्रकारत्वेनाविरोधात् न चैवं प्रमानुमितौ स्त
त्यनिः पक्षान्यवृत्तिरवदाह्निः स्वविधारणा दृष्टा पक्षतानदवधारणो वह्नित्वेनज्ञानेस्यतथारोपात् वह्नित्वेनय।
ज्ञाते पर्वतत्वादिकं संसर्गवत्त्वेन ज्ञानं वसंचायादि साधारणं वह्निमत्त्वेन ज्ञानस्यानदावबानिर्णयाद्बाधितोपि
दोषवलाद्वह्निर्नास्ति इति तन्नो न तथा सति बाधस्य प्रतिबंधकत्वे मानाभावात् तत्सामान्यस्यानुमितिसुपत्तेः।मा

श्री

दृष्टान्ते साध्याभावादेवं च सत्यस्थले प्रसिद्धमानोपपत्तेः। अत एव पाक्षांशे स्वरूपत्वापत्तिर्वा तु मिति निरूपवाधस्य प्रति
बंधकतया प्रत्यत्वं वाधस्य न प्रतिबंधकत्वं कल्प्यते। असाधकतायां वहेरूपरागेणाय घप्पसालिंगत्वं प्रतिबंध
कं चेवमनन्तत्वं प्रत्यर्थं तथापि यावद्विषयत्वेन रूप एवं तावदंतर्भावो हेतावनन्वमेवेत्येवास्पतथा च मितिर्विभावना।
यावत्स्वनानंतरमाह। साध्याभाववन्मात्रसहचार इति। साध्याभाववन्मात्रसहचारो हेतुः साध्याभाववयोः शितिरि
पः। कवि साध्याभावसहचार इति पाठः समवस्तुगामएव वा एवं चेति। एवं च रूपप्रागभावावच्छिन्नो घटो रूपवान् घट
त्वादित्यो पूर्वरागहेतिधर्मितत्त्वरूपात्यंताभा। वाभावान्न व्यभिचार इति प्रागभावरूपसाध्यविरहतानेमेवानु
ड मिति प्रतिबंधकं अतो वाध एवात्र हेतुदृष्टान्तमितिभावः। तन्तुरूपप्रागभावविशिष्टो घटादिस्व च पटत्वं तत्र च रूप
त्वं तामेतन्तत्प्रागभावविशेषणत्वेन सदेवाहेतोः। तथा च तत्र व्यभिचार एवेति विचारं तत्प्रागभावपदस्य ११५
स्वसमयपरत्वात्। अत एवाद्रुपदे न वत्तथाविभावायिष्यति तथा च तत्संमये रूपप्रागभाव एवातो न व्य।
भिचारः। अत एव रूपप्रागभावविशेषणत्वं घटत्वादेरभावात्किन्तु चास्वरूपासिद्धिरेवतस्यावापत्तेरित्याच

श्री

सिद्धसाधनमिति निरस्तं। तत्समयस्य विशेषणत्वासंभवात्तत्र घटध्वंसः समवायघटितसमयरूपविशेषण
विरूपत्वात्सत्वाद्विशिष्टेन बाधः किं तु द्वितीयसाधनमेव तथाप्येकस्यैकस्याविरूपस्याविशिष्टत्वे तिते तिते न
बाधः। नन्वत्र द्वितीयरूपसाधने तथाप्यप्रतीकारस्थ्येति भावः। ननु साध्यवत्त्वं तत्ताभाववत्त्वाभिचेन व्यभिचा
रः इत्यत एव गुणत्वेन तु समानाप्रतेः। तत्र साध्यतावच्छेदकत्वं किन्तु तद्ध्वंसाभाववत्त्वाभिचेतादित्याशयेनाह
न हन्त वादिना संयोगविशेषणं तु मातापत्तेः। न च प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वमपि न हि प्रतियोगितहिताइत्य
भावववृत्तित्वेमेव व्यभिचारोस्तु किं तु अत्यंताभावपर्यंत ग्रहणे तु न स्वरूपप्रागभावस्य प्रतियोगिसमानाधिक
रणत्वं यावता न तावदित्ति व्यभिचारशंकावारणादिति चेन्न अत्यंताभावपदस्यैव तात्पर्ययोग्यत्वेन प्रागभाव
समयविशिष्टघटे कदाचित्पाठापत्तेः प्रतियोगिसमानाधिकरणसाध्याभाववत्त्वे सत्वाद्व्यभिचारत्विति वा
च्यं। एवं हि प्रथमक्षणविशिष्टघटे सर्वदेव गुणत्वं तत्र साध्यासाध्याभावात् व्यभिचारप्रयोजकं प्रति
प्रसंगाच्च न तद्रूपप्रागभावसमयावच्छेदेन रूपसाधकाभावेनाऽभावादिति। न च बाधाभावेन पक्षधर्मताया

श्री

पक्षतावच्छेदकविरोधिपक्षावच्छेदेन पक्षे साध्यसाधकत्वाद्बलमिव तत्साधकमितिवाच्यं पक्षधर्मता हि लिंगस्य

११६ पक्षे वृत्तिरेव सा च साध्यसामान्यव्याप्तिमतस्तस्य पक्षीयसाध्यविरोधं विना तदुपपन्नेत्यतो व्याप्यस्य सहपक्ष

116 रूपमात्रा पक्षसंबंधं साध्ये साधयति न तु पक्षतावच्छेदकोचेन यद्रूपादिरूपा यो तदवच्छेदेन साध्यस्य पक्ष

संबंधः धीजीशावान्नुतं विना तत्स्यात्तदुपपत्यक्षावान्नात्तदवच्छेदेन पक्षे साध्यसंबंधावितापिद्धेतो घटत्वाद्

हेतो व्याप्तिपक्षधर्मतायास्तूपपन्नत्वात् स्वस्मात्वादेयमात्तस्य साध्यतीति राजति देशमात्र वाच्यं तथा

न पक्षधर्मतावलेन साध्यस्य पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमथ वज्रा संपन्ना सिद्ध्यतीति वतयोः प

क्षेधिकरणेनानावच्छेदेनापि हेतोर्निर्वहत्येव अत एव पक्षधर्मतादुपपाद्यहि निरासमानरूपमेव साध्यं प

क्षे धर्मतावकोला सिध्यति तत्वन्याहराम पात्या वाये व रोरुकं। अत एव वपारिमलेज गगुरुत्तो ११६

कुत्सातिकालीनोयं घटो रूपवान् घटत्वादित्यत्र हेत्वबाधादेवडष्टइति तत्र तत्कालीन स्रोवक

दावित्रूपसत्वे बाधाभावात्। पक्षविज्ञामत्तिनस्तुतः सामानाधिकरण्यं सिध्यतीति। अत एव पक्षधा

मेतावतापि यत्तावच्छेदकधर्मसामानाधिकरण्यस्य सिध्यतीत्यत्र आधिकरणे देशकालाद्यभावविशिष्टविवक्षिते तो
तेन यदा यत्र पक्षतावच्छेदकं तदा तत्र साध्यं सिध्यति। अन्यथा तत्कालीनवह्नेः पक्षे विनेस्याद्विति परास्तं। तो
कालीनसाध्यं विना पक्षतायां न व्यवचेतता दृशस्वभावाकल्पनात्। स्वकीयविवक्षामात्रस्यापि प्रसक्तावात्
न कालीनवह्निसिद्ध्यकालीनव्याप्तिग्रहादनुपपत्तेः। न च यथा तादृशतात्पर्यवशेन कश्चिदेकमप्यद
श्री यं कार्यविशिष्टवैशिष्ट्यवत्पक्षे च यद्बाधघटितविधेयं तथा तु मितिसामग्री हेतुमितावपि द्वाविध्यामितिवाच्यासिसा श्री
धयिषायाः पक्षताशरीरनिष्क्रान्तकचेतान्यथासिद्धतयैवासमिवारणवानुमितावहेतुत्वाच्छ्रातवानुमितिवि
रोधितहेतुतथैमानाभावादुपपत्ततायामन्नेहेतुचापत्तेत्येतिवेत्र। अन्नाङ्का प्रमाणस्यायं स्वभावो यद्धर्मावच्छि
न्नाविशिष्टवैशिष्ट्यविषयकमेवज्ञानं जनयतीत्याकरणीयेत्याक्षिप्य लैतया दर्शिता शुद्धत्र यथास्मानतमवि
पतो नं प्रागभावपदस्य स्वसमयपरत्वे च आसिद्ध समवायादिति दूष्यं। तर्हीति। सिद्धसाधनत्वसाद्यसिद्धे
र्घाविनेष्टतप्रवाच प्रागभावसमयावच्छेदेन घटेरूपवत्तासिद्धिरेव तदा प्रागभावप्रतियोगिनोऽप्य

११७ ककालत्वापत्तिरित्यर्थः। प्रागभावप्रध्वंसयोः प्रागभावप्रध्वंसान्तरप्रतियोगित्वे प्रागभावप्रध्वंसप्रतियोगि
नोक्तयोरित्यर्थः। अन्यथेति। एकवृत्तितामात्रपदस्य व्यावर्त्यकेदेन च्यन्यूनपदमये संयोगादिकं स्वरूपं ताभावा
योरव्याप्यवृत्तित्वे भेदस्येत्यर्थः। ननु ध्वंसाभाववति घटे संयोगाद्यनिर्याद्देतिपदनलादि रहस्यत्वातिसिद्धिरेवं दोषःस्या
117 न तु बाध इत्यत आह। अस्ति द्वरूपेति। अस्ति द्वः पदलाभिद्धे। तथा चापजीवाद्यबाद्ध्याधाववतन्त्रदोषाभववसिद्धि
रिति भावः। इदं लघवाद्यनमतेन वक्तव्यादापि नपदार्थविरहइति ध्येयं। सिसाधयिषाविरहेति। एतद्धपित
प्रदायमते तद्वयं यथा कल्प्यते समानाश्रुतिबंधकत्वं प्रतिज्ञायमाने तत्प्रतिबंधकत्वमितिमते हेत्वाभासव्वा ११७
नन्तु तथापि साध्यहेत्वाभासोऽस्मात् सज्ञायमानस्य प्रतिबंधकत्वाद्विति बल्यनयान्नि श्चयोत्पादमितिप्रति
बंधायतनान्यदृपेदेतेऽसवहेत्वाभासवेसाध्यं वन तदा तन्नि श्चयेपि तदर्थं सिसाधयिषाविरहोपदानरि
त। अन्यथा श्रवणानंतरं मननमाभावप्रसंग इत्याइतत्त्वेति। अप्रामाण्येत्याशंकाशून्यत्पदत्प
त्रमिति अर्थः। अगृहीतोचितेति। प्रमायह...वालवाप्रथायेण। अप्रामाण्यशंकाशून्यम।

प्रत्यक्षमिति यथार्थः अनुभवप्रमाणमात्रमेव प्रमाभ्रमसाधारणं न च विपर्ययसंशयं विपर्ययस्य चेदेव तत्रातंत्रमित्य
र्थः । बाधस्य यद्यपि साध्यात्यंताभावसाध्यव्याप्याभावसाध्यसंबंधाभावसाध्यवद्भिन्नत्वादिरूपतयानेका-
ऽस्थापि प्रतिरोधातिरिक्तव्येऽसति मात्रे हेतुमिति प्रतिबंधकतानविषयतावच्छेदकावच्छिन्नस्वरूपसमा
नुगतत्वात्सत्वं प्रतिवाराद्वच्छेदकं एव तद्बाधं । आगमेनेति । नारंस्पृष्ट्वा स्थिरमिति हंसवैखोजलमाविश्य दृष्टिपादि
त्यादित्यर्थः । राजेति । स्वाराज्यकामो राजा राजसूयेन यजेत ब्राह्मणो वाजपेयेनेति क्षत्रियकर्तव्य
तावोधिकयार्थो ब्राह्मणकर्तव्यतानिषेधादित्यर्थः । उपाख्यातसंगतिमाह । हेत्वाभासानामिति । तथा
बासाधकत्वासाधनत्वात्तेन सदुत्तरत्वापादिवयेहेत्वाभासानिर्वचनमेव नीतिरर्थिकमापद्येतेति भावः ।
किमिति । किमिति । तथा बासाधकतासाधनत्वेन सदुत्तरत्वमिति भावः । परेति । परमेयामसुमिति
मुक्तिरूपप्रयोगः कृतः तत्प्रतिबंधइत्यर्थः । तत्राधामिति । तथा च तत्पृथ्विमिदमनेकांतिकमित्यवादा
प्यातदितिभावः ॥ द्वितीयाद्येति । इदमसाधकमनेकांतिकवाचादि इतिक्रमेणालिंगत्वेनाभिधाना

श्री

श्री

११८ द्विपर्थो न च साधकत्वसाधनमिति स्यैवानुपपत्तेत आह तथापीवै धकत्व इति । दूषणाच संभव वसपक्षेन्द्रक
वेक्षिप्यर्थः । तथा च कथकसंप्रदायप्रत्येषा इत्यतः आहसं किरवापना शृंतदूद्रूपमिति भावः पक्षधर्मेतिाय
थप्पसाधकत्तानुमानेविरुद्धचासिपादिकामेव प्रयोजं न तु पक्षधर्मता विशिष्टव्याप्तिय त्रैवानाकांक्षित
त्वात्तथापि विरुद्धायमिति प्रथमाद्भावतमाख्येयंदेवह एव्यां विरुद्धं वक्षमतुपनयेकचा: पक्षधर्मतापदर्श
118 नापकार्थ प्रवृत्त्याङ्कः । अवधिताचाद्विवोधनायकिमितितिगमनेनाकि यत्त स्तिद्धं विंत्यं । केचित्तु उक्ताहरणाधि
नावचारावयवाः कर्त्तव्या एवपक्षधर्मतापाविवेत्यत्कार म वके घा व्या दिरित्याहुः । आधेकोत्ता । अनाकांक्षिता ११८
भिधानापक्षोक्त्यर्थः । समयेति । एतेन सामायिकच पक्षेन नयत्रसमय पत्र साधकात्साधनं न क्रियता
इति सूचितं । आवरूपकत्वादिति अन्यथा वादिप्रतिवादिनोः साहृत्यसमयकरणमेवासंभवि अ साधकता
ख्यापनं हरूपता मत साधनासंभवाद्विति भावः । यद्विति । व्याप्तिमात्रानंगीकर्तवा वा वा दिरित्यर्थः । वा
धर्मतिरूपतासाम्यर्थः । बाधानेनेति कत्पनंरूपताव मितिः । असाधकत्वव्याप्यत्वमित्यर्थः । कर्त्तव्यपक्षेति ।

एवकाराद्भिन्नक्रमः। तथा च तत्प्रसिद्धहेतुपक्षसाध्ये पंचावयववाक्यप्रयोगः कर्त्तव्य। विवादस्य साध्यसाधनार्थेति दोषः
। तथा चासाधकत्वानुमानेनत्रापि तोदाहरणविधेयमिति भावः। स्वतोपि परस्य कदाचित्प्रमत्तत्वसंभवेन स्वक
तैव्यतत्यायथा पंचावयववाक्यप्रयोगः क्रियते तथासाधकत्वानुमानेपि प्रकृते पक्षे स्वव्याप्यस्य कार्यानुमितेतवादि
त्याह। यद्वेति। कथमिति। तथा चाप्रसिद्धत्वेतादृशपंचावयववाक्यप्रयोगानुवर्तनकार्यमित्यर्थः। तेनाविरुद्धं किं नातवे
श्री नाविरुद्धत्वादिनेत्यर्थः। न च तत्कालत्व इति। हेतोस्तद्वृत्तानकालत्वस्येत्यर्थः। तथा च तत्कालीनसाध्यविशिष्टपक्षता
भेजननकंचनसाधकत्वमिति। किंतु पक्षस्य प्रसिद्धान्ततत्पातयोस्तत्कालीनस्यापन्नस्तुणयपक्षमालन्यहृपा श्री
याते। सिद्धान्तविति। सिद्धेतो सत्यामिति पक्षत्वे तेन। असाध्यानृणपक्षेन्वयोव्यापकतापत्ते साध्यांशोतस्यापि प्रसाद्धा
दव्याप्तिरेवेति भावः। साध्याप्रसिद्धावव्याप्तिरित्यपि वोध्यं। अप्रसिद्धसाध्यकेऽप्रसिद्धवाधाव व्याप्तिरित्या
ह। साध्याप्रसिद्धाविति। इदमुपलक्षणं। अप्रसिद्धसाध्यकेतदप्रसिद्धेरित्यपि द्रष्टव्या। घटो नित्यो लोष्टवादि
त्यादौ स्वरूपासिद्धप्ररूतसाध्यानित्यत्वांशे कथाप्रसिद्धाद्यसाधकत्वेन स्पाक्षिप्याहवेवलेति। इदं चोपलक्षणं प्र

साध्यनिरूपिते सत्प्रतिपक्षादिके न प्रसिद्धं तत्साध्ये केऽपि तु साध्ये केवलासिद्धादोष अव्याप्तिरित्यपि द्रष्टव्यं अग्रे त्रा
१२८ तर इति । अनैकांतिकाधन्यतमत्वं च साध्ये अनैकांतिकत्वस्य साध्यांत्रासम्भिद्धस्यैव साधनादित्यर्थः । अथ तन्न सिद्धं त
179 त्राह । साध्येति । असिद्धत्वेन साध्याविशेषणस्यार्थः । यद्वा न तु तानैकांतिकाधन्यतमत्वं च साधनतायं किंतु यत्रानै-
कांतिकत्वा न तदेव साधकत्वं यत्र यासिद्धत्वं तत्र तदेव साधकत्वाहितिन केवलान्वयिसाधने अनैकांतिक
त्वाप्रसिध्याकोपिदोष इत्यत आह अनरात इति । असाधकत्वानिर्वचनतेति दोषः । एवं सति सिद्धं साधनं साध्याविशे
षत्वार्थः । यद्वेति । अत्रैतत्कालपदैतत्वमिवाहादिधी कालो विवक्षित अत एव तत्पुरुषीयत्वमपि विशेषणात्तेन
सद्धेतु सत्प्रतिपक्षादौ पुरुषांतरीयतादृशभ्रमाकरणत्वाव्याप्तिः अत एवाग्रे प्रतियोग्यप्रसिद्धिर्वक्ष्यति । यद्य १२८
प्येतत्कालत्वस्यापि भ्रमविशेषणत्वेनाप्रसिद्धिस्तथापि जलन्दके वह्निमानित्यादौ पक्षविषयता दृशाभ्रमायाप्र
सिद्धेरेवेति । व्यधिकरणयोगीति । एतच्चत साध्यव्याप्यहेत्वंतरे यदानीतत्पुरुषीयतादृशसाध्यवत्ताकारणत्वं
तद्दशोध्यो । बाधतद्वपि न संभवतीति ध्येयं । तन्मतेनैव दूषयति । तन्नेति । उभयवत्तेति । विरुद्धोभयव्यादि पक्षध

थोपनीतभानसामग्र्याप्रत्यक्षादौ प्रत्यक्षादिप्रमाणसामग्रीसहायावाच्यो । मनु स्वातंत्र्येण प्रत्यक्षादिसामग्र्यभावेपि ज
ननापत्तेः । तथा चोपनीतभाने विशिष्य ज्ञानलक्षणादिघटितसामग्र्यादिसत्त्वादनुपनीतांशे प्रत्यक्षं स्यादिति सामग्र्यैक्यं ।
व्याप्यादिकानवोपनीतिसमर्थं । किं कथं तदसहायायात् तवोपनीतभानसामग्री कथं वा साधारणमिति विभाव्येवं तं ।
विनासामग्र्यारन्योन्यसहकारित्वमप्यस्ति प्रसंगतानामनुमानादिकं चादिति चेत् । एवं तर्हि अनुमानेकदेशे च मापि न भास
तनवलाध्योपनीतभानसामग्री प्रमाणमात्रसहकारिणीति तदुपनीतं भासतं तस्यापि तस्याप्रापि स्वतंत्राया

श्री

त्रानुमितिजनकतया प्रत्यक्षादिसामग्रीसाहित्यायापूर्वजनकत्वात्मकप्रागभावप्रसंगात् । तस्याश्च प्रत्यक्षे तत्व्याप्त्यादि

श्री

पतया प्रमाणाभावात् । न च व्याप्त्यादिसामग्रीसाहित्यमात्रं विवक्षितं न तु व्याप्त्यादिसामग्रीसाहित्यं गौरवादिति वा ।
वां प्रत्यक्षाद्युत्पत्त्यापत्तेः । यथा चान्तेनैकत्वे भासते तथा वक्ष्यते । तत्र परिशेषाद्वाहृहा आपद्यतेति तदनुमितित्वम् । तथा चोद्देश्यता
तु मितिताभासवमात्रतद्धाभासकप्रयोजकत्वोपनीतभानपक्षे बाधादिदोषः । उद्देश्यतानुमितित्वावच्छिन्नप्रतिबंधकता
याततद्धाभासमात्रप्रयोजकतया बाधे वा भासतां भ्रमरूपं प्रागभावः इति भावः । तत्र प्रतिबंधकतानिति । तथा च बाधकाभा

सच्चैव सामान्यतोदृष्टात् सर्वप्रयोजकत्वाद्बाधकरूपकोपद्यत इति भावः। दाधक्यतीति। बाधकगतनाभासत्वरूपस्य सार्थक्य
वह्निव्याप्तिकस्यैव भिः। वह्निरत्वधूमत्वाद्यघटितमत्वादिति भावः। नहीति। हेतोः साध्याभावव्याप्यसामानाधिकरण्ये भासम
मानतपक्षे साध्याभावव्याप्यवत्त्वस्यापि भानात् तस्यासामानाधिकरण्यस्याप्यवधिकरणत्वरूपत्वात्। अन्यथाविरोधिविषय
त्वाभावादिति भावः। अनैकान्तिकत्वमेवेति। बाधात्। साध्याभावव्याप्यवत्त्वबुद्धेरनन्यथासिद्धत्वेन साध्यव्याप्यवत्त्वबुद्धेर
न्यथासिद्धत्वं विना। अन्यथा सत्प्रतिपक्षस्यैव सव्यभिचारसंगात्। तथा च वादेवतत्र दोषान्तरस्य रूपबाध इत्येनक्षेपात्क
सिद्ध्यविप्रतिबन्धकत्वकल्पनानात्। अत एव तत्साध्याभावस्य द्विबन्धसाध्यप्रतिबन्धकत्वमिति भावः। हेत्वाभाससामान्यता
पत्तेः पक्षे साध्याभावस्यैव विशेषतः तत्स्यात्तदभावकप्रयोगतत्वानामनन्तर्भूतत्वादिति भावः। स्वरूपसतत्त्वप्रतिबन्धकत्वादिति। सा
ध्याभावव्याप्यवत्त्वादिति मते तदवाध्यं। अन्यत्रेति। सत्प्रतिपक्षादावित्यर्थः। अत्रैव तथा दूषकत्वकल्पने गौरवमिति भावः।
ज्ञातमात्राद्वितीति। ज्ञानमात्रस्यार्थनिश्चयरूपत्वेऽप्येवमेव पर्यवसानेनापित्ताय मानयोरप्यर्थेति संशयत्वप्रसं
गश्चेत्यर्थः। तथा चेति। अत्र पक्षे साध्याभाववत्त्वनिश्चयायद्विनाभिविारत्ता न वैनदोषाभावप्रसक्तः। तदुपजीव्यत्वेन प

केसौत्पत्तावपूर्वकल्पने तु कारणीभूतज्ञानविषयत्वेन तद्विषयत्वमिति न तत्र तद्विषयत्वमिति मंतव्यं। शंकते विषयेति। ननु
वरूमकारणस्यापि प्रतिबंधकसद्भावात्फलजनकत्वं स्यादित्यत आह। अत्यन्तेति। तथा चानुमितिकारणस्याप्यनुमितेर
सद्भावमित्यत आह एवं चानुव्यवसायादिरूपविषयांतरसंचार इत्यर्थः। सिद्धेति। पक्षताविरहादिति भावः। यच्चानुमितेर्लिं
गाभावे धूमाद्वह्निमानिति नानुमितेरनुव्यवसायोऽनुपपन्न इत्यनुमितौ धूमाभावादिति तन्न अनुमानानुपनीतस्यापि विशेषणज्ञान्य
वत्त्वात्तद्विषयत्वसंभवात्। अन्यथा लिंगमानपक्षेऽपि परामर्शेन धूमज्ञानस्य चानुपस्थापनात्तादृशानुव्यवसायासि
द्धिप्रसंगात्। तथैवेदं च चानुमानरूपप्रयामिपदेनार्थसाधिकामनमित्यनुव्यवसायबलात् ज्ञानपदयोश्चानुपपत्तेर्न विष
यता प्रत्यभिज्ञा इति। तत्कालमिति लिङ्गज्ञानवाकोन सर्वविषयतासमानाधीनसाध्यप्रत्ययात् न कथं चकिं तंतवान्नति मे इत्यर्थः। अस्त्वे
तावदिति। अत्रेदं चिन्त्यं देवानत्र धूमसंचेतसतानुमितिविषयः। तस्य वह्निव्याप्यचेतापरामर्शानात् तदुपनीतत्वे
न वा लिंगतानाभ्युपगमात्। अन्यथा तत्सत्संयुक्तेनानुमितौ व्याप्यत्वाभात्। तथा च वाष्पस्य धूमत्वेन परामर्शे विषय
त्वात्तदुपनीतस्य तस्यैव धूमत्वेनानुमितिविषयत्वं। अन्यथा परामर्शोऽपि तत्र भ्रांतो न स्यादिति तदज्ञो कथम

श्री

श्री

नुमितेः सत्प्रतिपक्षमिति चेन्न । अत्रैकोक्त्या लिंगद्वयानुमितौ भातेन साध्याभाव एव । न चोक्तानुमानं तथा अप्रयोजकत्वाच्चानुमानापि-
का गृहीतव्याप्तिकत्वान्न भाति चेत्तथा अप्रयोजकत्वादेव । न चैकविशेषणत्वे वक्तव्याद्विशेषणत्वेन रूपेण सामग्रीत एव विशिष्ट-
१२२ वैशिष्ट्यप्रतीतिसिद्धिरूपमिति चेन्न । पक्षविषयकसाध्यानुमितिं प्रति न कार्यतावच्छेदकघटकस्फुरणपक्षधर्मताज्ञान ।
येन कारणतातथा वा लिंगमानं प्रति स्वरूपायोग्यपक्षात्परामर्शस्य न तत्तद्विषयावच्छिन्नमितिः यथा वत्पक्षाक्रुपस्थि-
121 तमपि विरुद्धबोधेन विषयस्तथा प्रकृते कृतेपि तत्राबाधानैतवलिंगविषयत्वमपि कार्यतावच्छेदकप्रविष्टप्रमाणमा
वादिति वदंति तिन्न । एवं ही श्वरानुमाने कल्प्येकत्वमापि न विषयस्यादित्यफलो स्वज्ञानदर्शनायामिति । विरुद्धत्वाबाधन्यतम १२१
चाभासतोपाधिविशिष्टसद्भावमात्रस्यायामित्यर्थः । अतोनविरुद्धत्वादिधर्ममात्राय सद्धेतावतिव्याप्तिः । सत्प्रतिप
क्षस्थले च यत्न संबंधेन यथा तत्प्रमातथोक्तहेत्वाभासलक्षणमेव सरेतद्वदन्तोपलक्षणं किंड विशेषणत्वेन सत्प्र
तिपक्षस्थले च येन संबंधेन यथा तत्प्रमा तथोक्तहेत्वाभासलक्षणमेव सरेतद्वदन्तोपलक्षणं किंड विशेषणं
तेन सत्प्रतिपक्षादीनां सद्धेतौ नातिव्याप्तिः । तदा सत्प्रानिपक्षचाभावेन नाहद्रामभाविरहात् । न च यदा तत्ताद-

श्री

राप्रमा किंतु विरुद्धो न यथा व्याप्तिपक्षधर्मतापरामर्शमात्रं तत्र तादृशप्रमाविरहेण व्याप्तिरिति वाच्यं व्याप्तिपक्षधर्मतादोष
स्य पूर्वोक्तासंबंधेन तद्धेतुनिष्ठयावत्त्वेश्वरप्रमायाम् आवश्यकत्वात् एतेन तद्धेत्वाविशेषणत्वपक्षेसव्यभिचारादावव्या
प्तिः न वक्तज्ञातस्य तासाधकत्वमिति वाच्यं तस्य हेत्वाभासत्वस्य मतनियतत्वादिति निरस्तं अज्ञायमानतादृशायां अत ए
व तद्घटादिविरुद्धे कंदत्वादिहेतौ विशेषणस्य सतः अज्ञायमाने अव्याप्तिः नैवं लिंगावच्छिन्नमवज्ञायां विरुद्धे व्याप्तिः त
दासाध्यप्रत्ययजनकत्वादिति वाच्यं किं त्रिकालीनतज्जनकत्वाभावस्यैव विवक्षितत्वात् तथा सति यथात्र हेतौ न व्यर्थ
विशेषणत्वं तथाग्रे वक्ष्यते। विरुद्धत्वादिज्ञानदशायां वक्तव्यमिति। ननु यत्र विरुद्धत्वादोऽलिंगाद्यनुमात्यज्ञगोचरसाध्या
भावप्रत्ययजनकत्वाद्यभिप्राय इति चेन्न अत्र केचित् न हि सर्वकालीनतज्जनकत्वाभावः साध्यः किंतु तत्कालकत्वाभाव।
मात्रं साध्यं तत्र किं त्रिकालीनतज्जनकत्व एवं विप्रत्यूहः एवं च यद्यपि वस्तुमात्र एव यथाज्ञातसाध्यसत्वादि
नद्धत्वादिहेतोः स्वरूपविवेचनेन व्यर्थविशेषणत्वदोषप्रसंगः तथापि हेत्वाभासता पक्षगोचरसाध्यप्रत्ययजनक
त्वाभावसाध्यो न त्वात्मिमतः स च न व्यजमानाद् इति नैव यथार्थं नित्याज्ञानं तन्निहेत्वाभासत्वस्य साध्यप्रवृत्तिरेवोक्तेति कश्चित्।

श्री

यर्थं चानुमितहेतोः साधनत्वस्य निरुक्तत्वात्तत्स्वाधनेर्थान्तराद्वा। अन्ये तु साध्यप्रत्ययजनकत्वं साध्यप्रत्ययजनकतावच्छेदे
करूपविरहात् प्रत्ययजनकतावच्छेदकत्वं तत्प्रत्ययजनकज्ञानविषयतावच्छेदकत्वं तद्वच्छेदकानिया व्यभिचारि
१२२ त्वादीनि। अत एव चासत्प्रतिपक्षितत्वपर्यन्तानि तत्स्वज्ञानकारणत्वेन संप्रदायासिद्धत्वात्। अत एव निगमनमर्थवत्
एवं व्यभिचारित्वादिके च पर्यवसितत्वात्तथा सत्यपि यथा न साध्याविशेषस्तथा करणे स्फुटं। एवं मणिसिद्धौ तौ च
सत्प्रतिपक्षितत्वरूपताहेत्वावच्छे[illegible]विरहस्य कदाचित्संभवेन सत्प्रतिपक्षितेत्यादि साधकत्वं मात्रसंज्ञादि
तित्वद्विरहः स्वज्ञानकालीनतया विनाशितः स च ताद्रूप्येणानुपदत्तथाज्ञानरूपविनाशः प्राग्भावेन विशिष्टाभावा १२२
त्। एवं च स्वज्ञानविरहकाले विशिष्टाभावाद्धिकद्वेपि व्यभिचारोमाभूदिति व्याप्तिसाधितता साध्यंति कृत्वाह।
तथा हीति। तथा च स्वज्ञानकालस्य पक्षतावच्छेदकतया तत्कालीनं च साध्यस्य नष्टत्वस्यापि साध्यप्रवे
शायेन व्यभिचारः न च व्यर्थविशेषणता विवक्षितसाध्यस्य सार्वत्रिकत्वादिति वदंति। तच्चिन्त्यं। तथा
हि स्वज्ञानकालस्य साध्यप्रवेशेपि न तदभावाधानविशिष्टाभावाप्रतियोगित्वात्। ईश्वरज्ञानस्य सर्वदा विशेष

श्री

ण्यायसत्त्वान्न न घसत्वाद्दिज्ञानघटे तैर्मैत्र त्ज्ञातं तथा सत्त्वसन्दर्ध घज्ञायमाने व्यभिचारि।ण। त्र्यपेक्षा व्याप्तिप्रसंगात्॥ अस्मदा
घज्ञायमानतादृशायां सर्वत्रैव विरुद्धादावव्याप्तिप्रसंगात्॥ किंच स्वज्ञानविरहकाले विशिष्टाभावसत्त्वेन सत्त्वेन व्यभिचार
। प्रतियोग्यसमानाधिकरणसाध्याभाववत्सामानाधिकरण्यस्य व्यभिचारत्वात्॥ अन्यथाऽद्रव्यत्वेन गुणत्वेन तुभ्याम्नापत्तेः। विरु
द्धे चैतादृशासाध्याभाववद्वृत्तित्वं कालत्रये लक्षणे व्याप्तिरेवदोषः स्यात्॥ तस्मात् साध्यप्रत्ययाऽजनकत्वस्य केवलान्वयि चेत्तद्धेतो व्या
र्थे विशेषणेत्वाशंकायां स्वप्रभाकालीनत्वमपि साध्ये पक्षे वस्तुरूपमेव विशिष्टं सैवं साधकत्वे तत साधनस्यो हेतुरूप याद्व्याप्ता
वहेयाद्यन्यत्र मत्वविशिष्टस्य स्वप्रभाकालीनत्वमेव लक्षणे मत्वसाध्यप्रभा स्वनियतामिति न विरुद्धत्वाद्धेतो।
व्यर्थविशेषणत्वमिति वयमालोचयामः॥ नन्वेवं विरुद्धत्वा घन्यत्र स्व मत्वविशिष्टस्य स्वप्रभाकालीनत्वमेव लक्षणे म
त्वासाध्यप्रत्ययाऽजनकत्व स्वविवक्षित स्यकेवलान्वयिचेन्नाव्याप्तितैकयात्॥ अपि च अत्र सिद्धसाध्यके असिद्धादो
प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या अव्याप्ति स्फुटैव लक्षणं तरत्नाहा यद्वेति। तद्धं वा तत्र दर्शमानत्वं विवक्षितमिति न समस्
नियन्त्रितात्मीलीर्ख्यातिख्यापिः स्फुटं वहेत्वाभास समवसमभिनियतमेव तत्सर्वत्रैकमिति न हेतो व्यर्थविशेषणत्वं

श्री

केति ध्येयं। ननु व्याप्तिवारितादिकं। नुमितिप्रतिबंधकं तत्सत्वेप्यनुमितिप्रतिबंधाभावादित्यत आह। अनुमितीति। तथा च या
नुमितिप्रतिबंधकज्ञानविषयतावच्छेदकत्वं च असाधकत्वमिति फलितार्थः सत्प्रतिपक्षस्थले यथा तद्वयं तथो
१२३ क्तं प्राक्। ननु असाधारण्यादिदोषपरिहारे येनानुपपत्तिस्तेषां मतमाह अन्ये त्विति। बाधितेति। पक्षे हि साध्याभावे धितेत्यर्थः। एत
न्मते गंधप्रागभाववान्घटो गंधवानिति न बाधितं। व्याप्यत्वासिद्ध इति तन्मते नीलधूमादौ व्याप्तिरस्त्येव तत्र
123 व्याप्यत्वासिद्धिरिति मंतव्यं। स्वरूपासिद्धेति। यथा पक्षरूपासिद्धं यं हेत्वाभासश्चेपि संभवति तथापि दर्शा विशेष एव
तस्यासरूपासाधकता हेतोर्न कश्चिद्दोषो व्यायधापि त्रे हेत्वाभासचतुष्टयावरणमसाधकत्वं हाकत्वमिति नियमो न तु यत्र १९२
यदा तच्चतुष्टयावरणकमिति केचिदाहुः। तन्न। एवं हि सर्वव्रतेस्वासाधकत्वमसक्तं किमनर्थकगतासाधकत्वमिति वेव तेन न घटे
कातिकवाददद्गाध्यविरोधेनुमितिप्रतिबंधकज्ञानविषयत्वं न स्यात्तस्मादिदं सत्प्रतिपक्षादविवकव्याप्यत्वासिद्धिभिन्ना 122
सिद्धात्रयचेमसाधकत्वं स्वरूपासिद्धेत्यर्थः। असाधारणोनुपसंहारी। अनुपसंहार्योपि द्वयमेव्यः। अनुगतासाधक
त्वसंभवेनानुगमेन परैवं असाधकत्वाद्रूपता ना बाधपतितस्य बाधस्य सदीनामिति॥॥ इति हेत्वाभासाः समाप्ताः॥ ० ॥

श्री

एवमियता प्रबंधेन निरूपितस्यानुमानस्य प्रयोजनं दर्शयति । एवमिति । जगदिति कार्यमात्रेत्यर्थः । नहि जगदसिद्धौ साध्यसिद्धिः कथं तदनुमानमित्यत आह । निश्चयेति । तथा च पक्षधर्मताबलात् सिद्धिरिति भावः । मिदितामिति । एवादिनोरिति । संभावादिति । संभवादिति । विशेषादर्शनदशायामिति भावः । एकपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमित्यर्थः नयोरिति । संशयविषयाह । निश्चयेति पद्यवविवादविषययोरित्यर्थः । प्राहेत्याभावमुक्त्वाप्राप्त्याभावमाह । वादिनोरिति । संभवादिति । विशेषादर्शनदशायामिति भावः । तथा च तस्यापि पक्षत्वं तद्वत्तावच्छेदकत्वेन तत्रैव विशेषतः सिद्धसाधनमिति तात्पर्यर्थः । अप्रस्तुपत्याह । प्रत्येकमिति । नितिः सकर्तृकत्वाभावप्रकारः सकर्तृको नेति प्रत्येकमित्यर्थः । विवादास्पदत्वेन तु पक्षत्वं तादृशसंशयविषयत्वेनापि द्रष्टव्यं । अर्थान्तरत्वादिति । विवादांग संशयविषयतावच्छेदकेन रूपेण पक्षे साध्यसाधनस्य तत्संशयस्यानिवर्तकत्वेन प्रकारार्थे संबंधत्वरूपं तेन वा साधनस्य भिन्नप्रकारतया तत्संशयानिर्वर्तकत्वेन प्रकारतार्थासंवहवादिति भावः । जन्यमात्रेति जन्यमात्रविशेषगुणेऽपि असमवायिकारणत्वं ... वेदादावस्मादाद्यदृष्टाणामिति घटोपगृहीतशरीरकार्यत्वादिति भावः । असिद्धेरिति अप्रसिद्धेरित्यर्थः । अवहेतुमाह । [illegible]

श्री

दृष्टेति। तथा च सर्वोपसंग्रह इति भावः। बाधं तरमांहृष्यैति। भावपीति। द्वितीयलक्षणो दोषमाह। द्वारारोपेति। वेषाद्वारा जनक
१२८ त्वादित्यर्थः। ज्ञितिरेवेति। तथा च मनार्थेति तरमिति भावः। तस्यापत्तत्वेनेति। परार्थो तु मानेभ्राति हाविषयस्येव पक्षत्वं भवति तिस्व।
भवतद्दृष्टहेतुत्वंवोद्धव्यांपक्षत्वे। प्रतिज्ञाविषयत्वे। समर्गाद्येति। इदानीं तेन व्याणुकमस्मदादितेनवयोगजज्ञानवता सकर्तृकं स्य
124 दित्यर्थात रशंकया समर्गोऽस्तु कं। अत्र संदिग्धानैकान्तिकमपि बोध्यं। साध्यहृदयायितुं इत्याति। किं वेति। व्यभिचारान्दिति। ज्ञिति
हर्वमस्मदादिघूरोपादानज्ञानस्यासंभवादित्यर्थः। वेति। नव कति ध्वंसादेः साध्याव्यादिः। पक्षधर्मा वाढिन्न साध्यव्यापक
त्वादिति भावः। किं वैवासिति। यदि शादेपि बोधत तदुपादानं चैतैवोपच्छितिर्वा व्याप्तादित्यर्थः। नहूपादानगोचरत्वेनमत्य
त्वादीनां जनकत्वं विवक्षितं तेन परोपणोपांस्वविषयसमवेतकार्यप्रत्येव जनकत्वे। तथा चान्योपादानप्रत्यक्षस्यान्या १२८
जनकत्वादेव नार्थान्तरमत्यत आह। अपि वेति। इदं वैतेयायकमतेनैव तत्स्य हृषणं दृष्टव्यं। तद्वत इति। तदुपलक्षितस्य
त्यर्थः। न तु विशिष्टस्य जनकत्वं विवक्षितमत आह। अदृष्टेति। यद्यपि योगज्ञानस्य नादृष्टद्वारकैवेतासंभवः। ज्ञानेद्रि
यवेनयोगतोऽदृष्टासंभवात् तथाप्येतदहुमानवलादेवधर्मिकल्पनातत इति न्यायाद्दोषविनापतस्यादृष्टजनकत्वे

मवच्छित्यर्थं तत्संपादनेनेमे वेदा इति ध्येयं। अयमर्थः। अत्र पक्षत्वात्मत्वान्यतरविशेषणे पक्षे हेतौ पक्षासिद्धिवारणार्थं। साध्ये तु सि-
द्धसाधनवारणार्थं। अदृष्टादिद्वारा योगान्तानादिज्ञानानामपि जनकत्वादि वसयोपि ज्ञानाद्यवहितेति। इदं च वस्तुमति
मात्रे प्रेत्य। तत्त्विदं साध्यतावच्छेदकप्रविष्टं ज्ञानादिप्रत्यक्षविशिष्टजन्यत्वस्य साधने साध्याप्रसिद्ध्यादेरभावात्पक्षत्वा-
मितावच्छेदकविलक्षणज्ञानादिसिद्धिः। अत एवासिद्धांते तथैव भाविष्यति। नत्वेति। विवक्षितमित्यन्तु पक्षस्थो। साध्यताव-
च्छेदकप्रविष्टत्वेनेति शेषः। पक्षसाध्ययोरिति। पक्षविशेषणे सिद्ध्याऽव्यासिद्धिः। साध्यविशेषणेऽप्रसिद्ध्या साध्याप्र-
सिद्धिरिति बोध्यं। सिद्धो वेति। योगजधर्मो घटनत्पापादनगोचरज्ञानादिसिद्धो वा तस्याप्यदृष्टद्वारा ज्ञानादिजनकत्व-
संभवात्। पक्षतादजन्यत्वस्यासिद्धिरित्यर्थः। सिद्धसाधनादिति। यत्किंचिद्गुणादानामि प्रायेणादेः [illegible] वस्तुतोऽप्रयोजकत्वा-
द्धिशिष्टसाध्ये तत्व्यापकत्वमिति बोध्यं। साध्याप्रसिद्धिरिति। यद्यप्यपरोक्षज्ञानजन्यत्वे स्वत एवाप्रसिद्धमनुमितेरप-
रोक्षत्वाभावात् तथापि विकल्पकजन्यत्वेपवादेन न तथापि घटादे[illegible]प्रत्यक्षतत्त्वजन्यत्वे नास्ति मात्राभावादि-
त्यपरोक्षपदमप्रास्यज्ञानघटितमेव साध्यं कर्तव्यं। एवं चानेन रूपेणाप्रसिद्धिरुक्तेति भावः। वस्तुजन्य[illegible]मिति वेत्तनमु-

सविकल्पकव्याप्तिग्रहजन्यत्वेन यत्यर्थः। तथा च विशेषणविशेष्याभयविरहाद्विशिष्टसाध्याप्रसिद्धिरित्यर्थः। ननु क्व
चिन्तितान्वयेति शेषः। अथ प्रसंगेनेति। तथा च तत्कालेऽसमवायिकारणाभावात्तदाश्रयेश्वरासिद्धिरिति भावः। न च ब्रह्माण्डेतरे वे
१२५ र्निहितानादिकसाधारणार्थं तत्र तत्कालविशेषस्य सकलब्रह्माण्डसाधारणत्वे न युगपदेव तन्नाशसंभवेन तत्र मानाभा
125 वात्। अत्र तस्मिन्ते तत्तामादि समानकालीनकालादियत्किंचित्कारणजन्यत्वेन तस्मिद्धसाधनकारणाय सामग्रीपदं। ननु
तथापि तादृशादृष्टजनकसामग्र्याम् अर्थान्तरमत आह। अदृष्टेति। न च दृष्टसामग्र्या अदृष्टप्रागभावादिघटितान्यत्र
जनिकार्यर्थः। यच्चत्रादृष्टसामग्रीजन्यस्वर्गे च व्याप्तिबाहुल्यतित्र। सामग्र्या नित्यकारणघटितत्वेन ध्वंसासंभवाच्च। अ
दृष्टसामग्र्याः स्वर्गप्रतिजनकत्वात् अदृष्टजनकयागादेः स्वर्गजनकत्वेन बाधितत्वात् न च यद् यदृष्टसहकृता
दृष्टसामग्रीजन्यत्वेन द्व्यणुकस्य नादृष्टत्वापत्तिरित्यपि नाशंक्यं वादृष्टसामग्रीजन्यत्वस्य वादृष्टत्वप्रयोजकत्वादिति भा १२५
वः। ननु महत्त्वादीनां द्व्यणुकत्वे कत्वं तथापि तदाश्रयत्वेनेश्वरासिद्धिः स्यादेवेत्यत आह तदासीनेति। कार्यकार
णभावावच्छिन्नकार्याभावात्तदासीनत्वसिद्धिरिति भावः। तदासीनत्वसिद्धौ चक्रिनत्वान्मनतरेश्वरासिद्धिरित्यपाकृतः। द्व्यणुकासमवा

निपत्तखामिति भावः। अत्रानुमानेति। यद्यत्र जातिपक्षकमपि तदा ऽनित्यमात्रवृत्तित्वमिति साध्यार्थो ज्ञातिनाति क्रियात्वनित्यत्वे वहेत्व।
र्थो विवक्षणीय स्तथा बाह्येन्द्रियो व्याप्तिवाग्वारणपत इष्टव्यं। केचित्तु कालादिवर्त्तमानमतेन प्रसिद्धिः स्यात् जातिप
दे नैव जातित्वनिर्वाहकसंबंधे तज्ज्ञानमात्रवृत्तिनित्यत्वे हेत्वर्थो लाभपत्त स्या अभेदानेति। रूपादौ संख्यादौ व्याप्तिवा।
रवारणाय वृत्तिना विशेषपदं यद्यपि यथाश्रुतमानतायां व्याप्तिवा। परमाणुवृत्तिनित्यत्वाश्रितिज्ञापकवृत्तिसंस्कार

श्री

त्व जातिमत्वात् स्यात्तथापि विह्यो गुणपदं प्रत्यक्षाः वैशिष्ठ्यं। एवं चात्मेकाव प्राप्त त्वप्रेपन्नो विशेषपदं देश्यामेति। यद्य
पि नानित्यविशेषगुणाधार स्येव साध्य मुचितं तथापि तन्मते शब्दस्यानित्यत्वपाकाशए व व्याप्तिवारः स्यादस्मन्मते

श्री

ईश्वरात्मनः सिद्धासिद्धिव्याघातमापत्तेत्या ऽस्मदाद्यात्मतां पृत्तत्वो सिद्धसाधनं माभूदिता ह्यज्ञजातिगर्भसाध्य मुपा
त्तामिति ध्येयं। नन्वदृष्टाजनकशरीरजन्यत्वं हेतुः नवहृष्टादिजन्यत्वं तथापि व्याप्तिवारः शरीरपदस्य वैय्यर्थ्य यप
त्वादित्यपरितोषादाह अपि चेति। नि विशेषणाइति। व्यभिचारवारकविशेषणशून्यत्वमित्यर्थः अन्यथेति। यदि ज्ञा
तिर्निखण्डो व्याप्तिव्यापकं तु व्यक्तिर्नियत्वा वर्त्तते न यातदाव्याप्तेतापरस्परव्याघर्तकमीयत्वे न परस्परान्योन्याश्रयापत्तिरि

स्पर्थः। व्याप्तिवारावारकविशेषणाज्ञानं व्याप्तिग्रहप्रतिबंधकमित्यभिप्रायेणाशंकते। व्याप्तीति वारावारकेति। विशेषणा
ज्ञान्ये विशेषणाज्ञानशून्य इत्यर्थः। अत एवोत्तरग्रमे पद्ये न ज्ञायमानत्वपर्यन्तमुपात्तमिति। अन्यथा ग्रमे यत्नवत्ताये
१२७ व हूयादिति व्याप्तिवारादीति। आकाशादिपदं केऽजन्यत्वविषयकातये वाच्यमिति न न काव्यादित्यर्थः। आतिप्रवान्य।
थासिद्धिरूपातिभावः। धूमस्यापीति। आलोकविषयतयापि तस्य तज्जनकत्वादित्यर्थः। अत्र यद्यपि व्याप्यत्वाग्रहे निर्व्या
127 पिर्यत्र विशेष्यवाधस्तत्र वाच्या। यथा ईंधनप्रभववह्निमत्वादौ। तत्र न संभवति धूमादिसामानाधिकरण्यस्य संयो
गविशेषस्यैश्चा इति धूममात्रानिष्ठत्वात्। आपि वार्द्रेंधनादौ विशेषस्यैवाव्याप्यभावनिश्चयेपि तदवच्छिन्नवह्नि १२७
विशेषव्याप्तिग्रहाद्दष्टमिति। तथापि प्रथमोक्तविशिष्टव्याप्ति प्रायेणाह सयवीति। नेति। ननु नील धूमहेतौ
साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकं धूमवत्वमुपाधिस्तथा चानोपाधिकत्वाभाव साधनत्व वाध इति शंकते। नवेति। सा
धनेति। नीलधूमवति सर्वत्र धूमवत्वसत्वादित्यर्थः। केचित्तु मयत्रोपाधिमाशंकते। नवेति। अदृष्टद्वारा स्मातत्या
दावपि जनकत्वमिति प्रलए वस्तुहरमिति शरीराजन्यत्वं नित्यमात्रवृत्ती यजन्यत्वोपाधेः साधनव्यापकत्वमित्यर्थः।

श्री

याऽऽः तन्न। एवं हि व्याप्यत्वासिद्धिमुद्भावयतः स्वरूपासिद्ध्यापत्तेः। तथा च शरीरजन्यत्वस्य पूर्वोक्ततात्पर्ये। न च तित्या
दिष्टत्वमिति न साधनव्यापकत्वमिति हेतिशब्दार्थविशेषणेन यावदभ्युपगतमप्यनुमानं न स्यादित्याह। किंचेति। उभ
यत्र वह्निरहितत्वमात्रस्यैव गमकत्वसंभवादिति भावः। वह्निरहितेति। यदि वा स्याद्योगोलके साध्यव्यापका
त्वोन्नोपाधित्वात्तदा धूमवत्त्वोपाधेः साधनव्यापकत्वमिति दुःस्थमिति भावः। ननु गंधादिषु मध्ये इति व्यभिचारवारा
कतापर्यवसन्नमेव गगनमात्रव्यंजकत्वहेतुव्यत्वशोधितं हेतुकार्यं अन्यथा सन्निकर्षे व्यभिचारः स्यात्तत्रैवोक्तेनाः
व्यभिचारवारणं तदापत्तिरुक्तं वेत्याह अपि वेति। यत्तिति। शरीरजन्यघटाद्यपेक्षया जन्यान्ज्ञानादयोपितवद्ध्वंसप्रतियो
गिवाद्वल्पकत्वं वाभावविदाकृत्यमिति भावः। अन्यथेति। तथा च वह्निदकल्लाद्धवं धं प्रयोजकं न तु व्याप्तिलाभदाभि
ति भावः। प्रयोजनेति। घटादेः पक्षधर्मतायामप्रयोगः शरीरपदस्येति भावः। अथेति। न च यदि तत्र व्याप्तिरस्ति त
दा न यदि प्रथमं व्याप्ति गृहीताऽऽततः किं पश्चाद्गृहीतत्वेऽपि तत्त्वमिति संभवादिति या यथा। यत्र प्रथमं व्याप्तिग्रहस्त

श्री

त्रेचव्याप्तिरित्यपि घामनादित्यात् । यत्रेति । निर्धूमो यस्मार्द्रेन्धनप्रभववह्निरौहित्वादिस्तत्रार्द्रेन्धनरूपविशेषणाभाववत्-
१३८ ति विशेष्यवत्तित्तत्वे यः पिण्डे साध्यं निर्धूमत्वं तथा वह्निरूपविशेष्याभाववति केवलार्द्रेन्धनवति च ह्रदादौ निर्धूमत्वं ।
एवं च प्रत्येक सपक्षे धूमाप्रयोजकतया विशिष्टस्यापि प्रयोजकतया तदभावविशिष्टाभावो हेतुर्न चैवं प्रकृते विसिद्ध
138 जन्यत्वरूपविशेष्यवति शरीररूपविशेषणाव्यतिरेकेणाकर्तृकत्वरूपसाध्यसंबन्धाभिधश्यायामिन्नित्यादौ पर्वते तस्य
संदिग्धत्वात् । तथा च विशिष्टाभावो न हेतुरित्यर्थः । यत्तु तत्साध्यामिति पाठे शाखा च यत्र विशेषणविशेष्यान्यतरा-
भावत्ति साध्याभावः विशेषणाद्यन्यतराभावो व्यभिचारी ति यावत्तु ते न विशिष्टाभावो हेतुरत्र न तत्रेति न स- १३८
हेतुरिति तत्र विशेषणाद्यन्यतराभावस्य व्यभिचारित्वा विशिष्टाभावव्यभिचारस्य च जलपक्षा च सरवदुपपत्तिः ।
तथा च शरीरजन्यत्वाभावे जन्यत्वं च प्रतियोगिकभावादवच्छेदतत्र व्याप्यग्रहे विशिष्टावच्छेदेनैव तत्र हरीति न
तवेयपर्थोमितिभावः । आधिकामिति । अनुपयुक्तनीलाद्यंशोपादानादिति भावः । हेत्विति । हेतुदाहरणाधिकमाधि-
कमाधिकमिति तल्लक्षणादिति भावः । तर्हि नीलधूमस्य कथं न हेतुत्वमत आह । नीलत्वमिति । विशेष्यतावच्छेदकस्य

संबंधितावच्छेदकत्वरूपविशेषणासंभवापत्तिः द्रव्यत्वावच्छेदकत्वादित्यर्थः॥ अत्रेष्टापत्तिमाह। केचिदिति। ननु नैरुक्त्यं व्याप्यतावच्छे-
दकत्वं न हेतोः माप्रविशद्व्याप्यत्वेन तत्र प्रविशद्वित्यत आह। धूमत्वं चेति। व्याप्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्य व्याप्यत्वं प्रकारोवा।
धूमत्वं तथा तदवच्छिन्नं च नैतेन साधितं व्याप्यतापि न तत्र विशन्तीति भावः। इदं च वस्तुगतिमनुरुध्योक्तं। वस्तुतो धू-
मत्वस्यैतत्स्वरूपत्वेऽपि धूमत्वघटितस्वातीयं तदिति धूममात्रमेव हेतुरते नीलधूमो नीलधूमत्वरूपेण नावच्छेदकत्वात्। नैतस्य
स्यापि धूमत्वावच्छिन्नत्वेन वह्नेस्तत्वादिति नैतस्य धूमत्वासत्त्वापत्तिर्णत्वयप्रवर्तते मेवमेतकालं तु गौरवमेवेति ध्येयं। ननु नी-
लेऽपि धूमत्वासत्त्वेऽपि तनीलधूमे धूमत्वमस्त्येव तदवच्छिन्नत्वेन तत्र हेतुप्रवेशः स्यादित्यत आह। नीलधूम इति। तथा च
च नीलोपलक्षितधूममात्रस्यैव धूमत्वावच्छिन्नत्वात्तेनापि प्रकारेण हेतो नैतस्य प्रवेश इति भावः। ननु व्याप्यतावच्छेद-
कमस्तु धूमत्वमात्रं किंतु नीलधूमस्यापि व्याप्यत्वात्तेनापि तस्य हेतुत्वयवनिर्देशः क्रियतामित्यत आह। किंचेति।
व्याप्यतानवच्छेदकेन हेतुनिर्देशः इति प्रसंगादिति भावः। ननु धूममात्रनिष्ठव्याप्तौ नीलधूमत्वं न स्वतस्तिवादेवना-
वच्छेदकं ननु गौरवान्नीलधूममात्रनिष्ठव्याप्तौ वनीलधूमत्वमेवावच्छेदकं न तु धूमत्वमिति प्रसंगात्वादिति वक्तुं न।

श्री

श्री

स्तन्हेतोरपि व्याप्यतावच्छेदकत्वादन्यथा आलोकादावपि भिलेन धूमस्य व्याप्यतापत्तेः। न तु गौरवेणानीलधूमत्वावच्छे
दतव्याप्यग्रहेऽनरूपासिद्धिः स्यान्न तु हेत्वाभासो धूमसामान्ये मन प्रतिबंधकत्वाभावात्। न च यतो गौरवं ज्ञातं तत्र
वस्यानवच्छेदकत्वात् देवव्यापकताभिन्नेन विवक्षितत्वे स्वरूपायामात्रयेव प्रतिबंधकत्वादिति वाच्यं परामर्शविषयाभाव
स्येवासिद्धिर्व न तु प्रकृते तत्र सत्वात्। गौरव स्य व्याप्यत्वा ज्ञाने तथाविधव्याप्यत्वासिद्धिर्वैयर्थ्य विशेषणादावित्य संगतमित्यत
वेषु। अत्र केचित् व्यर्थसाधारणधिता वच्छेदकरूपवल्लक्षणव्याप्तिलाघवाद्दूषितमिति हेतुः सकलसाधनवति साध्यवत्त्वं दर्शय
तोदाहरणेन सा प्रदर्श्यतइति तदभावो व्याप्यत्वासिद्धिर्यवच्छेदकत्वाभावपर्यवसन्नो नीलधूमादाविति नीलधूमे धूमत्वस्य
पावच्छेदकत्वात् सचैतानीलधूमत्वस्य तत्र घटितशरीरस्यानवच्छेदकत्वात् एवं च परामर्शविषयाभावत्वमपि समर्थि
तं भवतीत्याहुः। अन्ये वदंति। संबंधितावच्छेदकत्वज्ञानयोव्याप्तोधपवच्छेदकत्वं यच्चतत्ति क्लिष्टमिति चेत् तदा नीलधू
मत्वे व्याप्तिः। अथ तादृशधर्मांतरघटितत्वमपि तत्रविशेषणांतरासर्वव्याप्तिलक्षणे तो गौरवादवच्छिन्ने पहे उच्चे
तितदभावस्तानस्य बाधप्रतिबंधकतातादृशधर्मांतरघटितत्वादुक्तोदाहरणमुपपद्यते इति शक्यवमानानीति न किंचि। १३८

श्री

देतादीनां तस्मादिदमत्र तत्त्वं । नीलधूमे यावद्वह्निव्याप्तिसत्वेपि नीलधूमत्वावच्छिन्नव्याप्तिविरहो यत्र पक्षे तत्रासिद्धिः स्वविशे
षणावच्छिन्नविशेष्यताविरहो वा संबंधः किं तु हेतुमन्यदेतत्त्ववत्त्वज्ञानगृहीतत्वाभावस्य ज्ञाने पक्षधर्मताविषयत्वाभावत्वं
वसंगच्छते । न च नीलधूमत्वावच्छिन्नव्याप्त्यप्रसिद्ध्या कथमेवाभिमतिः वाच्यं वास्तवप्रकारान्तरादिघटितयोगिकविशेषव्या
प्तेरव्यतादृश्याः प्रसिद्धः । न च तादृशी व्याप्तिर्नीलधूमे सर्वैतिवह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकनीलधूमत्वावच्छिन्नव्याप्त्य
भावस्य वाच्यत्वे पुनः सैवाप्रसिद्धिरिति वाच्यं । नीलधूमत्वावच्छिन्नव्याप्तिविषयितायामित्वलक्षणव्यापकत्वाभावस्य वह्नि
त्वावच्छिन्नव्याप्यत्वासिद्धिः पदार्थयोग्यतानिरूपणस्यापि सर्वथैव सिद्धकत्वात् समानाधिकरणविशिष्टव्यापकतया व्याप्यत्वस्यापि
परामर्शविषयत्वे तावत् व्यापकत्वाभावपरामर्शविषयत्वाभावस्याप्यसत्त्वात् । अयं द्वा । धूमत्वावच्छिन्ने नीलधूमत्वावच्छि
न्नव्याप्यभावस्य व्याप्यत्वासिद्धिः । तस्यां नीलधूमत्वावच्छिन्ने सत्त्वेऽनन्यधर्मावच्छिन्नविरहादिति । वस्तुतो वह्निनिरू
पितधूमनिष्ठव्याप्तौ नीलधूमत्वं नावच्छेदकं किं तु धूमत्वमित्युभयवादिसिद्धं । अवच्छेदकत्वं च स्वरूपसंबंधविशे
षोऽन्यत्रानुभयवादिसिद्धमिति वक्तव्यं । गौरवेऽपि च अन्यथा नीलधूमत्वावच्छेदेन व्याप्यग्रहे ज्ञानरूपासिद्धिरित्यपि न स्यात् ।

श्री

गौरवज्ञानस्यावच्छेदकत्वग्रह एव प्रतिबंधकत्वात् । एवं च यत्सामानाधिकरण्यात्यंताभावप्रतियोगितानवच्छेदकाव-
च्छिन्नसामानाधिकरण्यावच्छेदकावच्छिन्नत्वं व्याप्तिस्तथा च तादृशधूमत्वे तादृशावच्छेदकत्वाभावः प्रगमर्थविषया-
भावतयाप्यनवस्थासिद्धिः । न च व्याप्तेस्तादृशावच्छेदकत्वगर्भत्वे मानाभाव इति वाच्यं । व्यर्थविशेषणत्वाद्व्याप्तिग्रहप्रति-
१५०
बंधस्यैवात्र मानत्वात् । गौरवज्ञानस्यावच्छेदकत्वांतर्भूतव्याप्तिघटकपदार्थग्रहाप्रतिबंधकत्वात् । यथा व्य-
भिचारितत्वज्ञानस्य ग्रहप्रतिबंधक एवाव्यभिचारगर्भत्वेन स्यामानं । न चात्र व्याप्तिग्रहप्रतिबंधो न भवत्येवेति वा-
१५०
च्यं । एवं च ज्ञानरूपाप्यसिद्धिर्न स्यात् । तथा चैकासमसिद्धिपरिहारतोद्धितायापत्तिरिति सिद्धांतो विरुध्येतानस्मा- पु०
त्परिहारवात्र ज्ञानरूपासिद्धिस्वीकारवाव्याप्तेरवच्छेदकत्वगर्भत्वमिति दिक् । प्रमेयत्वेनेति । ननु ज्ञायमान- १५०
तयाप्रतिबंधकत्वाभावादस्यकथं हेत्वाभासत्वं । किंच तत्प्रयुक्तत्वं तदुद्भावनं तत्र ज्ञाप्यत्वं वा । न वह्निलिंगोपहितमान
पक्षेपि तद्धासत्वे तदुपस्थापकाभावात् । कथं तद्विषयत्वे नादामितेर्भमत्वामितिवत् । अनुमित्याभासताप्रयोज
पंशा ऊ०१

नुपलब्धितं। संपरेद्धयं व्यवहिता श्चेतिकं। द समस्त्रेण। धमनजननमा। पं। मन्वीयेत स्मृतिविरोधेन क्षतेरन्यपरत्वशंकां
तदाविशेषदर्शनेनेति निरस्यति। अत्र मद इति। प्रसंगादाह। स्यादेतदिति। कार्येणैवेति। यथा हित्यादिलिङ्गेन। कार्या
उपपत्तिरीश्वरे मानं तथा हाहादिकार्यानुपपत्तिः शक्तौ मानमित्यर्थः। अनुमीयत इति नैयायिक। यकदिशा। न
प दर्शितार्थो पक्षेः। स्वयं एव शब्देन स्वीकारादिति ध्येयं। तन्वेवं न कार्येण तदनुमानं किंतु कार्याभावेन तद्वा
हा व्यतिरेकेति। व्यतिरेकनिरूपकतया तत्प्रयोजकबाधमिति भाव। स्यादृष्टस्या। तद्दृष्टान्त दृष्टमात्रसानुपप
त्त्येत्यर्थः। तथा च दृष्टसाहुण्यमेवादृष्टसाहुण्येन तत्र मानमित्यर्थः। परमाण्वितीति। एवं च प्रलये परमाणोरिति। कर्म
णि सत्यपि यथा नद्युपकारकः संयोगस्तस्यार्थः। पूर्वादृष्टस्य नाशादार्भकस्योत्पादकाभावादाहाहेन स्यादि
न्याह। न गुणपसारणेति। नवमगुणपसारणेनैव तदादृष्टस्य स्याघात इति वाच्यं। तस्याविहितनिषिद्धेतरत्वेन तद
जनकत्वादिति भावः। मगुणाप्रभावपूर्वेति। इदं चादृष्टकारणतानिरासमात्राभिप्रायेण। तत। वस्तुतो स्मा

णत एवं देशे घा वहः। तथापि विशेष्यस्य प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्सम्बन्धस्य समवायिनाशाभावाद् वनचरादौ विनाशः किंतु
१८५ विशेषणस्यैवानव विशेषणनाशमात्रेण विशेष्यनाशिका। नित्यमात्र विलयं पत्ते। अत एव श्यामो घट आसीदि
ति प्रत्यभिज्ञानं श्यामासीदिति प्रत्ययो न त्वयमासीदिति प्रत्यय इति भावः। ध्वंसस्येति। तथा चाहे जकापनयोविदा-
185 द्यापत्तिः। नन्वेजकालोत्पन्नस्याप्रतियोगिध्वंसस्य तदाप्यनाशादिति भावः। ध्वंसस्येति कचित्पाठः सुगम एव॥
उत्पादविनाशशालिनः अन्योन्याभावसंसर्गाभाव एव विशिष्टाभाव इति निष्कर्षः। न चेति। अत्यन्ताभाव एवाऽसाविति पन्थाः प-
रिहृति। नापीति। नापीति। अत्यन्ताभावस्य नित्यत्वादेव घटेहापत्तिरिति प्रत्यासत्तिसहिते तस्मिन् तत्सहेतुत्वं वाच्यं प्रत्या- १८५
सत्तिश्च विशेषणाभावादिरिति अननुगमस्त्याह। तदेवाहि। अथेति। उत्तेजककालेऽपि घटनाशोत्यन्ताभावस्तत्तु
उत्तरावधीनार्थः। उत्तेजकाभावत्वेनेति। तत्र तु उत्तेजकाभावविशिष्टमण्यभावत्वेन हेतुत्वात् तथा च सर्वत्र कृतेऽभा-
वाभावज्ञाभावात् उत्तेजकापनयकालेऽपि दाहापत्तिः। कारणतावच्छेदकावच्छिन्नमन्यं किंचित्स एव कार्योत्पत्ते

श्री

रित्यर्थः।तर्हीतिपूर्वोक्तेरूपेणपक्षिमाशंकते।नन्वेतिविशेषणविशेष्यभावस्येति।अतिरिक्तविशिष्टानस्वरूपमा
दितिभावः।संबंधाभावादिति।ननुविशेषणविशेष्यसंबंधस्यतदुभयमात्रवृत्तित्वाद्भूतलादेस्तत्संबंधाभावादृष्टिनि
सत्यपिदंदृशहत्वाभातिव्यवहारापत्तिरितिवचनात्।यादृशोनहिसंबंधेनयत्रयद्विशिष्टव्यवहारस्तादृशसंबंधाभा
वस्यैवव्यवहारहेतुत्वं।इदंतुपुरुषसंयोगरूपनतत्र्व्यवहारहेतुत्वस्यभूतलावृत्तित्वेनतत्रदंडसत्त्वेतिव्यवहारानापत्ते
।किंतुपरंपरासंबंधविशेषणस्तथात्वात्तथावतदभावएवविशिष्टाभावव्यवहारेहेतुरितिफलबलेनतथाकल्पनादि
ति।संबंधांतरविनेति।संयोगात्कायतिव्यादेराह।संबंधेति।असंभववारणायांतरेति।ननुस्वात्मविषयकज्ञानेस्व
मतासमंविषयविषयिभावःसंबंधस्वरूपसंबंधएववाच्यः।अत्रवेदमव्यापकं।तत्रसमवायस्यैवसंबंधांतरस्यस
त्वादितिविवेचनात्।हेत्वव्यवहारप्रयोजनकसंबंधांतरविनेत्यर्थः।तवसमवायोविषयव्यवहारप्रयोजकः।घटादिवि
षयकज्ञानस्यसमवायेनविषयतावव्यवहारप्रयोजकत्वप्रसंगात्।ननुकरणाभावधर्मानुपपत्तिः।योग्यतायाःप

श्री

लैकोल्पेयत्तयातत्रविशिष्टज्ञानोत्पत्त्यायोग्यतावच्छेदकाभावात्‌। नवप्रत्ययपदंप्रमापरं संबंधसंवेतत्स्यापिप्रमात्वात्‌। अन्य
न्यथा संबंधांशेवतत्स्याप्रमात्वात्‌तदंशेवतत्रसंबंधाभावरूपत्वोन्याश्रयात्‌। किंचातींद्रियाभावस्वरूपसंबंधाव्यादि
१४६ तत्रस्वरूपद्वयस्यविशिष्टप्रत्ययाजनकत्वात्‌। अन्यथास्यात्तु नित्यादिरूपत्वेनविषयाअन्यथा। इतिचेन्न। विशिष्ट।
146 प्रत्ययजननयोग्यतावच्छेदकरूपावच्छिन्नस्य स्वरूपसंबंधत्वात्‌। योग्यतावच्छेदकाभावेयोग्यत्वस्याप्यभावात्‌। योग्यता
वच्छेदकंचात्यंताभावेप्रतियोगिदेशान्यदेशत्वं प्रागभावादौप्रतियोगिदेशत्वेसतिप्रतियोगिकालान्यकालत्वं।
अन्योन्याभावेप्रतियोगितावच्छेदकदेशान्यदेशत्वं नवायंनअन्योन्याभावत्वं तत्रवप्ततथानुयोगद्‌इतिवाच्यं। १४६
तत्रापितद्देशान्यत्वस्यासत्वात्‌। नैवंघटेनवप्ताघटोनवप्तायाःप्रामाणिकत्वेनादोषत्वात्‌। अत्ययानवप्तायाग्रहा।
सत्वात्‌तन्नावच्छेदकोपलक्षितस्वरूपस्यैवप्रत्ययाविषयत्वेतस्यतदविषयत्वात्‌। एवंचाभावच्छेदकावच्छिन्नस्व
रूपाभावेयत्रातावधीतत्रश्रमः। एतेनातींद्रियस्वरूपसंबंधाव्याप्तिरप्यपास्ता। नवाभावच्छेदकस्यप्रत्ययाविष

पद्येविषयेविशेषाभावान्नयं प्रमभावइतिवाच्यं। एकत्रोत्नावच्छेदकावच्छिन्नस्य संबंधत्वेनविद्यमानत्वेऽपि संबंधिविषय
त्वादन्यत्रतदनवच्छिन्नत्वेनतस्यविद्यमानसंबंधविषयत्वात्। ननुयत्किंचित्संबंधाभावोनविशिष्टाभावोऽतिप्रसं
ग। गादितिद्विशेष्यसंबंधाभावस्त्वविशेष्याभयप्रतियोगिकसंबंधाभावस्तथावाच्यः तदभावश्चक्वचिद्विशेष
णविशेष्योभयप्रतियोगिकत्वाभावात्क्वचिद्विशेष्यसंबंधाभावात्किमननुगमसदवस्थ एव। स्यान्नेवविशेषाय
त्वरूपादौविशेषणदंडादिविशेषणसंबंधत्वविशेषणविशेष्योभयप्रतियोगिकत्वं। ननुदंडपुरुषोभयप्रति-
योगिकसंबंधत्वमेकप्रतियोगितावच्छेदकतदवच्छिन्नाभावएकएवेतिनाननुगमइतिचेन्न। तर्हिदंडावच्छिन्नपुरु
षत्वमेकप्रतियोगितावच्छेदकतदवच्छिन्नाभावोप्यनुगतएवेतिकिंसंबंधाभावस्यविशिष्टाभावत्वोपवर्णनेन। ना
नविशिष्टेविद्यमानेनतदभावइतिवाच्यं। विशेषणावच्छिन्नानामन्येषामभावाभावाद्मनुपगमेनदोषाभावात्। अत

श्री

श्री

एवानुपदमेव वक्ष्यामि। नहि इदं इति सतीत्यादि किं वान्यत्र यथा तथा। प्रकृते तु योयं तेन का भाव मात्रि संबंधस्य तदुभय या।
स्वरूपतया तदभावो ननु गत एवानवनतः उक्त यं न स्वरूपसंबंधः किंतु ताद्दशविशिष्ट प्रत्यये यत्नयोग्य एव मतिरिक्त
१८० मेव न यतिवाच्या विशिष्टबुद्धि विठाथस्य संबंधत्वात् विशिष्ट प्रत्ययबुद्धितस्य वा स्वविशिष्टबुद्ध्य विषयत्वात्।
147 अत एव संबंधस्य संबोधिमिन्नत्वाभियमेन स्वरूपसंबंधः परैर्नांगीक्रियते। अत एव समवायसिद्धिरतः स्वरूपाणा
मनंतत्वेन तस्य स्यासंबंधेनार्थांतराभावात्। अन्यथाति नैवार्थांतरं स्यात्। न च संबंधस्यामिलितदृष्टित्वेन संबं १८७
धत्वावच्छिन्नाभावस्यानुगतत्वमितिवाच्यम्। एवं विशेषणाविच्छिन्नविशेष्याभावस्यापि विशिष्टाभावत्वे दोषाभावा
दित्युक्ता आपि च यदि संबंधाभावो विशिष्टाभाव सदा इहेदं पुरुषो नास्तीति अत्र नञर्थप्रतियोगित्वेन संबंध
एवभासतात नैव दण्डावच्छिन्न पुरुषस्यैव तदर्थत्वेन प्रतीतेः। अन्यथा घटाभावोप्यतिरिक्तो नासिद्ध्येता।

न्तरस्याधिकरणसंबंधाभावादेवतद्घटत्ववत्त्वहासंभवान्न यदिव संबंधस्य प्रतियोगित्वेनानुल्लेखवानु मन्तव्यतानं
विनापि घटत्वावच्छिन्नघटत्वाभावे वतद्भाववत्तायानतद्भावेनान्यथासिद्धिः न च प्रकृतेपि तुल्यमिति यदाहिनो
वहदे येनिषेधायाहस्येत्विति। एवं च विशेषणावच्छिन्नविशेष्यप्रतियोगिकोऽत्यन्ताभावो न ध्वंसो न वाविद्यमाना-
प्रतियोगिकस्तीति मात्राणिकक्षच शाकनवाप्रसानित्यत्वनप्रागपिकायोपत्तिः। सत्तयाविशेषावच्छेदेन संस
श्री गिकत्वादिति ग्रंथकृता वाभिधानादिति। इदं ही पुरुष इति तत्काले दंडवानित्यर्थः। किं तु तदन्यास्मकाले दंडा श्री
भाववानित्यर्थः। नहीति। मुक्तामितियोजना। अन्यथापि विशेषणावच्छिन्नविशेष्यप्रतियोगिको यद्दिना-
भाव किंतु विशेषणाप्रतियोगिकएवतदा अन्यथामिति पदस्य विशेष्यवाधितानुपादानापत्तेरित्यर्थः।
यद्वा यद्दिना कालीनदंडाभाववानेवेन प्रतियोगीतदा अन्यकालीनदंडाभावमादाय तत्र स्थितदंडानोपपद
त्तिनाप्रहारित्यर्थः। यद्वा यद्भावप्रतियोगित्वादन्यथामितिव्यर्थमित्यर्थः। ननु कार्यानुकार्यानुत्पादः

प्रयोजकत्वं प्रतिबंधकत्वं प्रयोजकत्वं च यस्मिन्सति व्याप्यादिग्रहे नतु पूर्वबुद्धित्वमर्थमिति तान्योन्याश्रय इत्यस्य
त आहृतत्वेपि वेति । नन्वेवमपि तत्तद्देशापप्याभावेतरसामान्याभावत्वव्याप्तं वा हेतुरस्तु नतु यावद्विशेषाभा
वकूट्य पारिताविपं हृदि निधायाह यद्वेति । संसर्गाभावत्वेति । अत्रापि यत्रोक्ते नकमपि तत्रोक्ते जनाभावावच्छिन्ना
त्यंताभावमात्रे हेतुरन्यत्र ध्वंसादिसाधारणसंसर्गाभावमात्रे वधाविद्य संसर्गाभावकुः समाप्ताविति ध्येयं यान्त्र
योगिता तथा चान्योन्याभावव्यावृत्तसंसर्गाभावत्वमावच्छकामिति भावः योनि षेधोन्नयतु इति शेषः । ननु भेदा
रोपादिप्रतिबंधकताद्वयमपि संसर्ग एवेत्यन्योन्याभावातिव्याप्तिः किंच संसर्गस्यारोपत्वे रजतत्वादेरेवात्संसर्गा
र्गाभावात्तन्नैवं वा मित्यपरितुष्यन्नाह एव यद्विति । अधिकस्यन्योन्याभावातिव्याप्तिः क्रिकारण विषयकप्रतियो
ग्यारोपजन्यज्ञानविषयाभाव इत्यर्थः । क्रान्ति षध इत्यर्थः । अन्योन्याभावे उदाति व्यास्प भावेंऽन्योन्याभाव
भिन्नत्वे लक्षणं तद्वत्स्वं विनु अन्योन्याभाव लक्षणं त्वम्पाह । यत्रव प्रतियोगितावच्छेदकमिति अधिक

णा विषयकप्रतियोगितावच्छेदकारोपजन्यनिषेधाविषयत्वमित्यर्थः। नन्विदमुभयत्वं ज्ञानमतीन्द्रियसंसर्गाभावा
न्योन्याभावयोरव्याप्तं तद्विषयकज्ञानस्यानुमित्यादिरूपतयारोपाजन्यत्वात् न च योग्यता पुरस्कारात्तथा।
त्वे तादृशारोपजन्ये न योग्यतावच्छेदकं हि नाभावप्रतियोगित्वमतिप्रसंगात् इति संसर्गाभावविषयत्वादिकं त
था चाव्यंतथात्वमाश्रय। न च प्रागभावादिविषयत्वमेव तत्तथा प्रागभावादेरपि संसर्गाभावत्वात् तत्त्वाश्रय एवं
वं जन्यत्वस्यापि प्रागभावगर्भतया तस्यैव संसर्गाभावगर्भत्वादन्योन्याश्रयापत्तेः किं च योग्यतायाः अतिर्व
वनेऽप्रसिद्धेः योग्यध्वंसे एव व्याप्तेरिति। अत्र वदंति। प्रतियोग्यंशे एवंभूतनिषेधावगाहिविषयतावच्छे
दकावत्वं संसर्गाभावत्वं। एवमन्योन्याभावेत उभयत्वं ज्ञानं। स्वरूपविषयतावच्छेदकं संसर्गाभावत्वादिना तच्च
स्वाभावाभावत्वे। अर्थभावाभावत्वे ते न वक्तव्या सर्वदोषावकाशः। अपि च घटस्यैषोऽभाव इत्यभावो घटो
व इत्यन्योन्याभावस्याभावो घटत्वमिति। न च संसर्गाभावस्यान्योन्याभाव इत्यभावो न संसर्गाभावत्व

तित्वसंसर्गाभावाभावेलक्षणार्थोवाच्यः। इति पुनरन्योन्याश्रयत्वमितिवाच्यं। स्वाभावाभावत्वमित्यत्रैव स्फोटे
यद्यपि स्वसंसर्गाभावएवपर्यवस्यति। तथापि संसर्गाभावत्वं न तत्र प्रविष्टं अभावत्वेनैव संसर्गाभावरूप।
त्वादिति न काप्यनुपपत्तिः। अन्योन्यान्याभावस्य प्रतियोगिकाभावमात्राभावत्वेन तत्र प्रविष्टत्वा
दितिसर्वं सुस्थमिति। अत्रेदं चिंत्यं। स्वाभावाभावत्वं न संसर्गाभावत्वे अन्योन्याभावेऽतिव्याप्तेः। तथाहि
।घटं घटान्योन्याभावस्याभावो घटः तदभावश्च तदन्योन्याभावः। ननु न तु घटो घटान्योन्याभावाभावो न घटः
किन्तु घटत्वमिति चेन्न। घटे घटान्योन्याभावो नेति प्रतीत्या घटे घटान्योन्याभावाभावो विषयीक्रियते सच
घटस्वरूप एव। अभावप्रतियोगिकस्याभावस्याधिकरणात्मकत्वात्। न च स्वसंसर्गाभावाभावत्वमिति वि
च्यं। आत्माश्रयात्। केचित्तु दृश्यत्वं उभयोः संसर्गाभावान्योन्याभावत्वयोरभाम्यां लक्षणात् अनुपलक्षणात्
न वक्तयोः पदार्थान्तरतापत्तिः। सामान्यतस्त्वेवात्। सामान्यं हि द्विविधं जातिरुपाधिश्च। तत्रोपाधिर्द्विविधः सं

स्वंशेऽपि स्वंऽन्यत्युपाधावेतद्भावात्तत्वंशेऽइवेति। तथा च रत्नेकोऽनशाति मिथ्यैक्यं एवमभावत्वध्वंसत्वादिवं यत्रवंतु
बोध्यमित्याशङ्क्य नेदमिहेति न तु संसर्गाभावान्योन्याभावरूपविषयवैलक्षण्यपि निदानवैलक्षण्यं तस्माद्व्यव
हारवैलक्षण्यमित्यथाभिप्रेतत्वाच्चोपेहेतुत्वव्यवच्छापयतीति वित्स्न। यदि न विरोधो हेतुस्तदा भूतले घटसंस
र्गाभावान्योन्याभावसत्वे कदाचिन्नेदमिह कदाचिन्नेदमिदमिति व्यवहारवैलक्षण्यानुपपत्तेरित्यर्थोऽनुप्र
तियोगिज्ञानानुपलब्ध्यादीनां कारणानां तौ समकार्यवैचित्र्यस्याकस्मिकत्वापत्याकारणत्वैविव्यस्य कल्पनी
यत्वे पारिशेष्यादारोपहेतुतायामेव विश्रामादिति भावः स्मार्तः। गुणत्वेति। उक्तप्रतिबंधकाभावस्य तत्रासं
त्वे तत्र प्रतिबंधको न स्यात्। यत्रैव कदाप्रतिबंधकाभावसत्वे वान्यदा प्रतिबंधकसत्वादिति भावः। प्रतिबं
धकत्वानापत्तेरिति पाठेऽप्यनतिशेषः। तथा च गुणादेः प्रतिबंधकत्वमन्यस्य न स्यादिति गुणादेः प्रतिबंधकत्वं
नस्यादित्यर्थः। पर्यवसन्नमित्यर्थः। संसर्गेति। यद्यपि संसर्गस्याव्याप्यवृत्तित्वात् तदवच्छिन्नाभावोऽपि तथैव।

तथायसोपितत्रास्येवतथापिव्याप्यवृत्तिनाहष्टाभावस्यहेतुत्वमितिभावः।वर्धमानताविरोधित्वेनेत्यत्रेऽर्थे
१५० अन्यत्रविद्यमानोपिघटेतथाप्रतीतिदर्शनादितिभावः।योगपद्येति।स्वस्याविर्योगपद्येत्येर्थोस्वत्वमेवपद
विशेषवाचकत्वस्तानार्थेतत्रोपदेशापत्तेरितिभावः।मंत्रविनाशइति।मंत्रस्यापुविनाशतयाप्रहरात्यंतरोपि
150 दाहःस्यादित्यर्थः।संकल्पस्याविशेषणत्वमात्वंव्युहूषयति।संकल्पनाशइति।तथाचसंकल्पस्यैवैश्मकत्व।
कल्पनत्वदभावविशिष्टाभावोऽत्रतएवेतिभावः।विगानत्वेनेति।यद्यपिविगानत्वनिषिद्धत्वमेवेत्यनिषिद्ध
त्वेनप्रागुक्तेनविरोधस्तथापिशिष्टप्रवृत्त्यविषयत्वंतादृशत्वमभिप्रेत्येतदुक्तं।यद्यप्येवंसतिस्फुत्यन्तुमापक १५०
स्यानिषिद्धत्वरूपाविगानत्वमस्त्वितितथापिभोजनादावव्याप्तेरावारणायालौकिकत्वमपितत्रविशे
षणं।दृष्टंतुमानमिमहोत्सवषष्ठ्यादिवल्लौकिकमेवेतिभावः।यद्वाशिष्टाचारत्वस्यैवतदनुमापकतागतत्व
वशात्स्तितिभावः।दृष्टपदेति।तानसहितविशिष्टाभावःप्रहरात्यंतरोपिस्यादितिसंस्कारान्तुक्तं।

यत्किंचित्संस्कारविषयत्वं च प्रकृते तदभावात्पतत्प्रकर्षदेशत्वाज्ञानाहितेति। स च तत्तद्विषयमात्रकालसंस्कार
विषय इति नोक्तदोषः। नन्वेवं रोगादिना संस्कारनाशो विशिष्टाभावसंभवात्स्मृत्यभावे तदोषविशाहःस्मात्। यत्र च न
संस्कारोदयस्तत्र वाच्या गतिरिति चेन्न। तत्र दाहप्रतिबंधकत्वस्यैवासिद्धेः। यत्र च दाहप्रतिबंधकत्वाभावान्न मग
तिकत्वं। यत्र च न संस्कारोदयस्तत्र कार्यदर्शनात्संस्कारोपकल्पनमेवाकार्योन्नेयधर्माणां यथा कार्ये मुख्यमा
नाद्दिति सोपाधिकाः। एवं तु भ्रमसंकल्पविषयकालएव प्रतिबंधकः संकल्पस्य वत्तविशेषणत्वं किंतु
स्वविषयीभूतकालोपलक्षकत्वं। यथा मंगलस्य समस्तसमाप्तिफलकत्वे आसन्नसमयस्य स्वहेतुरिति स
मासमुपलक्षकत्वाद्यानेन विशेषो यत्तस्याधाराधेयभावसंबंधेन तथात्वं तस्य स्वविषयाविषयिभावसंबंध
नेति न कश्चिद्विरोध इति। प्रतिबंधकत्वान्यथानुपपत्त्यासिद्धिर्निराकर्तुं स्मृत्यापयति। तन्विति। कर्तृग्रहणु
लोविधानादिति भावः। रस्येति। यद्यपि योगजेन साधारणेन जन्यत्वमत्रापि संभवत्येवं तथाप्यसत्वाद्यरितजन्य

श्री

श्री

त्वादिति प्रायेणैतद्धेतोर्ध्येयं। सार्थकेति। स्वार्थिका हि कविलिंगवचना अपीतिवत् गेते पाङ्कः। तिकयभादोषधर्मा इति वं
१५१ धकानीति नपुंसकलिंग इति भावः। ननु भवेदेवं यदि मते तादृशी तां प्रतिवंधकत्वं भवेदित्यत आह। प्रति
151 वंधकेति। सामग्रीविरहः सामग्रीघटकाणां विरहस्य पर्य। सुरारिमिश्रमतमाह। न व्याप्तीति। भेदर्थादेरिति।
उद्देश्यसमाधिः सोऽकार्यं तु जनके विलक्षणसत्कालप्रतिवन्धतरवन्हेरिवतत्तद्देशावच्छिन्नप्रतिबन्धकेतराकाशस्य जनकत्वं
संभवत्येव। अन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्ववादिमते तैव। स्यात्। तत्वाग्राह्यतेति वंधकायतत्ताभावस्यैवावच्छेदका १५१
त्वस्वाकाराश्यातेस्याव्याप्यवृत्तित्वात्। तूनं अन्यथा वह्निभेर्यादेरपि कालानामेकायोतुस्पत्यापाति। प्रतिवंह
तेरन्वाभावादिति। यद्वा तत्तत्कालप्रतिवद्धान्येव धाद्यः प्रसिद्धः। तदन्यवन्हितत्र जनकतावच्छेदकं प्र
सिद्धं। आकाशे तु न तत्वस्यते नैवादिति। एतद्वा तत्तत्कालपूर्वाभिप्रायेणेति तत्र जं ताः अभ्यस्यापीर्ति तेन्वेव।

मत्त्वं यच्च व्याप्तिकोत्तौ त्मतं दंडत्वेन छ यो न नैमित्तकतापत्तिरिति वदंडश्च वकादि समवधानं साक्षात्संबंधेन दंडत्वस्य परं
परासंबंधेन तद्धितिविनिगमकाभावात्याया वह्निप्रतिबंधकाभावयोरपि तुल्यत्वात् । किं चैवं विनिगमनया प
रंपरासंबंधस्यालोकरूपादेरपि प्रत्यक्षहेतुत्वं न स्यात् किंत्ववच्छेदकत्वमेव स्यान्नु दंडत्वव अपि च यस्मिन्स
त्पिपि हीतिनिपमादापि दाढ्यस्य हेतुत्वमेव दंडस्यापि हा व्याप्याभावेन कार्याभावानुमानवद्दृष्टेनापि नेकदंडे

श्री

नरज्जुवह्नेन घटोत्पत्तिदर्शनाद्धि व्यभिचारविवेकेन भ्रमिजनकत्वमेव दंडत्वेन तस्य च तद्घजनकत्वं जनकत्वस्या

श्री

जनकत्वादिति वाच्यं । भ्रमिजनकत्वस्य घटजनकत्वविरोधाभावात् जनकत्वस्य तज्जनकत्वस्य तज्जनक
त्वेवि विरोधश्चाश्रयात् । किं च भ्रमिजनकतायामेव दंडस्य किमवच्छेदकं तत्र दंडत्वमेव अदृष्टादपि प्रसु
त्यापत्तेः नव द्रव्य दंडत्वं तया । अवच्छेद भ्रमिजनकत्वातिरिक्तस्य दृष्टव्यस्याभावाच्च । भावेऽपि तदेव बलाज्जन
कतावच्छेदकमस्तु । अपि च वाच्यं प्रतीतिः न्यायेन दंडस्यान्यथासिद्धतापत्तिः । कुंभकारपितृवत्तया अन्यथासिद्धाः ।

सानं प्रत्यासत्ति विवक्षितं धर्मि स्कंधजनिकैवेति वाच्यं । एवं कुंभकारपितुरपि जनककालत्वं स्यात् । कुंभकारस्यापि जनक
१५२ त्वेनोदासीनत्वाभावात् । तस्मादत्र समाधानं चिंत्यं । विपक्षे बाधकमाह महीति । तस्य प्रकृतनिपूर्ववर्त्तमानि यद्य
कारणत्वे कार्यार्थिनो प्रवृत्त्यापत्तादिति भावः । अन्यथेति । कार्यायोगव्यवच्छेदस्येत्यकारणत्वव्यत्यर्थः । ननु
152 तथापि प्रतिबंधकाभावत्वेन कारणं प्रतिबंधकसमानकालीनकार्यं प्रत्युत्तेजकरूपविशेषसामग्रीकल्प
नेनैव सामंजस्येन तद्धेतुतायामाहकान्वयादेरन्यथासिद्धेरिति । यत्र प्रतिबंधकेनोत्तेजकं तत्र प्रतिबंधक
भावस्य कारणत्वकल्पनात् । अन्यत्रापि तस्य हेतुत्वे न तत्रावच्छेदकान्तरकल्पनेति चेत्याद्य । तत्तुविशेष १५२
सामग्र्यंतरं कल्प्यते गौरवात् । किं चैवं नकामनुगतोमितितिन साहायहानुसारतदुत्तेजकयावदभाव ।
विशिष्टमण्यादिरभावस्यानुगमादिति स एव हेतुः । अत एव स्वरूपसतां तातायां प्रतिमितिहेतुत्वं अन्यथासिद्धत्व
तानुमितिवाचकिन्तेसिसाधयिषारूपविशेषसामग्र्या एव हेतुत्वापत्तात्तत्रोहेतुचायामानात् । तत्वेवं स

शयोस्तत्रप्रत्यक्षत्वाद्वह्नित्वविशेषदर्शनरूपविरोधिसामग्र्यं तां नकस्येति तिचेन्नतादृक्त्वाद्याविशेषादर्शन
सहकृतसंशयाभावस्यैवहेतुत्वादितिकोविशेषितदिकान्तनुशक्तिरूपसाध्याप्रसिद्धेर्नानुमानंस्यादित्यत आ
ह। तथाहीति। अवयवीप्रत्यक्षत्वस्पर्शश्चप्रत्यक्षावह्नित्वस्य परमाणुवृत्तिचेतन्याव्यवर्तकतापत्तिः। अत्र प्रतिबं
धकसमवधानदशायां यादृशदाह्यसंयोगवान्वह्निः प्रतिबन्धकाभावकालेपि तादृशदाह्यसंयोगवानेव
वह्निः। छायापटुदेतनाविवक्षितत्वादितिरासद्दाह्यसंयोगादिनानात्वंतत्वं। ननु यावज्जनकदशायां दृष्टत्वं शक्तिर्नास्ति
यत्किंचिज्जनकदशायां दृष्टत्वं दाह्यसंयोगादेरपीत्यर्थान्तरमित्यपरितोषादाह। यद्वेति। नन्वेवं भावभूतप्र
दंष्ट्यर्थे। तुरुष्टाभावादेरतीन्द्रियत्वापत्तेः। यत्तु पदार्थमहमते अनुपलब्धिप्रत्यक्षतया भावमात्रस्यैव
तीन्द्रियत्वापत्तेः। वस्तुतस्तु संयोगादेरन्यतरप्रत्यासत्तिसमवायात्साकाराविषयत्वमतीन्द्रियत्वमभावमात्रप्र
त्यक्षत्वपदमेव स्फुटं। न हि लोहे विशेषणस्येव सातिशयशक्तिर्दाहजनकत्वादतीन्द्रियत्वे ज्ञानमात्रभावः। अतिरि

श्री

श्री

ऽपदार्थोपपत्तेश्चेत्यस्वरसादाह। अथ वेति। कार्यत्वं कृत्स्नत्वं च स्वकार्यत्वं कृत्स्नत्वं तदपि स्वानिमित्तका गुणकानु।
कृत्स्नत्वं विवक्षितं तेन कर्मोत्पत्तिकृत्वाच्छितिच्छापकेतनमार्थान्तरं। कर्मोत्पत्ति तु वह्नेः समवायिकारणमिति नो दो
१५३ षः। वह्नेश्छितिच्छापकाभावपन्नसाध्ये कार्यत्वं कृत्स्नपदमुद्देश्यसिद्ध्यर्थं अदृष्टवदात्मसंयोगोऽत्रस्पर्श।
153 प्रतिबंधकाभावादिनार्थान्तरं वारणाय अच्छिद्रादिविशेषणं। यद्यपि गुरुमते अभावो ऽधिकरणं नाश्येवेति।
समवायायपदं व्यर्थं तथापि परस्यार्थान्तरस्यादेवातेतद्वारणाय तदुपात्तं। प्रतिबंधकाभावमपीति। वस्तुत
स्तु संयोगादिपंचकजन्यज्ञानस्याप्रसिद्धेः। साध्याप्रसिद्धिर्दृष्टव्यात तथापीति। यद्यपि तन्मते व्यर्थं तदत्र १५३
न्यसाक्षात्कारस्य व्याप्यत्वप्रसिद्धेः। तद्धितं चपरमते प्रसिद्धं तथापि विशिष्टाभावेनैव यथार्थता। मेति। ध्येयं
अत्रं संयोगादीत्यत्राविषयसंयोगादीत्यर्थः। तेन तत्राश्मनतायोगस्य योगिप्रत्यक्षास्य वा पिजनकत्वात्तत्रपरं
त्यासिद्धिरिति मंतव्यं। नवा भावेति। उत्कटातीन्द्रियत्वस्यतत्रापि भावादिति भावः। तस्येति। गुरुमते इति रिक्तस्यत

श्री

स्यासिद्धेरित्यर्थः ॥ नैयायिकमतेपारिभाषिकस्य निरूढातींद्रियत्वस्याभावे दृष्टांतोवापि न कापि सूज्ञतिः ॥ तस्मादा
यार्थांतरशंकायाः समवायपदेनैववारणादिति भावः ॥ परमाणौ साध्याव्याप्तेराह नित्यत्वं वेति ॥ वकारोच्छिति
ष्टापकस्वीकारेपि याहशान्तमानेते नार्थांतरत्वशंकाता हशंतदाह यद्वेति यद्वा कार्यस्य विशेषरूपेण
सिद्धार्थमाह यद्वेति ॥ अदृष्टत्वस्य धर्मत्वादेरित्यर्थः ॥ अनुकूलत्वेनेति ॥ आत्मत्वादवच्छेदकसाधारण्यस्यतस्या
ग्रे निरूक्तत्वादिति भावः ॥ यद्यपि तन्मतेन धर्मत्वादिकं कारणतावच्छेदकं किंतु शक्तिरेव तथापि न्यायमतेऽध
र्मत्वादिकमादाय ॥ यतन्मते शक्तिमादाय साध्यमस्य वोपाधेश्च नेत्यत्र तया सिद्धं साध्यव्यापकं चमिति भावः ॥ अ
द्विष्टपदादुपादानासाध्यसाध्यवांछितिष्ठापवेन न वनार्थांतरत्वशंकापीति मनासिकत्वाह ॥ अथवेति ॥
कार्यानुकूलत्वं स्वकार्ये कालत्वं तदशुद्धेश्यापसिद्धेयाः संयोगत्वेनार्थांतरवारणाय यदातींद्रियेति ॥ न
कातींद्रियत्वस्य प्रतिबंधकाभावोपि सत्वात्परमेत्यर्थांतरमाभूदित्यत उक्तं समवायीति ॥ जनकत्वादिति ॥

श्री

नवाभावे व्यभिचारः समवायगर्भसाध्यस्यात्राभावादिति वाच्यं। परैरभावानंगीकारात्। न तु तथापि समवाय
१५४ 154 व्यभिचारः। न चात्रापि शक्ति समवायोऽप्येवेति वाच्यं। अनवस्थानादिति चेन्न। तन्निमित्तकारणतातिरिक्त
कारणताश्रयत्वस्य हेत्वर्थत्वात्। न च यत्किंचित्कार्यं प्रत्येवाविवक्षितं न तु द्वाहुल्लज्ञाणं कार्यं प्रतीति नासिद्धि
रिति वाच्यं। जेत्रसाध्ये हेतौ वदाह यदप्रत्तेपाणावङ्घ्रिपत्त्रकाठे नुमानतदाहुस्तमांतरमपि ग्रंथकृदभिम
तं। त्वेस्वकप्रमादाबनप्रवर्तितेति प्रतिभाति। आएवैतद्दोभावितोऽवबन्धति। अग्रिमवडुंर्षु वहिरिंद्रिय
प्रत्यक्षत्वस्यपाधेरिति। अन्यथा तदसंगतत्वापत्तेरिति वक्ष्यते। न चा स्वामिति। न वद्ध्यणुकादौ साध्या
व्यापित्वादिति वाच्यं। दाहजनकत्वरूपपत्तधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वादिति भावः। शुद्धसाध्यव्यापकं १५४
तमाहाह स्यात्वमिति। द्व्यणुकेति। नन्वेवकालस्पर्शत्वज्ञानाभावादिये द्व्यणुकेकालद्व्यणुकस्पर्शत्वोपा
धीव न समवेतो तथा वतत्र मात्वान्नसाध्याव्याप्तादिति चेन्न। अत्र केचित्। अतद्गुणसंविज्ञानवक्ष

त्रीहिणाम्बुरुत्व धर्मोदिकमुक्तं तत्र साक्षाद्व्यापकत्वमसंभवेत्याह । अस्मेतु धर्मांशस्याविवक्षितत्वेन ततसम
वायित्वस्यतात्रिरूप्यसमवायश्चयार्थे कातया समवायित्वमणुकमात्रायेवतनेशा ह्य सत्वमितिकदंति ।
शक्तिवद्गुपाधिविषि समवेतिजन्यथोपाधिरसंवहृएवस्मात्तन्मात्रेविशेषणतायाः नस्युपगमादित्यप्य
श्री ऊः नन्वनुकूलत्वं यदि जनकत्वं तदा शब्देन तत्स्युपगमेः पसिद्धिः तेः अथात्वेक्केदकत्वं तदा दृष्टी तासिद्धिः । श्री
भात्मन्यदृष्टरूपतादृशधर्मस्यजनकत्वा वैदिसुमपसाध्यत्वातत्राह । अनुकूलत्वं वेति । तु भयसिद्धेति ।
कैभयसित्तथाव प्रतिबंधकाभावस्येव दाहादिप्रयोजकत्वे कल्प्यते । धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पना यात्त
घुत्वादितितात्पर्यार्थः । विशेषार्थः समाजहतिहेश्वरकल्पेकत्वस्यन्यायप्राप्तत्वात्कुलाल्पेकर्तृकत्वस्यव
घरत्वातो वच्छेदेनान्वयव्यतिरेकासिद्धत्वादितिभावः । समवायापिकारणादिति । यद्यपि निमित्तकारण
।पिशक्तिरूपवतहेतारप्यनवच्छिन्नवत्येवा । तथाप्येकाधिकारणान्तं शक्तिरूपाभिष्टप्रसंगनायसम

वायिकारणत्वोक्तं । यद्यपि भावमात्रस्य समवायिकारणत्वं जन्यत्वं परं न तन्न्यूनो । तन्मते भावकार्यस्यापि समवाय
स्य तत्राभावात् । तथापि समवेतकार्यप्रतियोगित्वं स्वीकार्यमेवेति भावः । नन्वेवं समनवच्छेद्यप्रामाणिकीत्र मातॄणां
१५५ भावान्न नवकार्यान्यथानुपपत्तिरेव प्रमाणात् । तस्याम यासिद्धप्रतिबंधकाभावेनैवोपपत्तेः । न वाभावो न कार्य-
155 त्वं । भावववन्नाह कतोल्पानु । एवं गुणादिनिष्ठशक्तौ गुणादीनां समवायिकारणत्वापत्तेः द्रव्यत्वापत्तिः सुप्रसिद्ध
ण । द्रव्यं न धर्मिनिष्ठपवरशक्ति नेकार्येति वाच्यं । अनित्ये भावहेतुजे नित्यता सिद्धांतात् । किंचैवं प्रतिबद्धवन्हेरपि
दाहापत्तिः । न चोद्भूतशक्तिस्तदा नास्तीति वाच्यं । उद्भूतत्वमपि यदि नित्यं तदा स एव दोषः । अथानित्यं तदा त
ज्जनने तानुकूलशक्तिः शक्ता वाच्या स्वीकार्या । एवं तत्राप्युद्भूतत्वजननानुकूलशक्त्यंतरमित्यनवस्थापत्तेः । तु १५५
द्भूतत्वस्येव शक्तिस्थाने निवेशनीयतया निष्प्रयोजको मानाभाव इति भावः । प्रत्यक्षानुमानस्यानुपलब्धत्वात् ।
ग्यजनकत्वमन्यद्वितीया यदनुमानेनापि द्रष्टव्यं । न तु वाच्यं तत्त्व विशिष्टशक्तिरजनकदशायामप्यस्तीत्येवेति पूर्वपक्ष

श्री

एवोक्तमिति न वाध इति चेन्न। नित्यानित्याविकल्पेन दूषणे नोद्भूतत्वे मानाभावप्रसक्तेत द्रव्यत्वे न तथोक्तत्वाभाव
रूपतः प्रतिबंधकाकालएव परंशक्तौ नोद्भूतत्वं तथा वत्पहवंकार्यतावच्छेदके हृद्गुरुत्वं पदार्थशक्तौ कार्यतानुपपत्ते
नैतद्दोद्भूतत्वविशिष्टायाम्मस्याः सत्त्वाद्बाधएवेति भावः। अतींद्रियत्वगर्भे साध्ये प्रागुक्तं दृष्टांतासिद्धुद्वारं दूषय
त्यर्थं शङ्कते। लोहेति। अग्रिमेति। यद्वा धर्मेऽतींद्रियत्वविशेषणमित्यादिविषयेऽग्निमिति केचित्तत्र। कुठारे
साध्याव्यापकतापत्तेः। तदनुमाने कुठारस्य स्पर्शवत्त्वेनापक्षिमात्र न वात्मेवतथेति वाच्यं। अदृष्टादेरजनकत्व
वद्धित्वेनात्र साध्याभावसत्त्वात्। न च जनकदेशमात्रवृत्तिपरमाणुवृत्तिसंयोगप्रदायतत्रापि साध्यसत्त्वमि
तिवाच्यं। पूर्वं हि तादृशसंयोगमात्रस्य वरादावपि सत्त्वेनापाधेः साध्याव्यापकत्वात्। न च गुरुत्वाभाव
रूपपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमिति वाच्यं। सोपान्त्येकादावपि तादृशपरमाणुसंयोगसत्त्वेन साध्याव्याप
कत्वात्। तस्मान्मूर्तविभक्तसंयोगपक्षकदाहविशिष्टसाध्यकानुमाने न सहेतवक्षेमकमभिमतमिति वोध्यं। न वा तत्रापि।

श्री

ष्ठितिव्यापकवत्तिहृत्त्वादौ साध्याव्याप्तिरिति वाच्यं। कार्यानुकूलेत्यस्य स्वनिमित्तकारणकानुकूलेति विवक्ष
१५६ याष्ठितिव्यापकस्यात्तथात्वेन हृत्त्वादौ तथा असत्त्वात्। कार्यपदस्य च क्रियाकार्यपरत्वाद्वा। तथा च तादृशसाध्यम
मन्यैव तत्र वा पाधिरस्त्वेवेति न साध्याव्याप्तिरिति तात्पर्यः। अपरे तु घुमभ्रमे कार्यानुकूलेत्यादिविशेषणस्तानुमानत्रयस्य
156 य प्युपाधिरित्यर्थ इत्याहुः। अपि वेति। त्वन्मते वान्वयव्यतिरेकेण वगमनकरणविशिष्टाभावः। तत्त्वसिद्धिरिति। शक्तिसिद्धिरित्यर्थः। त
थाचैतदनुमानेनैव शक्तिसिद्धिर्येतान्योन्याश्रयस्य तिभावः। पराह्नसंख्यायामित्युपलक्षणं। परममहत्त्वपरमाणु
परिमाणादावित्यपि द्रष्टव्यं। व्यप्रत्यक्षतायाइति। नतु प्रत्यक्षत्वेन व्याप्तिग्राहकं। अतीन्द्रियानुमानस्थलेतदभावा
त्। तथाचमानांतरेण साध्यहेतुव्यतिरेकग्रहोऽस्त्विति वेत्यभेन्नमत्वात् निष्प्रयोजनादनुक्तेः। वस्तुतस्त्वन्यथोपपत्त १५६
तया सर्वमेवानुमानं वानमप्रयोजकमिति तिभाव इति केचिदाहुः। वस्तुतोमानान्तरेन शब्दः सिद्धार्थत्वात्। नाप्युप
मानं। कार्यानुकूलातीन्द्रियधर्माभावानुमानं हि लनकत्वाभावेनैव लिंगेन वाच्यं। जनकत्वसत्त्वे तादृशाभावस

त्वस्यावश्यकत्वान्न जनकत्वाभावानुमानं न तादृशाधर्माभावेन तादृशधर्मस्य जनकतावच्छेदकस्य सत्त्वे जनकता
त्वस्याप्यावश्यकत्वात्। एवं च हेत्वभावेन साध्याभावः साध्याभावेन हेत्वभावोऽनुमेय इति व्यक्तोऽन्योन्याश्रय इ
ति भावः। यद्वा तदनुमानमपि साध्यसाधनाभावव्याप्तिग्रहमन्तरेण न स्यात्तद्ग्रहश्च न तदुभयव्यतिरेकप्रसिद्धिं वि
ना तदुभयव्यतिरेकश्च साध्यसाध्यसाधनव्याप्तिग्रहे तदुभयाभाववत्त्वं च सत्यां तदुभयसिद्धिर्व्याप्तिधीरित्यन्योन्या
श्रय इति भावः। न चान्वयव्याप्तिधीर्न व्यतिरेकव्याप्तिधीहेतुरिति नान्योन्याश्रय इति वाच्यं तथाप्यन्वयव्याप्तिग्र
हादेव तदनुपपत्तेरिति भावः। एतेनपञ्जेति। न च प्रागुक्तदोषः ध्वंससाधारणजनकत्वं जनकत्वाभाव एवेने
ति वाच्यं। अतीन्द्रियत्वेन योगिज्ञानस्य विषयत्वेऽन्यत्र साक्षात्काराजनकताया अतीतध्वंसस्याध्यक्षाग्रहात्। दिक्ष्पत
यतादृशसाक्ष्यबाधे वेति भावः। ४ न्यतराणीति। तथा च जातित्रयसाधकलाघवमेवेति तदपेक्षयैकशक्तिकल्पनमेव लाघ
वमिति भावः। यत्र वेति। ४ न्यतराणीति। तथा च वाक्येऽपि प्रयोजकतया घटादीनामेकानुगतशक्ति ४ सि...म

आपितदनुमानमितिभावः।न वह्नित्वावच्छिन्नजातिः प्रमाणासिद्धा तथा च धर्मिकल्पनात इति मथ्यात्मापुका च वेद
कत्वं कल्प्यते न शक्तिरित्यत आह।।४ मत्रोऽनन्यथा यावत्तादृदितिभावः।शंकते।यदीति।वैजात्यैर्वैजात्यघटितत्व
१५० व्याशंक्य तेत्यर्थः।नन्वेवं तृणनिर्मथनाभ्यां मणिवद्युत्पत्त्यापत्तिः कारणतावच्छेदकावच्छिन्न घटितसामग्रास
157 त्वादित्यत आह।यथा चेति।तथैवच्छेदकोपाधि।नन्वेवं कार्यवैजात्यमावश्यकं।एकजातीयकार्ये सहकारि।
नियमानुपपत्तेः।सहि फलविरोधेन परं स्यात्सहकार्यतावच्छेदकत्वेन।सर्वप्रकारेण कार्यवैजात्यवह्नित्वाव
च्छिन्ने प्रतिजनकत्वेनैव शक्तिसिद्धिः सहकारिनियमयोरप्युशक्तिमत्वेन फूत्कारादीनां वहत्वाजन्यवह्नित्वाव १५०
च्छिन्नं प्रतिजनकत्वेनैव शक्तिसिद्धिः सहकारिनियमयोरप्युपपत्तिरिति केचित्तु यथा प्रागभावत्वेन कार्यमात्रं
प्रति प्रकारणत्वेपि घटप्रागभावो न पटं प्रतियोगी।यथा वा जन्यविशिष्टज्ञानविशेषणज्ञानत्वेन का
रणत्वेपि घटत्वज्ञानं पटत्वविशिष्टज्ञानं प्रतिस्वरूपयोग्यं तथा फूत्कारादीनामेकशक्तिमत्वेन कारणत्वे

श्री

पितृत्वमंशे थ नाद्विस्यो वक्तुमशक्यत्वादित्याहुः। स्वत्वप्रकारकसंबंधतया इति किंतु तत्संबंधावच्छेदकजातीयशक्तिमत्त्वं का
रणतावच्छेदकं तथा च तद्धन्यसंबंधाभावे स्वत्वनिर्भयतमसमवधानेपि नाशमुत्पादयतीत्यप्याहुः। स्वेकदेशिमतं दूष
यति। यद्यपीति। स्वत्वेनेति। स्वत्वेनेति। यद्यपि परमते स्वत्वेन नकारणतां किंचकमशक्तिमत्त्वेन तस्य न्यायतद्व
त्रार्थकार्ये वज्ञात्पकल्पनापत्तेः तथापि स्वत्वादिनिष्ठशक्तेर्नव्यासस्पष्टेति वेलाघवात्। कारणतावच्छेदकशक्तिरे
वात्र विवक्षिता। तथा च स्वत्वावच्छेदेन गृहीतशक्तिमत्त्वप्रसंगादित्यर्थः। स्वत्वादिशक्तेरेकजातीयवेनानुग
मः। एकजातिप्रयोजकं च तत्राहत्यादिके। न च गोत्वं प्रामाणिकत्वादिति भावः। प्रतिवस्तु। एतत्त्वानियेभा
वेहेतुत्वेति सिद्धांतमते। नित्यशक्तेरनुपगमेन पूर्वोक्तैकदोषाद्दृष्टस्य जातीति। नव मतमप्यत्रैकरूपत्वे काजा
तिः कल्पतां लाघवादिति वाच्यं। प्रसिद्धत्वादिना संकरापत्तेरिति भावः। प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति। तथा च धर्मिकल्प
नातः इति न्याये न तस्याप्येकजातेरवच्छेदकत्वमात्रं कल्पते न तु शक्तिकल्पनायित्वा नदवच्छेदकत्वमिति भावः। पृ

श्री

तदपि ज्ञाते प्रामाणिकतया मद्दकेष्व सेदे दत्त्वस्य च लाघवादौचित्यमति प्रेत्योक्तौ च स्मताः कार्यतावच्छेदकाननु
गमस्यादोषत्वाज्ज्ञात्यभावोपि तत्तद्वह्नित्वसर्ववक्वेदकत्व संभावात्र शक्तिोसिद्धिरित्यवधेयं । तन्मते ज्ञाते : संख्यान १५८
मात्रवंद्यपतया शक्तौ ज्ञाने भावे कथमनुगमस्यापि दूषणां वोध्यं । वह्निइत्ति ज्ञातो योप्पानुपपत्तिंनिराकरो
ति । तेषा ननन्वति । अन्यथा विशुद्धमातापितृजन्यत्वेनैव ब्राह्मणत्वानुगमस्यापि दूषण । तन्मते मत्त्वज्ञाति ब्राह्मत्यसि । 158
द्धिः स्यादिति भावः । वैज्ञात्यानेत्यनुगदूति । गामयति । यद्यपि तामय दृष्टिकप्रामवयोः दृष्टिकयो वैजात्यद्व
यमात्र तथापि दृष्टिकचमनुगतमप्यनुमितेदकयाथिमाग्निमहदृष्टिकजनकतावच्छेदकमिति सर्वेच दृष्टि १५८
कप्रमवच योज्यजातिमत्त्वमिति नानं स्यातिति भावः । वह्निजातीयस्याकास्मिकत्वप्रसंगं प्रागुक्तमदूषयति । व
ह्निमात्र इति । यद्यप्युद्दयेवह्नेर्जूतस्पर्शेद्ग्नितिलीलावत्यादौ व्यवच्छापनात्तत्र कथं वह्नित्वप्रयोजकाभावात् ।
थापि सामवह्निमात्र एव तत्प्रयोजकत्वमिति भावः । केचित्तु लीलावती ग्रन्थस्वापात्ततो वस्तुतस्तत्रोद्भूत एवस्प

र्शस्याप्युपपन्नमेति। एवञ्च कर्षेणैव धूमत्वप्रदर्शनादिति भावः। तत्रस्थः अत्र वह्निनिष्ठेतानस्तीति। ननु तृणादिजन्यत्वं
तृणादिरूपादिप्रसिद्धं तदभाव श्यामादि। अत एव वह्निर्मुख्य हरतीति तद्वच्छेदेन भादि। न मत्वं सुखं यावमित्यत आह। वह्नि
मात्रस्येति। व्याप्तिवारणे तृणादि स्यात् न तत्कत्वा शू। वह्निमात्रस्यैव तज्जन्यत्वादि तथा च पुनः स एव व्याप्तिवार इति
भावः। तत्र ग्राहकेऽपीति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां नियतेनान्वयेन व्यतिरेकाद्धेतुत्व वचनोपपत्तिः अकार्याकारणेति
ति। ननु कारणत्व संशये कथं तद्वच्छेदकत्वा रूपत्व निश्चय स्तयोरेका निश्चायतेनान्वयेन व्यतिरेकाद्धेतुत्व वच
नोपपत्तिः अकार्याकारणेति। ननु कारणत्व संशयकनिश्चयत्वात् किं च वह्निनिष्ठकार्यता यास्वरूपा निष्ठका
रणता याश्रयहेक कथं तद्वच्छेदकत्वे न तत्त्वं विशेषणत्वान साध्यत्वाद्विशिष्टतानस्य आपि वक्कार्यता या तत्स्व
निष्ठकारणता याश्रयहेकार्यं तद्वच्छेदकत्वेन ज्ञानं त्रिविवच्छेदकत्वं कार्यता याश्रयमात्रवृत्तित्वं न चैतदेव
कार्यता याश्रयत्वमव शं पविषया। न च कार्यता या पि शृङ्गतापवर्तिवाच्यं। व्यभिचारेण तन्तुस्माशकालादि

तिवेन्न। अत्र वदंति। कार्यतादिकमप्यत्र गृह्यत एवेतेन नतोक्तसर्वदोषावकाशः। न चोक्तव्यभिचारानिवृत्तये कथम
१५८ व्यभिचाराऽरूपनियमगर्भहेतुत्वग्रह इति वाच्यं। समानप्रकारककविरोधिज्ञानस्येव प्रतिबंधकतया तेन ज्ञानाभाव
159 क्वचित्तत्र सत्यपि वह्नित्वा। वह्निनिष्ठहेतुताग्रहोऽपि तद्घटकयोर्हेतुहेतुमद्भावग्रहस्याविरोधात्। अत एव विनापि या
गं दानात्स्वर्गो भवतीति ज्ञानेऽपि स्वर्गजनको याग इति धीः स्वर्गत्वसामानाधिकरण्येन यागजन्यत्वविषयकैवेति।
यदि कस्माहत तत्तृणत्वेन हेतुत्वं वह्नित्वेन कार्यत्वं वेति यदि च कार्यकारणभाव एव नष्टस्तेन मदानहेतु।
त्वं कार्यत्वं चेति ब्रूयाः अनवच्छेदकं वह्नित्वावच्छेदेन व्यभिचारात्। यह विवह्नित्वसामानाधिकरण्येन सममज्ञसत्वं गृ १५८
ह्यतामिति वाच्यं। तद्धेतुकाभाववत्त्वग्रहवारणाय सत्यप्यभाववत्तीत्यादिना ग्राहकस्योक्तत्वान्न चैवं तृणत्वका
रणताप्रतियोगिककार्यताश्रयत्वं स्यात् तत्सत्त्वे वाक्रांतं किंतद्वह्निके दृष्टकारूपवत्त्वपर्यंते नेति वाच्यं। आग्नेयमवि
निगमकमं विशेषणस्य सामान्यतोऽवच्छेदकग्रहं विनाऽनुपपत्तेः सामान्यतो दृष्टवतारं विना परिशेषा।

न्तु दण्डयादिति। यत्तु समसंबंधिकप्रत्यक्षत्वेन संबंधितावच्छेदकरूपवत्त्वज्ञाने भावस्यापेक्षितत्वे तद्विशेषावन्ता नकार्ये
कारणाभावग्रहः प्रत्यक्षेण अतएव न स्यादसंसर्गजनकत्वाज्ञानं प्रतिबंधकमिति तन्न। इयं वह्निव्याप्त्यभावस्य ग्रहणात्तुल्येति
प्रत्यक्षेण तद्ग्रहे चादेरवश्यभावात् न तस्यानवच्छेदकतया तदवच्छेदेन कार्यतावच्छेदकधर्मत्वापत्तिरिति वा।
यं कार्यतावच्छेदकावच्छेदकत्वस्याप्यभावात् भानेवाल्लतेशेषमत्वेपि कार्यताशे प्रमात्वादिति भावः। अन्यथा
वेति। अभावत्वं यत्प्रतियोगिको व्याप्यत्वाग्रे प्रतियोगिकत्वसमर्थ्य। अभावस्येति। तथा च तत्त्वेनोल्लेखेऽवच्छ
कत्वेन स्यादिति भावः। एतेनेति। तत्तत्स्यात् तुभयत्वापत्तेस्तथाच। पूर्वं मिलितेति। यत्प्राद्दानां प्रभावत्वयाभाव
याभावत्वेन दृढत्वमाशंकितं इदानीं तु प्रत्येकस्येति तयोनक्रमभिप्रायं उभयमिलितत्वमेव ग्रह्याप्यतीति। कथ
मिति। तत्रैवमाह। नन्विति। अनवघातेन व्रीहेर्नष्टत्वात्स्वदृष्टत्वं यत्र पुरोडाशेन भवतीति तत्राह। मवयवेति। तत्त्वे
नातिशयः कल्प्य इति भावः। तत्रैव शंकापरिहरिति। मिवामिति। प्रमेयाणां पादार्थमाने उद्घाताजनकेत्यादि

यागादेहा। प्रमाणत इति। ननु कारणकारणेऽव्याप्तिर्वा। स न व कारणकारणसाधारणे मन्त्रुकूलत्वमात्रं साध्यंत
१६० दपि मध्यवर्तिव्यापारेतानित्यातिशयसिद्धिरिति वाच्यं। एवं हि जनकीभूतध्वंसजननकत्वेनापि साध्यस्य वारतापत्ते
त्वेप्रतियोगितेहेत्वापत्तेरिति वङ्गमालविरोधापत्तिरिति चेन्न। वेदमूलकावघातोद्देश्यकोपादानविष
160 यत्वादितिविशेषव्याप्तेरेव साधतात्विति। वक्ष्यतो व्याप्तिरेवन्नीयेनावघाते प्रोक्षितव्रीहेरत्वये प्रोक्षणस्य
वाधकं विनाविशेषणत्वमेव नोपलक्षणत्वं इति। प्रतियोगिन इति। प्रतियोगिपदं तु योगिनोऽत्र के च त्राजनकत्वा।
दिस्पर्थी। व्यापारं विनैव प्रोक्षणस्यावघातजनकत्वमस्त्वितिशंकते। नवेति। अहेतुत्वादिति। प्रोक्षणस्य हेतु १६०
त्वं साधितमिति भावः। नु हृदयघ्रुपलक्षणमतीन मजनकं जनतो व्याहृत्य तु ह्यादिकं न स्यादित्यत आह। कु
रुणेति। तन्निमित्तं तु पलक्षणं। तद्रोगसाधनत्वापि द्रष्टव्यं। अन्यथा साधनवैकल्यापकेतरि स्येवधेयं।

जन्मान्तरीयेति। अतीतोपलक्षणं। स्यापि जनकत्वाभ्युपगमादिति भावः। एतावता ध्वंसातिरिक्तं व्यापारं सिद्धमु
पसंहरति। तस्मादिति प्रमाणादिति। कार्योपेक्षयाविरुद्धत्वे सतीत्यपि विशेषणं। तेन साक्षात्त्वनैकांतिकत्व
मिवारः। अतिशयस्य भावत्वं पक्षधर्मतावलभ्यं। नन्तु साध्यतावच्छेदकप्रविष्टं ते तु विघ्नध्वंसद्वारा समाप्ति
साधने मंगले मिथ्याज्ञानध्वंसद्वारा मुक्तिसाधने तत्त्वज्ञाने च व्यभिचारः। तन्न स्वातिशय पुरुषसमवे
त एव तथा च नाधेयशक्तिसिद्धिरित्यत आह। सर्वेति। संस्कारत्वेनेति। नैवमनेकव्रीह्युपादानेन स्यादिति
वाच्यं। होमादिनिर्वाहार्थं तदुपगमात्। नन्वेवं यत्र किंचित्तद्द्रव्यनाशः सकलव्रीहिनाशेन स्वत्वव्रीणा
मुत्पत्तिस्तत्र का गतिरित्यस्वरसादाह। अस्तु वेति। इदिति व्यावर्त्यमाह। तंतुवर्गादिति। स्वमतावच्छेदेनेत्यय
त्रत्प्यतिशयस्यैकत्वेनैव पुरुषनिष्ठत्वसिद्ध्यतिअन्यथा लाघवेनाश्रयनाशमात्रस्यैव कार्यनाशप्र
योजकत्वेनैकव्रीहिनाशेन नाशादीद्भवतराणामपि प्रयोगो न स्यात्तथापि प्रकृतार्थमाह। तथाहीति।

१६१ दृष्टाद्वारेति। अत्र धर्मजनकत्वं साध्यं तथा च निषिद्धकर्मणि व्यभिचारवारणाय विहितत्वादित्युक्तं। प्रायश्चित्ते।
161 व्यभिचारवारणाय कालांतरेत्यादि। न तु दृष्टद्वाराभावे सतीत्यस्यादृष्टान्यद्वाराभावे सतीत्यर्थः। तथा चाभि
द्धिः प्रसमते शत्रोरवद्वारत्वात्। न च प्रत्यक्षद्वाराभावे सतीति तदर्थः। औषधपानादौ व्यभिचारात्। न च
तत्र विहितत्वाभावादेव न व्यभिचार इति वाच्यं। आयुर्वेदेन तस्यापि विहितभावे सतीति तदर्थः। स्त्रीत्वादिति
वेऽनूना। प्रवृत्त्युपजीविप्रमाणमात्रप्रयोज्यधीविषयद्वारेतरद्वारस्य दृष्टद्वारपदेन विवक्षितत्वात्। न चौष
धादौ व्यभिचारः। तदीयधातुसाम्यादिरूपतादृशद्वारविशेषे शब्दानुपजीविप्रमाणसंभवादिति वा १६१
च्यं। अन्वयव्यतिरेकादिमूलकधर्मशास्त्रापि कदाचित्तत्र संभवादिति भावः। कृष्यादाविति। न च विहि
तत्वाभावादेव न तत्र व्यभिचार इति वाच्यं। प्रत्येकवर्णोपायविभागविधिना वैश्यस्य कृषिविधानादिति
भावः। शत्रुवधमिति। एतच्च परमतेऽस्मन्मते श्येनापूर्वस्य शत्रुनिष्ठत्वमेव फलोपधायकं। मत्पूर्वं फल

॥श्री॥

अये कल्प्यत इति वक्ष्यमाणप्रसूनात तथाप्यवस्थितेः अत एव गयाश्राद्धापूर्वस्यापि पितृनिष्ठत्वं पंचमरीका
यां तथा विभावलाच। स्वमते तद्देशमाह्य विपत्तेति। नव फलसामानाधिकरण्येन नास्त्व वमेव विपक्षबाधक।
मिति वाच्यं तेनात्मनो गौरवेणानल्लस्य वा नादरणादिति भावः। इह विस्मायोति। वस्तुतः देशान्तरस्य विस्मृतान व तेनत्वाति
शयो जन्यतावच्छेदकमित्यर्थः। तत्र वक्ष्यति तदेतत्कूलः संयोगो जन्यत एवेति वाच्यं। एवं प्रोत्तानेनापि विवाहो जलसंयोगस्य
जनमात्मा। सिद्धसाधनतादित्रिभावः। पुरुषसमवेतातिशयस्य परंपरासंबंधेन स्वरूपसंबंधेन साक्षादेव वाद्री
हि निष्ठ चस्याप्युपपन्नेः मातिरिति पक्षाद्धेकल्पनामितितत्वं नवच्छेतत्वम्नातव ज्ञानवत्पुरुषकृताश्रोत्रेणेन दोषा
भावादृष्टानुत्पादे शक्तिसिद्धिरिति वक्तव्ये। तत्र फलानुत्पादाल्लोकसमयहार्यतदावरणादिति भावः। अथ बहि
ष इति बहिर्योगस्येत्यर्थः। व्ययथात स्वजनितादृष्टस्यतपुनरुपयोगसथात्रतस्यादित्यर्थः। कृतनाशायेनेति।
यत्किंच वसनाचायेनावबातेप्रोक्षितस्यैवान्वयेसर्वमिदमविरुद्धमिति भावः। ननु पुरुषतेस्यादिदोषेणादृ

श्री

ष्टेनोत्पद्यत इत्यगत्या व्रीहिनिष्ठातिशयः स्वीकार्य इत्यत आह केचित्कर्मेति पूर्वं हि व्रीहिनिष्ठापसन्नस्यादिति भावः
१६२ ।पुरुषनिष्ठत्वे साधकमनुः काव्रीहिनिष्ठत्वे बाधकमाह। किंचेति। कार्येति। भावकार्यत्वपर्थेः। आश्रयेति स्व
162 समवायीकारणेत्यर्थः। एवं च किंचिदाश्रनाशे ध्वंसादिनाशे विघटनापत्तिरिति नस्यात् अतीयत्वं विषय इति भावः
संयोगस्येति। न तु फलस्योपलक्षणत्वे तत्र व्यापारमात्रस्यैव धात्वर्थत्वे त्यजगत्योः पर्यायतापत्तिः। अत्र वक्र
दकाभूतयोः फलयोर्विभागसंयोगयोर्धात्वर्थत्वानुप्रवेशे स्पन्दमात्रस्यैवोभयधात्वर्थत्वात् कर्ममात्रस्य
वोभयत्र न कल्पत न हि वद्वांतरज्ञातिमादाय पर्यायत्वभेदस्य दुरुपपादत्वादिति। अत्र द इति। व्यापारे उपल १६२
क्षणीभूतस्यापि फलस्य प्रतीतौ विशेषणत्वमेव इष्टसाधनतावोधिपदोक्तक्रियोपलक्षणत्वेत्यापीष्टस्य ज्ञा
नाविशेषणतावत्। तद्वत्र फलविशेषो व्यापारो यदि स्वावच्छेदकाश्रयत्वात्फलविशेष्यता रथ्यापफलोपनीत व्या
पारधात्विति नयथाफलांशोपि शक्यैकप्रतीत्यविशेषायेन पर्यायता विशेषणत्वप्रकारेण कमत्वानुप

पत्तिरिति। अस्तु वा प्रोक्षणाज्जन्यापूर्वस्य साक्षात्स्वरूपसंबंधेनैव व्रीहिकर्मत्वं। साक्षाद्वीजन्यसंस्कारविषयतया व्र
यादौ नातिव्याप्तिरेवं च यागप्रयोज्यसंस्कारार्थ्यकर्मणोभेदोप्युपपद्यतामित्यभिप्रेत्याह स्वकेचेति। वह्निमिति। नन्वत्र कर्मत्वाद्वि
तीयाअन्त्वमिति वह्निः कारणत्वान्न कर्मणश्चाकारकविशेषत्वान्न। किंतु साधुविभक्तिमात्रापीत्यर्थः। नन्वेति प्र
तिष्ठितं पूजयेदिति निष्ठात्वरसादिति भावः। तेन एवात सत्वेपि वाजलादिस्पर्शेनापूज्यत्वादेवेत्यर्थः। देवताये
नत्वपत्तमात्वं व्यपादिष्टतिष्ठेति ष्ठाविधिनेति। अहंकारेति अहमिय प्रतिमा ममेदं शरीरमित्यादिरूपमित्यर्थः।
नान्विदं त्तानविषयबाधज्ञातस्याप्रानवतः संभवति विशेषदर्शनादिप्यतआह। स्वसादृश्येति। तथाच विशेष
दर्शनादित्यतआह। स्वसादृश्येति तथा च विशेषदर्शनेप्याहार्याभेदमायमित्यर्थः। ननु देवतायां सर्वज्ञत्वाभावे
न व्यासंगदशायां व्यवहितनानादेशेतत्र तत्र प्रतिष्ठा कथं अहंकारममकारात्मिका। संस्कारनाशे वा कथं प्र
त्यक्षत्वं वा कथं वा ज्ञानसंस्कारयोरननुगतयोः प्रयोजकत्वमिति व्यर्थमकल्पनानुपपत्तिः। यात्र च व्यासंगवशा

श्री ॥ श्री ॥

न्तप्रत्यभिज्ञानं तत्र प्रतिष्ठितप्रतिमाहृनापि निःफलास्यात् प्रतिष्ठितं पूजयेदित्यादिनाव प्रतिष्ठायाः प्रत्नधंसस्य
वा हेतुत्वं बोध्यते तत्तु प्रत्यभिज्ञानस्यापीति द्वितीयकल्पनानुपपत्तिः दृष्टे नैवोपपन्ना वदृष्टकल्पनानुपपत्तिरिति
१६३ नायकल्पनानुपपत्तिरित्यपस्तमादाहेवयं त्विति नद्रूपत्वप्रतिमायां प्रतिष्ठाजातादेवात्केविद्ध्वंसयत्ताशादन्या
163 प्रतिमाजातातत्वप्रतिष्ठारूपप्रतियोगिनो उत्पत्तेः प्रत्नधंसस्यापिन दृष्टिप्रतियो त्पधिकरणाएवध्वंसस्यदृष्टत्वेः त
थाव तत्पूजानिःफलास्यत्र नवेष्ठापत्तिः ।भ्या वाक्यविरोधात् अन्यथैतत् द्वंकयाकस्यापि निःकंपापत्तिप्रवृत्तिर्न स्यात् ।
नव तत्प्रतिमावृत्तित्वेन तन्नधंसस्य प्रयोजकत्वं किंतु स्वरूपेणा तद्याप्त्येवेति वाच्य एवं हि तन्नधंसस्य प्रतिमांतराप्रत्नयत्व १६३
प्रयोजकतापि स्यादविशेषादिति चेत् अत्राहुः ।सूयं प्रतिष्ठितेति तु प्रष्टुः खंडप्रतिमापापि प्रमाणत्वव्यवहारात् तद्ध्वंसा
स्यात्राप्रवृत्तेः प्रतिमांतरेवतदभावात्तेदृशाव ।अतएव प्रोक्षितव्रीहीणां यत्किंचिदवयवमाशान्नाशोपि एवं व्री
हीणामुपयोगः स्कत्वात् एतद्व्रीहयइति प्रतीत्यात्तत्रापि पुरुषसमवेतसंस्कारसंबंधःसिद्धः अन्यथा सर्वासितत्रापि

तुल्यामिप्रतिष्ठाकालीनेति। अत्र स्वसमानाधिकरणोत्पत्तिविशिष्टत्वं तेन प्रतिष्ठाकालीनप्रतिमोत्तरास्पृश्यस्पर्शप्रागा
भावाभावेन यावदर्थाभावान्नाव्याप्तिः। ननु प्रतिष्ठोत्तरमपि स्पृश्यता न स्यात् प्रतिष्ठापूर्वकालीनास्पृश्यस्पर्श
णं जातं तथा तत्प्रागभावादित्यत आह। प्रतिष्ठाकालीनेति। अभावविशेषणं शौचेतत्तन्नैकर्षो न तत्रं अग्रिमस्पर्श
प्रागभावसत्त्वान्नाव्याप्तिरित्यत आह। यावदिति आदिपदं अवयवविभागादिपरं। स्पुरितप्रतिमापा अव्याप्तत्वा
त्। तच्च नादिसंसर्गपदस्य किं विकल्पमिति चेन्न अत्राङ्कः। तावद्भावसहितप्रतिष्ठाध्वंसहेतुत्वेन तावतोपि हेतवः
ति ध्रुवं तेषां वानादित्वात्तंतभावे सर्वाभावाभावापि तत्तत्कत्वमिति बहूनां अनेकत्वे गौरवं स्यादन्यजनकत्वेनाद्य
वेन सादिभावर्तनार्थमनादिपदोपादानं एवमन्योन्याभाववर्त्तनार्थं संसर्गपदं अन्ये तु प्रतिष्ठाकालीनत्वेन प्र
तिष्ठोत्तरकालीनत्वेपि वक्तिता तद्धिपि स्पर्शादिविशेषणं तत्वभावविशेषणं एवं च प्रतिमायामस्पृश्यस्पर्शज
न्यपि तद्ध्वंसान्योन्याभावाभावास्य व्याप्तता प्रतिः। प्रतिष्ठोत्तरकालानां तां यावदस्पृश्यस्पर्शानामभावसत्त्वात्सत्त्वा

रूपाभावादिपदसंसर्गापदद्वानेउक्तोलदोषात्तत्वसंख्यास्पर्शाद्यन्यत्वेकत्वसत्वेनानादिसंसर्गाभावस्यतत्रसत्वा
त्।अंत्यंताभावस्यप्रतियोगसमाधिकारणत्वात्रूपप्रागभावस्यप्रतियोगितदुत्पाससमानकालीनत्वादितिभावः।समय
१६४ विशेषेति।सवविशेषकार्यत्वेयः यदनंतरं पुष्पमित्यर्थः।नन्वेवरणसंयोगस्यकारणभूताव प्रतियोगित्वेप्रा
164 तिबंधकत्वापत्तिः।नवेष्टापत्तिः।विरसमयवत्यादिसंयोगसति पुष्पानुत्पत्यापत्तेरित्यपात्तौप्रादाहावरणेति।नसं
योगेति।अतएववाह्यादिसंयोगेऽजलत्वात्वलेननापमीयतइतिभावः।संस्कारएवेति।धर्मविशेषएवत्यर्थः।अन्येत्वित्पस्वा
रसोज्ञात्वंतंतद्वीजंडहष्टद्वारेणैवोपपन्नावहृष्टकल्पनामानुपपत्तिरिति।समयविशेषेति।नवैवंयोगस्यपूर्वंनकल्प्य १६४
मितिवाच्यंतत्रविघ्नकार्यकार्यकारणभाववोधतादृत्रव्हनंतस्थैतिभावः।पाकजविशेषमात्रमाह।कावेति।
ननुवीजपूरादौलाक्षादिरसवसेकानुकुसुमारुपपंहश्यते।तितेत्रलाक्षादिरसस्यगवलितत्वात्न कालांतरा
यकुसुमारुणिमहेतुत्वे।नवास्वल्पात्मनामानाहगुनपुर्षमयावतोप्रयोजकत्वेनाधेयशक्तिसत्रस्त्रीकार्ये

श्री

त्यत आह एतेनेति । दृत्याद्यैति । इह शरीरोपार्जितं कांस्यद्रव्यं तत्त्वापिविषापित इत्यादिग्राह्यकविनत्वं तोपे प्रतिवद्धद्रव
त्वमित्यर्थः । इत्यादौ तु लाद्विघ्निजन्याधयश इतिजयादिप्रयोजिकामाशंक्य परिहरति । तुलादाविति तु इत्यस्य तुलनी
यस्येत्यर्थः । न च तुलादिसामग्र्या ज्ञातो कतया कांक्षांतरमाविजयादिजनकत्वानुपपत्तिः पापविनोपि समानाभादिना
पापक्षयज्ञानाभावेनि पापत्वभ्रम एव यं भंगानुपपत्तिश्चेत्यरुचेराह अथ वेति । तपेति तुलाधिरोहणे सामान्येनेत्य
र्थः । ननु दृष्टद्वारेणैवोपपत्तावदृष्टकल्पनानुपपत्तिः । लौकिकक्रियाया अपीष्टानिष्टफलकत्वेन तादृशतुला
रोहणोत्पन्नसुखदुःखत्वेनासंभवश्चेत्यपरितोषादाह यद्वेति । अयं पापी निःपापो वा इत्यधिकृत्य दृष्टिज्ञानमेव तज्जन्यमस्या
रोवात्मनि निर्धारितार्थः । तावेति देवतात इत्यर्थः । लिंगमिति । मतनोत्र मतदिकमित्यर्थः । स्वस्वेति । यत्र स्वकार्यस्य द्व
यादेरभावस्तत्रदेशाद्यभाववदिति देशिकीव्यापकता कालिकी सामग्रीकाले व्याप्तिर्वा । एवं च कार्याभावेन का
र्याभावे व्यभिचार इति तद्वारणाय कार्याभावविशिष्टनाष्टसंपत्ता इत्यतेनस्वेतरसंपत्ताविति वक्तेत्र प्रसिद्धेत

श्री

तरसकलमध्यपतितानां चक्रभ्रमणादीनां संपत्तौ घटाभावाप्रसिद्धिरित्यत उक्तं स्वस्वव्याप्येति। चक्रभ्रमणादीनां यद्दण्डस
मवधाननियतत्वेन दण्डव्याप्यतयात इति तत्संपत्तिकालीनकार्याभावाप्रसिद्धेर्नोक्तदोषः। एतेन यत्र स्वसमव्याप्तिनत्रा
पितसंपत्तिरस्तीति तत्र कार्याभावाप्रसिद्धिरेवेत्यपास्तं क्वाचित्कतादृशाभावप्रसिद्धेरेव व्यापकत्वनिर्वचनात्
न तु तादृशेतरसकलपदं तदितरकारणपरं तदितरमात्रपरं वा आद्ये आत्माश्रयः। अन्त्ये ऽसंभवः। घटाद्युत्पत्तौ चमा
दिसमवधानताभावादिति चेत् न कार्यप्रागभावव्याप्यप्रागभावप्रतियोगिसकलस्य विवक्षितत्वात्। कार्यनियत
पूर्ववृत्तिसकलस्य विवक्षितत्वाद्वा। कार्यत्वं च प्रागभावप्रतियोगित्वं तच्चान्यथासिद्धे दण्डरूपादावपि व्याप्तिः। १६५
तत्र स्वस्वव्याप्येतरदण्डादिसकलसंपत्तौ कार्याभावस्याभावेनोक्तरूपाभावाद्भूतत्वसुतो नान्यथासिद्धत्वमव्यापि इदं
अतो नोक्तदोषः। अन्यथा कुलालपित्रादेः प्रसंगतादवस्थ्यात् चक्रभ्रमणादीनां चक्रव्याप्यत्ववत्कुलालादीनां तद्व्या
प्यत्वाच्च यत्तु दण्डकारणतासामान्यलक्षणतथात्वकुलालपितृत्वेनान्यथासिद्धत्वापि कुलालत्वेन तत्स्य घटं जनक

१६५
165

तथाऽऽत्मनि व्याप्यस्याभावः। न च कुलालादिहेतुत्वेन न तत्कार्योत्पत्तिः। यस्य तादृशकार्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वं त
स्य हेतुत्वमिति लक्षणार्थत्वात् इति तन्न। दंडचक्रादिजनककोत्पत्तिव्याप्यस्य परिहारात्। नहि तज्जनके दंडावयवादौ
दंडत्वादिसंभवः। कुलालमित्रादौ च संगतादृश्याच्च। न तु स्वस्वव्याप्यतत्सकलसंपत्तौ च स्वव्याप्याभावप्रयुक्तका
र्याभावेन कार्याभावव्यापकत्वाभावात् स्वाभावस्याप्रयुक्तमिदमिति चेन्न। तत्प्रतिकालीनकार्याभावव्यापकाभा
वप्रतियोगि स्वस्वव्याप्यान्यतरत्वस्य विवक्षितत्वात्। यत्तु स्वासमवधानकालीनत्वमपि कार्याभावविशेषणं।
अतो नोक्तदोष इति। तन्न। आत्मादिहेतावव्याप्तेः। न त्वेवमप्यात्मादिहेतावव्याप्तिरेव कार्याभावे तद्देश
कालेऽन्यतद्भावविशेषणं। अतो दृष्टिविहेतुर्ना तत्समवधानसत्वेऽपि तद्भावस्य केवलान्वयित्वेन तत्रापि
तत्सत्वात्। स्वव्याप्याभावप्रतियोगित्वेनान्यतापूर्वगर्भलक्षणस्य तत्रापि सत्वाच्च। तदेवमाकाशस्य घटादिहेतुता
पत्तिः। अनन्यथासिद्धत्वेन वतद्घावनद्धारणे मत तद्व्याप्यतत्सकलसंपत्तौ घटाभावाप्रसिद्धेश्चात्मादौ स्वव्या

श्री

श्री

ऽपेहत्वेनाप्रत्यासत्त्यादिव्यतिरेकप्रयुक्तकार्याभावप्रसिद्धिसंभवात् अत एवात्मनः कपालगोचरप्रत्यक्षसंबंधे
न वरकारणत्वं यत्तु यदवच्छिन्नाभावव्यापकाभावप्रतियोगितावच्छेदका [illegible] वच्छिन्नत्वस्य हेतुतारूपत्वं
१६६ आत्मक्रियात्मत्वावच्छिन्नाभावस्य तत्तदभावाव्यापकत्वेपि गुणत्वावच्छिन्नाभावप्रतिसमवाय्यवच्छिन्नाभावस्य व्यापक
160 त्वात् अस्ति यदि कालपोत्मत्वावच्छिन्नाभावाग्रमस्य पाकाधारणाभावत्वेन तदभावस्यापि कार्याभावव्यापकत्वमिति तन्न
। एकघटासत्त्वे घटत्वावच्छिन्नाभावे सत्त्ववद्धात्मरूपसमवायिमत्त्वे समवायित्वावच्छिन्नाभावासंभवात् यद्यपि
केवलात्मवृत्तियातदभावस्यात्मत्वावच्छिन्नाभावोपि सुलभ एव केचित्तु जन्यगुणमात्रे प्रतिसमवायितया
कारणत्वेन तत्रापि तज्जातीयतयोक्तलक्षणसत्त्वादित्याहुः । तदपि चिंत्यं प्रकृते त्वात्मसमवायित्वस्य कार्याभा १६६
वव्यापकाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया समवायित्वेन हेतुत्वमेव न स्यात् अन्यथा प्रमेयत्वेनैव हेतुता
पत्तेः तज्जातीयतया गुणादावपि व्याप्यापत्तेः अत एव प्रमेयत्वादेः सामान्यप्रत्यासत्तिरूपकारणत्वेऽभा ।

त्वेर्व्यतिरेकाप्रसिद्धेरित्यपास्तं । तत्रापि स्वव्याप्यव्यतिरेकप्रयुक्तकार्याभावप्रसिद्धिसंभवे तान्यतरगर्भलक्षणे
सत्त्वात् । अन्यथा स्वव्याप्याप्रसिद्धेर्वक्ष्यमाणलक्षणाप्रसिद्धिः । यत्तु तज्जन्यसाक्षात्कारं प्रति प्रत्यासत्तितया कारणत्वेन्द्रियप्र
त्यासत्तित्वव्याप्येतरसकलसद्भावेन्द्रियप्रत्यासत्तिव्यतिरेके सति घटादिसाक्षात्कारासत्त्वात् तज्जातीयतया तत्स
त्वात्तत्राव्याप्तिरपि वैषयिकतानाद्वैतमात्राप्तिरिति तत्राप्येतत्कारणत्वप्रत्यासत्तित्वस्य कार्याभावव्यापकाभावप्रतियोगितान

श्री

वच्छेदकतया तेन रूपेण हेतुत्वस्यैवासिद्धिप्रसंगात् । तावता इन्द्रियसंयोगत्वस्य तज्जन्यसाक्षात्काराभावव्यापका

श्री

भावप्रतियोगितावच्छेदकतया तेन रूपेण हेतुत्वप्राप्तेः । न हि येन केनापि रूपेण व्याप्तियत्त्वं वा भव्यमिति प्रसं
गात् । किंत्वन्वयव्यतिरेकितावच्छेदकेनैव तेन प्रत्यासत्तित्वं तथा तदा दोषावकित्रस्य व्यतिरेकाप्रसिद्धेरिति । यद्य
पि प्रागभावस्यापत्तिः । तदितरसकलसंपत्तौ कार्याभावाप्रसिद्धा तत्र तस्य पुनरन्यसत्त्वेऽपि कार्यस्य सत्त्वात्त
थाप्युत्पत्तिविशिष्टकार्याभावो विवक्षितः स च तत्राप्यस्ति नैवं गंधं प्रति स्वप्रागभाववद्रूपादिप्रागभावाभावापि हे

तुल्यापत्तिरिति वाच्यं । अन्यथासिद्धत्वेनैव तन्निवारणात् । न च समवेतत्वविशेषणयोः परस्परं कार्यकारणभावापत्तिः । त

१६७ द्वितरसंपत्तिकलस्य तन्मते मातीकालीनत्वपर्यवसाने तत्कालीनपरस्पराभावव्यापकत्वात्परस्पराभावस्येति वाच्यं

तत्र तद्वितरसंपत्त्यवच्छिन्नकार्याभावाभावान्नायनुकार्यपदं तदीयकार्यपरं अतो नोक्तदोषप्रसक्तिरिति तेन्ना । आत्माप्या

167 त्वासंपत्ताविस्मृतवैपर्थ्यापत्तेरानवद्यत्वपवेवराभावसत्वेपिदंडाभावाभावाघातिवारणेन व्यापकत्वमिति वाच्यं

। तत्र तद्वितरसंपत्त्यवच्छिन्नकार्याभावाभावादित्येके । कार्याभाववत्तियत्समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्त्वसंसर्गावच्छि

न्नत्वस्य हेतुत्वरूपत्वं अपि यत्कार्याभावव्यापकीयोदंडसंसर्गाभावः सद्व्यवयवेपर्याप्तयोः कश्चित्तु कार्याभावव्याप । १६७

कभावप्रतियोगित्वमित्यत्रैव ग्रंथे हि समासेन कार्याभावव्यापकभावप्रतियोगित्वमित्यर्थः । कारणस्य कार्यव्या

पकत्वे न तद्भावस्य कार्याभावव्यापकत्वाविरोधात् । एवं च वेद्रोदयसमुद्दष्टयोः परस्परकार्यकारणभावाप ।

त्तिरितस्तद्वारणाय संपत्तावित्यंतं । न वैवमापत्ते घटादेरपि स्कंधाग्निमत्त्वात्तत्त्वस्यैव विवक्षितत्वात् ज्ञानाहितत्र

व

श्री

तादृशात्रिमन्नाणे समुद्रच्छिक्यातिरेकः वेजोदय वातिरेको वा नित आत्मादिहेतो प्रमेयत्वप्रत्या सेत्रो वा तज्जातीय
त्वमादायैव लक्षणगमनमनत्यन्वयं सर्वं वहत्यात्कः। नन्विदं कारणत्वमतीइ यद्घटितसकलसंपत्तिगामेतत्याद्
ग्रहः। अतएव तस्या प्रष्ट्या साध्या सामित्याभानात। स्याप्य प्रष्टत्वे किं नानत्यथासिद्धत्वकार्यनियतपूर्ववृ
त्तित्वादिरूपविशेषावश्यकत्वात्मात्रमेव लक्षणमस्तु लाघवात्। अधिकांशस्यानुवादत्वात्। अतएवाग्रेतत्थैव ल
क्षणमित्यस्यैवाह। अथवेति। यत्र कार्याभावव्याप्यतात्तराभावसहकारावच्छिन्नात्तदवच्छिन्नकारणतावच्छिन्नत्व
वत्त्वाकारणत्वमितियावच्छ्रुतेनयत्रदंडाभावत्वं तत्र घटाभावव्यतिदण्डाभावत्वनिष्ठव्याप्तेर्दण्डाभावस्यैवावच्छेदक
त्वया अजनकदण्डाभावत्वादौ नातिव्याप्तिः। न च वा बीजत्वस्य कार्याभावव्याप्यस्याजनकत्वादसंभवः तत्र दंडाभावस
हकारत्वस्यानवच्छेदकत्वात्। बीजत्वाघवच्छिन्नस्य जनकत्वाद्वा। एवं वा प्रेवीजवीजत्वपदे वा जत्वबीजत्वत्वपूरा
ऽभावमात्रेणावा ओघ आत्मा अय अंत्येशित्या याप्य कारस्य संयोगत्वयासत्वेन तत्रापि तराव सहकारिताशत्वावि

श्री

श्री

स्यकार्याभावाव्याप्यत्वात्। किंच प्रकारताज्ञानमात्रवोधे कार्याभावव्याप्यत्वं ज्ञानत्वत्वादिनैवावच्छिद्यते। दंडाभा
१६७ वस्याहि यस्य तत्र नीलधूमस्य व्यर्थत्वादिति। अत्र वदंति। उत्पत्तिकालीनसंबंधावच्छिन्नकार्याभावव्याप्यत्वं विव
१५८ क्षितं। संयोगसंबंधस्योत्पत्त्युत्तरकालीनत्वात् तदवच्छिन्नाभावमादाय न शिलादौ प्रसंगः। उत्पत्तिकालीनः सं
167 बंधो द्वयमेव कारणतासमवायश्च। तदवच्छिन्नांकुराभावश्च तद्भावावच्छिन्नसमवायेन बीजादौ वर्त्तते। यद्वा
कारणतागर्भत्वेनात्माश्रयः संबंधत्वे तज्ज्ञानादिति। अन्ये त्वेवं विचारयंति। विषयविषयिभावसंबंधस्याप्युत्पत्त्यां
कालीनतया तदवच्छिन्नकार्याभावव्याप्यत्वस्येतराभावावच्छेदकघटकतया वक्तव्यत्वादनुमितिजनकतापत्तिः। यत्र भक्का १६७
कार्याभावाद्व्याप्तिश्चेति। वस्तुतस्तु बीजादंकुर इति प्रतीतिबलादवध्यवधिमद्भावलक्षणः स्वरूपसंबंध १५८
विशेष एव विलक्षणः कार्यकारणभावपोसंसंबंधावच्छिन्नकार्याभावप्रकारतादृतराभावावच्छेदेन। स्वा
रूपायोग्यतादृशसंबंधावच्छिन्नकार्याभावस्य साधारणशिलात्वादिधर्मावच्छेदकत्वे एवं च तादृशसंबंधाव

च्छिन्नकार्याभावव्याप्यत्वं यत्र स्वासाधारणधर्मतत्तदवच्छिन्नं तदवच्छिन्नं कारणमित्यत्र तात्पर्यं चरमकारणत्वे यघो-
पातनादीनामभावो नावच्छेदकः तथापुत्पत्तिकालएव तत्पाउत्पादानंतरं कार्योत्पादेन तदा कार्याभावानु यद्वा प्राग-
भावादौ चरमकारणे विश्रान्तिर्वेधकाभावविशिष्टेवतकार्योत्पत्तिविशिष्टत्वादित्यभावावच्छिन्नत्वमेवायदिवक्कावच्छिन्न
॥श्री॥ तत्यात्वं तदाजन्यजातीयत्वं तज्जन्यत्वं बोध्यमित्याहुः नवारणमिति जन्यजं तद्वज्ञत्वादिनेवमंदवच्छेदकव्याप्तिरितिवा श्री
व्यादेजत्वमादायत्वं ज्ञानमखानुपूर्वेव बरकारणताना नादावपितसवंधावच्छिन्नकार्याभावव्याप्यत्वंदंजघमा
वावच्छेदयमेवेति नन्तत्राव्याप्तिरेवेतिध्येयानुदंजरूपेप्रसंगइति चेन्नु नादंजद्वेष्टइति वदंडरूपा द्रष्टइतित्यभावे
नतादृशसंबंधावच्छिन्नकार्याभावस्यदंजरूपेत्वनेवावच्छेदात् अतएव व्योमादावपितद्घटकारणप्रसंगः अ
नवस्थभावप्रशरणात् एवंचानन्यथासिद्धत्वेनविशेषणपमतेनाकदोघटइतिकस्यविख्याख्यानमनादेयं अ
तैनेवोपपन्नेरुक्ति जन्यासमवधाताया(?)क्लृप्तेति जन्यासमवधानावच्छिन्नेकार्योत्पत्तिव्याप्यत्वं यस्यतदवच्छिन्न

१६८ त्वेकारणत्वमित्यर्थः। उत्पत्तिनिरूपकत्वात्पूर्वकम्भाद्भेदः। अत्रापि पूर्वोक्तसंबंधविशेषमादाय यत्प्रत्यभावव्याप्यत्वं बोध्यं। तु
प्रतियोगिसमानकालीनपदार्थप्रतियोगिकध्वंसानाधारसमयसंबंधः। ध्वंसत्वं च प्रागभावप्रागभावप्रतियोगिप्र।
भावत्वं च न प्रतियोगिजनकाभावत्वं येनान्योन्याश्रयः स्यात्। किंतु गंधानाधारसमयानाधारसमावत्वं शेषं पूर्ववत्
त्। अजनन्यथासिद्धेति घटजातीयप्रतियोगिसमनजातीयमनन्यथासिद्धमिति तज्जातिव्याप्तिवारणाय। तियतपदं। ननु
नियतत्वं कालमपि स्पंदरूपेषु सर्वानाद्योगासमभ्येपि गतत्वात्। मैवं। साक्षात्संबंधेनादृष्टादेर्घटादिदेशमपेक्षा
नियमात्। साक्षात्परंपरासाधारण्येन संबंधमात्रविवक्षयां गगनस्यापि घटादिस्वदेशनियतत्वेनातिप्रसंगादि। १६८
ति मैवं। साक्षात्परंपरासाधारणैकजातीयसंबंधेन तद्देशनियतत्वस्य विवक्षितत्वात्। गगनादावेकजातीयसंबंधेन
घटादिदेशानियतत्वाभावात्। घटादावेकजातीयसंबंधेनादृष्टादेर्नियतत्वादिति वदंति। अत्रेदं चिंत्यं। कियत्सु
घटेषु गगनस्याप्येकजातीयसंबंधेन तद्देशानियतत्वादतिप्रसंगात्। कार्यतावच्छेदेनादृष्टस्याव्याप्यतयात्वा। द्रष्टव्या।

गुणाद्यनेककार्ये एकजातीयसंबंधेन घटादिष्वसंबंधाभावात्। माञ्जितबीजसंग्रहाय जातीयेति। जाति घटं
पूर्ववर्त्तित्वावच्छेदकधर्मपरं। अतो नाकाशाद्येकव्यक्तिकारणे ऽव्याप्तिः। पूर्ववर्त्तित्वं च प्रागभावावच्छिन्नसमय
वृत्तित्वं प्रागभावत्वेन विशेषणीयेन प्रागभावे ऽव्याप्तिः स्यात्। किं तु तदुपलक्षितकालवृत्तित्वमिति तेन
तत्राप्यव्याप्तिः। कालस्य च स्वकालस्यैवाधिकरणतयाहेतुत्वं तस्य च पूर्ववर्त्तिताधृतित्वमस्त्येव न लक्षिकरणत्वेनैव
तिततद्वृत्तित्वं दोषः। प्रागभावत्वं च न प्रतियोगिजनकाभावत्वम् अन्योन्याश्रयात्। नापि विनाश्यभावत्वं विनाश
स्य प्रागभावगर्भतया ऽन्योन्याश्रयात्। उत्पत्तिगर्भतया तन्निर्वचने उत्पत्तेः स्वसमानकालीनपदार्थप्रतियो
गिकध्वंसानाधारसमयसंबंधरूपत्वे अन्योन्याश्रयात्। किं तु गधानाधारसमयानाधाराभावत्वान्न ध्वंसप्र
गभावातिव्याप्तिर्वशादाव्याप्तिः। न वा नेतद्लक्षणमेवेति वाच्यं। न हि प्रागभावत्वलक्षणमिह प्रकृतं किं तु कारणत्व
लक्षणं तत्र समानाव्याप्तत एव लक्षणं तथैवोपक्रमात्। तथा च ध्वंसप्रागभावसाधारणत्वं ध्वंसकारणसाधारणत्वाल्ल

त्वाणां मस्यात् इति चेत् न। अभावपदस्य भावाभावसाधारणविरोधिपरत्वात्। यद्यप्येवं तद्वैयर्थ्यं व्याकृत्याभावात्। त
१६८ था पि तत्प्रतियोगिकाभावत्वाभावार्थे अभावपदे न हि प्रागभावसामान्यगर्भकारणत्वं किं तु तत्प्रतियोगिकप्रागभा
वावच्छिन्न समय इति तत्र कारणत्वं तथा च तावत्कालाव्यवहितत्वाद्भावतत्प्रागभावत्वेति पर्यवस्यति। न च तादृश
169 समयाप्रसिद्धिः। गंधत्वं स्वाधिकरणानाधिकरणसमयवृत्तिकालादिविषयमात्रवृत्तिवृत्तिनावैयर्थ्यत्वं वा इति अनुमा
नादेव तत्सिद्धेः न तु सिध्यतु गंधानाधारः समयस्तथापि प्रागभावस्य कथं तत्त्वेनाधिकरणत्वं ग्राह्यं। न हि तत्परत्वमा
गमो वा संभवति अनुमानं तु संभवति चेत् तत्सिध्यनंतरं तेषां वानुमानस्य [illegible] प्रागभावत्वघटितस्यावानुमानप्र १६८
वृत्तिरिति पन्योन्याश्रय इति चेन्न। गंधानाधारसमयो नास्तीति निर्णययुक्तोपि [illegible] मासकस्य भविष्यतीति बुद्धेर्निर्हृ
रूपत्वात् इति [illegible] रूपेण प्रागभावस्यावच्छेदकत्वबुद्धिविषयत्वात्। तेन रूपेण तद्बुद्धिविषयत्वेन वोपस्थितस्य प्राग
भावस्य लिङ्गाभासं साधितानाहितं गंधसमयानाधाराणुमितिसंभवात्। गंधस्य घटध्वंसादिवत् आयद्दाकादाविका।

मावच्छेदेनैवोपस्थितस्य तत्स्य तत्र हेतुमानं धेयत्वं नोवाधादेवानुमानात्तत्र नवतामेतदंशेऽप्रमावेपि तत्त्वप्रमा वाच ।
मनुगंधात्मधारत्मयोनासाति निर्णयवेलासामासकस्येह साधनतालिंगकार्यता तानादेवमवहितदर्शनान्न
तेस्याग्रभावावगाहकार एलांकिंचकारणत्वबोधकत्वादादिवबमहाप्रलयप्रमाणासानस्यता । घइतितत्वात् तथा
वातदनन्तनुपगमोपितस्यवाहत्येतेतिचेन्न । गंधानाधारत्वादिनामविघ्नतीतिनिर्देहप्रयोजकस्यप्रागभावत्वस्या
पन्नत्वात् । अत एवमामासमकृप्रतिजननकत्वघाराप्रस्यलिंगमपनेयायकेनोऽत्रावपिनान्यतरासिद्ध्यादिदोषप्रसूति
। तदिविल्पं तस्यैवानुगतस्यानिवेशकुमनराकांत्वात् । नयास्वउमेवप्रागभावत्वतेनोपलक्षितामितिचेवोन्नुपाधन
त्वउत्वेनुजातिमात्रापलपापत्तेः । जातथाभावेऽनन्तनुपगमात्सवनुताकिनेदकारणत्वप्रवृत्यादकुत्वं तथा
वस्वमतेनलक्षितावकेदकतयाकारणत्वपदप्रवृत्तिनिमित्ततया वप्रागभावं सर्वदंनिरुक्तायवेत्तुयोगेनास्मि
सतामिप्रादिनिताति रुत्वं मसाधारणत्वसाध्यकालवज्ञानमेव प्रवर्तकं तत्र्यैववविधर्षर्थे अन्यथाप्रागभावस्य

प्रागभावाभावेन तत्पूर्वं वृत्तित्वाभावेन तद्घटितं जनकत्वाभावाद् उक्तप्रागभावाघटितया प्रापत्तिर्नादोषप्रवृत्त्यभावा
पत्तेर्भिन्नाद्विविधौ वस्पतेतात्पर्यावधेक्रमेदो ष॰। एतेन संधानाधानत्वगर्भत्वेन श्लाखानां धात्रा गर्भतया पितृत्वेन देवानां मा-
१७० त्र्भृत्वमस्याहृत्वमपि निर्धेतं तथा च विधिगमनाधिरूढ उभयगर्भत्वं साधनत्वज्ञानं स्य प्रवर्त्तकीर्तयां प्रवृत्त्यनन्तु
170 गम इति परास्तं ॥ ननु कस्य प्रवर्त्तकत्वानभ्युपगमात् यत्वावाशपदात्कदाचित्कन्नाशयत्वेन कर्त्तयो बुद्धा
विरुद्धद्वयात्तिष्ठिकेद्रव्यत्वेनेति वत्कदाचित्नीलं तं धात्वेनापि समन्वयविशेषो पत्नेत्रणान्नकोपि सतिस
मन्वयविशेषात्प्रवृत्त्यभावापत्तिः सामयमयस्लस्यैवहेतुत्वात् तं यावत् प्रवृत्तयनन्तुगमइति निरस्तो मेव प्रवृत्त्य
नुकूलत्वमिति तद्वित्यात्तत्समयातभ्युपगन्तुरेकमन्तूज्ञानं विनैवान्यज्ञानादेव प्रवृत्तिरित्यनन्तुगमस्यैवासम्भवा १७०
दित्याशत्प्रायश्चित्तेप्रवृत्त्यनुपपत्तेश्चेति। अत एव तत्समन्वयाघटितस्यानुगतस्यप्रागभावत्वस्य निवेशेनाप्य
सोपितप्रवृत्त्यनुकूलत्वमिति ध्येयाय यत्तु गंधातताधात्समयस्य महामलयत्वे मानाभावादयुगपत्तेर्नामाना-

भावात् । तथा व्याप्यवच्छिन्नताग्रानंतत्त्वमापद्येत त्सत्त्व संभावनया तत्प्रागभावस्य गंधानाधारसमयानीमधार
त्वसंभवात् यत्तत्कारणोपेतद्रव्येऽलज्ञानोऽव्याप्तिसंदेहः । एवं च व्याप्यैक्यग्रोपणातासंदेहान्नद्धारणाय विशेषणमनुप
देयमिति तत्र यावद्वच्छिन्नताग्रोत्पत्तिघटघटाभावादन्यथासंदेहघोगविभागयोरन्योन्यतास्यतयाऽन्यतरवाङ्छितोस
र्वे मुख्यमनुपपत्तेः । तथा च सर्वाघटघटाभावाकार्यप्रभावोवाच्य इति युगपदेव सर्वतामृत्यादु । न वाकार्यादेरुत्पत्ति
॥श्री॥ याः पूर्वकालवर्तित्वाभावाद्व्याप्तिरिति वाच्यं व्यवहितपदेन समवधानस्योक्तत्वात् । वस्तुतः कालस्य सर्वाधारतया ॥श्री॥
तत्राव्यवहितत्वं न तु द्वयत्वे नरूपेण द्रव्यसमभावेऽनियतपूर्वत्वं न त्रित्वसत्त्वाकारणत्वं स्यादिति चेन्न तेन रूपेण
तस्यान्यथासिद्धत्वाभावात् । सामग्रीव न कारणं ज्ञानविशेषत्वात् कालोपाधेश्चाविकारणत्वेनैव हेतुत्वात्
। न च कारणतेत्वरूपापत्ति स्यादतिप्रसंगः दंडादीनां कारणत्वस्येष्टत्वात् सत्त्वकस्यातिप्रसक्तस्यानभ्युप
गमात् । अभ्युपगमे द्रव्यरूपायो वन्यथासिद्धत्वात् प्रयत्नस्य प्रयासतत्त्वस्येष्टत्वात् । कोयिन्त्व स्वरूपसंब

धविशेषः कारणत्वं प्रतियोगित्वादिवत्स्वभावायक एवायं धर्मविशेष उक्तरूपत्यागेऽ। ननु कारणत्वादन्ये न रू
१२१ 171 पेणासिद्धवधावोऽनन्यथासिद्धत्वनियतत्वमात्रघटः। सिद्धिपदस्योत्पत्तिपरतया नियतमात्रेऽव्याप्तेः। उत्पत्तिपरत्वेऽस
म्भवः। हेतोरपि घटपटादिनामनन्यथासिद्धिरिति योगार्थमपहाय रूढमनन्यथासिद्धिपदार्थं न हातव्येति। यद्यपि कु
सुमामलनिष्ठकारणतापं च विधानन्यथासिद्धिफला तथाप्येवं केवलनिनकजनकयोरनेव प्रवेशात्तत्संग्रहाय प्र
कारद्वयमुक्तं। अत एव कुसुमाञ्जलिमकरन्दे तथैव विभावितमस्माभिरिति। येन सहैवेति। तेन दृष्टान्तदन्यथासिद्धा
मिति शेषः। ननु रासभादिनादृष्टपूर्ववर्त्तित्वग्रहं विना पितृरूपपूर्ववर्त्तित्वग्रहसंभवान्नियमोऽसिद्धिः। तत्प्रत्यक्षेणा १२१
ति विशेषणाय अतो द्वितीयेऽन्यथासिद्धेऽव्याप्तेः नियमाभिव्यक्त्यां दृष्टरूपेणैव दृष्टस्यान्यथासिद्धापत्तेरिति चे
न्नरूपत्वमात्रस्यातिप्रसक्ततया दृष्टरूपत्वेनैव पूर्ववर्त्तित्वग्रहो वाच्यः। तत्र तत्तत्साहित्यानियमात्। न चैवं द्रव्य
त्वादिरतिप्रसक्ततया दृष्टत्वेनैव दृष्टस्य पूर्ववर्त्तित्वग्रहादन्यथासिद्धिः। दृष्टपदं विशेषणमहिम्नैव यत्रोभयो

कुभयविशेषणावच्छेदेनैवान्वयाद्यनुविधानं तत्रैकेनाप्यन्यथासिद्धिः पञ्चोऽङ्करूपतेनसोऽस्येके । यत्रोभयवि
शेषणावच्छेदेनान्वयाद्यनुविधानं तत्र भिन्नत्वेन विशेषणाप्रत्यासत्त्या दण्डत्वेऽतिप्रसंगात् अन्यथा कुम्भकारपितात्व
नैवान्यथा भवति कुम्भकारत्वेन तदन्यथासिद्धौ कार्यं तत्र वा तत्सहितत्वनियमात् । नन्वेवं मृद्भूतरूपतेनासोऽहं दण्ड
दण्डयोरपि नैकेनापरस्य पत्वे तेषु त्वात् कुम्भकारपितृत्वेनैवान्यथासिद्धत्वेऽन्यथासिद्धिः स्यात् । उभयोरुभय
विशेषणावच्छेदेनैवान्वयाद्यनुविधानात् तत्र न दण्डत्वरूपवत्त्वं धीजनकत्वस्यान्वयाद्यनुविधानमेव तत्तथा
त्वात् तथा सति दण्डत्वेनैव हेतुता पञ्चोदण्डत्वस्य वच्छेदकतापि न स्यात् । किं च दण्डत्वेन दण्डरूपवत्त्वेन दण्डत्वस्यान्वया
द्यनुविधानमिति उभयोरुभयविशेषणावच्छेदेनैवान्वयाद्यनुविधानमिति नैकेनापरस्यान्यथासिद्धिः स्यात् । इति
न कुम्भकारपितृत्वेनान्यथासिद्धिः स्यात् किं कुम्भकारत्वेन दण्डरूपत्वेनान्यथासिद्धिः स्यात् विरूपत्वेनानन्यथासिद्धत्वा
मनुगमनात् इति प्रसक्तमिति वा तत्त्वमिति प्रसक्तत्वमप्यपरान्यथासिद्धिः तथा चानन्यथासिद्धत्वनियतपूर्व

वर्त्तित्वयो रप्रसिद्धेः पर्यवसितेन । किं च फलादुपहितवर्त्तित्वस्यातिप्रसक्तत्वं स्पष्टं उदितयाथातथ्यासिद्धेश्च नियमपूर्व
१२२ वर्त्तित्वयो रप्रसिद्धिः साधारणत्वात् दृताहृत्य प्रयत्नाभावात् । न च फलानुपहितानियतवर्त्तित्वस्यानैयायिकत्वं रूपत्वेन नित्यतप
स्यादिष्वप्रजननकत्वाविरोधात् । तत्कारणयोरप्रसिद्धिप्रसङ्गात् । अनित्यरूपत्वेन बाहेतुत्वमस्तु तत्र च नेतररूपेणान्यत्र
172 उक्तेतेभावतोतिरिक्तज्ञत्वाभावात् । एतद्व्याख्यानाय स्वतत्वे सति गुणत्वादिलक्षणे नाकारणासिद्धो रागद्वेषपूर्ववर्त्तित्वम
मदृष्टत्वापितृतातादिकं प्रतिनियतपूर्ववर्त्तित्वं तापत्त एवेति चेत् । न । तेनापि विपक्षबाधकतया प्राक्कारणतामु
क्षेत्वोपत्तौ व्यैवाकारणासिद्धेरित्याहुः । न चैवं संयोगादिकं प्रत्यप्याकारणं स्यात्तथासिद्धत्वप्रसंगाज्ञाकाशत्वेन १२२
दृष्टत्वाग्रहत्वेन पूर्ववर्त्तितामात्रत्वापि तत्पूर्ववर्त्तितायां हानात्वेवं पूर्वेऽन्यथासिद्धत्वापत्तिः स्वर्गादिखण्डातिपू
र्ववर्त्तित्वंज्ञानादेवतत्प्रतिबद्धत्वेन पूर्ववर्त्तितामात्रत्वाद्धानात्मशब्दतित्वमात्राद्विति पूर्ववर्त्तित्वविशेषणत्वा
दित्याहुः । सत्पूर्ववर्त्तित्वादुपपादकं पूर्ववर्त्तित्वं ग्रन्थात्प्रत्येन न पूर्ववर्त्तित्वग्रहानन्तरं अन्यकार्यादि

परस्यादि ।

श्री

कालयोसद्ग्रहेहस्त्वन्यथासिद्धिः। इहहि विनाशकारणत्वे कार्यपूर्ववृत्तित्वग्रहात्। कुंभकारपितुरन्वांप्यत
र्भावः। ननु कुंभकारपितृत्वेन तत्पालेपि वैतल्यादिनातस्यानन्यथासिद्धत्वमिति वेत्तु। नाते नरूपेण कुंभका
रत्वकत्वं शरीरेवेत स्यघटं प्रत्यन्वयादिग्रहात्। तदानीं तेहि न तस्यासत्वान्नियमेन कुंभकारद्वारैव घटे नि
यत पूर्ववर्तित्वग्रहादिति। नन्वन्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वज्ञाते पत्र किंयेन केन विसर्वेण वाना घः दंडादाव
तिप्रसंगान्नान्यथात्वादनित्यत्वाभिव्यक्तिं संदेहे पितुः वकारणताप्तु नपतीव्यनावाश्रयत्वेनाकारणत्वप्रसिद्धे
तुरभादि पूर्ववृत्तित्वग्रहसंभवात्। निरुपाधित्वादेरपि विपक्षबाधकत्वसंभवात्। वस्तुतस्त्वावदनियत्व
।नियतत्वयवितोभिमानं सकस्पतत्पूर्ववृत्तित्व मात्राविशिष्टानादिपूर्ववृत्तित्वग्रहइति नियमासिद्धिः। किंच द्र
व्यत्वेनैव आकाशस्य संयोगादावकारणत्वमस्तु। न च ग्राहकाभावेन तेन रूपेण पूर्ववृत्तित्वाग्रह इति
वाच्यं। ग्राहकसत्वे ग्राहकाभावासत्वात्। न च तेन रूपेणाज्ञातमेवातीति नाच्यं। तथा सर्वकार्यकारणत्वेनापि

श्री

तथात्वापत्तेः। अपि चैवं ग्राह्यसाक्षात्कारं प्रत्यपि तस्यान्यथासिद्धिप्रसङ्गः। नचन्नाव पूर्ववृत्तित्वानिश्चयात्वापि
सिद्धि यत्वेनातत्पूर्ववृत्तित्वग्रहस्तीति वाच्यं। श्रोत्रत्वेन तथा प्यन्यथासिद्धेः। तस्याकाशघटितत्वादाकाश
१२३ स्यचक्षुराद पूर्ववृत्तित्वग्रहं विना सिद्धेरनभ्युपगमात्। अन्यथात्वं तेषां तस्यान्यथासिद्धत्वेन तस्यापि श्रोत्रत्व
123 स्य पूर्वं पावमोऽतिकन्नारी रं प्रत्यपि तद्वन्यथासिद्धं स्यात्। किं च घटमात्राहङ्कारेति पूर्ववृत्तित्वे तु ताए एव घट
पूर्ववृत्तित्वग्रहात्तत्राप्यन्यथासिध्यापत्तेः। न च कार्यमात्रे कारणमात्रस्यैकदेवं पौर्वापर्यग्रहात्तत्रैवाभिप्रे
तार्थः। प्रकृतेऽपि कार्यमात्रे विभुमात्रस्यैकदेव पौर्वापर्यग्रहस्य चन्नादादिनाहसंभवात्तन्यथासिध्यत्वाभा ३२
पात्त। विभुत्वेन पूर्ववृत्तित्वमात्रं गृह्यते न तु जनकत्वमिति वत्। ततः किं न हि जनकत्वगर्भोऽप्रकृता
न्यथासिद्धिरात्माश्रयापत्तेः यत्तु जन्यानित्यस्यापि नित्यर्थं तेन तद्ग्रहणेति पूर्ववृत्तित्वेन गृहीत एवान्यथासिद्धि
त्वादिति तथा। अन्यत्र पूर्ववृत्तित्वग्रहेऽपि तत्संभवान्नियमकाभावात्। अत एव परत्वादिनाऽसिद्धकालयोः सं

श्री

र्णोऽन्यथासिद्धिरिति तन्नाप्रकृते प्रत्यन्यथासिद्धप्रभावापत्तेः प्रागभावस्यापि वर्णोद्यनिमित्तत्वात् तदन्यतदपूर्वी
वाचित्वग्रहेणापि संभवेन नियमाभावात् तत्रावच्छेदकत्वे तु गतपत्तता वच्छेदकस्यान्यतमत्वादेः सिद्ध
वादिति चेत् अन्यत्रेति पुत्रकप्राथमिकत्वावच्छेदकल्पे यत्र लघुयं तत्पूर्ववृत्तित्वसम्भवे तत्र नियतत्वमिसंबन्धान्तस्यैव ।
ननु गुणानामपि द्रोणाभावस्य महत्त्वेनानैकद्रव्यत्वस्य वान्येषां च गुरुत्वाणां परमार्थामतानान्यथासिद्धिर्भवति ज्ञातए
वपं वस्याहेतुत्वाभिधानेनात्मयपदमिपरामर्शं । पूर्ववृत्तिनअपत्राव धोपय मात्यन्येजनपववासत्रादेशप्रिय
याश्रुतानन्यथासिद्धत्वात् भविकेनन्यथासिद्धिपदेनैवाक्षाणां नियतपदं व्यर्थमित्यपास्तं ननु एवमपि दंरू
पाकागादेरप्यन्वेयंत भवितासंयाहकान्यथासिद्धे सनर्थक्यात् किं वावश्यकल्पत्वं नियतपूर्ववृत्तित्वमात्राणा
कारणानेयावानाघः गंधं प्रति रूपविशेषप्रागभावस्यापि तथात्वे नैतेन गंधप्रागभावान्यथासिद्ध्यापत्तेर्मानं
त्यजात्मापयात् अपिवसहकारित्वपविशेषप्रागभाव स्थानां परस्परस्यपरस्मेरणामन्यथासिद्ध्यापत्तेः द्वयो

श्री

ण्यपवरय कार्यत्वलघुनियतपूर्ववृत्तित्वेन तेषामवधाननियमाना नवद्रव्यगन्धप्रागभावनुविधायित्वे सतीत्य।
विकिशेघत्वं। तद्भिन्नद्रव्यगन्धप्रागभावादिग्रहाविषयत्वे समनियतत्वे चान्नाघोत्पद्यप्रागभावस्याविनाशादितातार्हत्व
१७४ 174 ग्रहाविषयत्वेनातथात्वापत्तेरस्ति: आलोकतद्रूपादेरीश्वरज्ञानादेश्चैवमपि परस्परमन्यथासिद्ध्यापत्तेः एतेन
वर्षपकल्पस्य पूर्ववर्तित्व एव कार्यसम्भवेत्तन्नियतसहभूतत्वमर्थान्तरं पञ्चमाया बाधितत्वात् न हेतुता यामित्यपास्तमिति तन्
तु येन सहेवेमसन्यथासिद्धियोगस्यापि अप्रतीयत आह येनेति। अपूर्वोनुपस्थितावपि विधिनायागकारणत्वे बो
धनान्ननु तेन सहेत्यर्थः। तदृष्टाद्याहृतत्वं वगम्यमानदृष्टेति। नन्वेवमपूर्वेण यागवत् कुलालपितापप्यन्यथासिद्धेन १७५
स्यादित्यत आह यत्रेति। कुलाले घटं प्रति पूर्ववृत्तित्वे ज्ञाते एव घटं प्रति कुलालपितृत्वेन पूर्ववृत्तित्वग्रहान्ने
न सहेत्यर्थः। नन्वेवं कुलालपितृवद्घटेऽप्यन्यथासिद्धः स्यादित्यत आह। यत्रैवेति। पूर्वोक्तरीत्या तत्रा
न्यथासिद्धिरभावादिति भावः। नन्वेवं चक्रभ्रमणेन दण्डसंयोगस्यापि कुलालपितृवदन्यथासिद्धिः स्याद

तत्राहुरिदं त्विति। यत्र द्वयोरपि समवधानसंभवेन स्वातंत्र्येणापि नियतपूर्ववर्तिता ग्रहसंभवे नान्यं प्रति पूर्व
वर्तित्वस्तेनैवेत्यपद्यधारणा स्यात्संभवाद्विति भावः। स्वसत्वेति। स्वकारणत्वेनाभिमतं इदं त्वादिति दंडे तरोत्प
त्तिकेयत्तसंयोगाद्वितीयक्षिणे सकलसमवधाने सत्ता न्यथेः। काविस्वस्वानंतरोत्पत्तिकसकलसमवधाने
सतीति पाठस्तत्र स्वपदमन्यपरं रेखेति। एतच्चोपलक्षणं यस्याभावं दितिपंचम्याहेतुत्वं इत्याश्रयः।
यदभावनियतः कार्याभाव इति विवक्षायां च स्वस्वत्वेस्यानंतरोत्पत्तिकव्यतिरेकेण यत्र कार्याभावस्तत्र
व्यभिचारः। द्वितीयपाठे इदं अनंतरोत्पत्तिकचरमकारणमात्रसमवधाने वक्र्यायभावानुकार्याभावाप्रसिद्धे स्त
त्राव्याप्तिः तत्कालेनन्यथासिद्धत्वस्यैवकारणतारूपत्वसंभवेनैवेयर्थ्यं च । यत्रेमपि द्रष्टव्यं। स्वाधिकाभा
वेनेति। यद्यप्येककलघुगुरुविषयतासंभवे घटत्वावसहकारिजन्यव्याप्ताभानेनं तरेखातद्यदावतारसंभवे गु
रुमात्रस्यासिद्धिः प्रसंगात्तथापि यत्रैवैकासिद्धिपरासिद्धि विरोधिनामतत्रैवखलावतारस्य गुरुसिद्धि

श्री

श्री

प्रतिबंधकत्वमित्याशंक्याह ननु निःश्रेयससाधनत्वाद्यभावविषयकप्रमात्वादिविवेचनमत्र प्रतिज्ञातं न वाऽनुमानस्य तद्धेतुता
वे प्रमाणमित्यत आह पर्वतेति । वन्ह्यार्थिप्रवृत्त्यादिकं प्रति तस्य योग्यत्वमिति स्पष्टमेतदुक्तं । यद्यपि श्रुतिं तस्या ज्ञानाप्रप
१७५ 175 वर्गे हेतुतामाह यथापि दुःखेनात्यंतं विमुक्तश्चरतीत्यादौ श्रुत्यवाप्तसमाप्तिं व्याहतां तथात्वेन बोद्धव्या । यद्यपि
मंतव्यः इत्येवं प्रकृतोपयोगिता तथापि यन्नतान्नामावसमनन्ता संभवतीत्याह अतत्व्य इत्युक्तं । तस्य वा मुक्तिनाशिनी ।
हारांकां ज्ञात्वाभिनिदिध्यासितव्य इत्याद्युक्तं । यद्यपि द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्य इत्याकारिका श्रुति
स्तथाप्यग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचतीतिवत् दृष्टद्वारकतया कल्पतया क्रमत्वं । तेनेनार्थक्रमोपपादानेन प १७५
र्यवसितार्थतया मानान्तरं कर्तव्य इति व्यपयेन उक्तोपायनिर्देशनीतिबोधः । ननु दुःखेनात्यंतं विमुक्तश्चरतीत्यादि ।
ना दुःखात्यंताभावो पवर्गत्वेन श्रूयते तस्य वा साक्षात्त्वानुमानप्रयोजनत्वमित्यत आह । सर्वेति । तथा वत
द समहदज्ञानत्वमेव श्रुतावात्यंतिकत्वमिति भावः । इदानीं तमं दुःखध्वंसातिव्याप्तिवारणाय दुःखप्रागभा

वासहवृत्तिध्वंसविशेषणं। दुःखप्रागभावासमानकालत्वमित्यर्थः। संसारिदुःखप्रागभावसमानकालतया सुखादिमुक्त्य
व्यक्तेराह प्रमाणताधिकरणेति प्रागभावासंभावविशेषणं। स्वसमानाधिकरणेत्यर्थः। संयोगादिप्रागभावसमानकाल
तया दोषतादवस्थ्यमाशङ्क्य दुःखपदं। एतच्चैकविंशतिदुःखपरं। अतश्चरमभोगरूपदुःखप्रागभावसमान
कालत्वयोगेपि दुःखध्वंसेनातिव्याप्तिः। अतएव प्रागभावपदमप्यर्थवत्। चरमदुःखध्वंसस्य वर्त्तमानाप्यविरमनु
त्पत्तेः इति सिद्धांते न भोगरूपदुःखसमानकालतया संभववायुक्तत्वात्। केचित्तु दुःखप्रागभावासहवृत्ति
त्वं दुःखविशेषणं। अतएव नोत्पन्नदुःखध्वंसेऽतिव्याप्तिः। तद्दुःखरूपध्वंसास्ववतिव्याप्तेरित्याह चरमदुःखपदं नव
र्त्तमानाधिकरणत्ववदुःखप्रागभावाप्रसिद्धेः प्रसंगः। विषयत्वेन रूपादेरपि दुःखत्वात्। ननु सुखांतमुक्तेपि
व्याप्तिः। तेन सुखमस्य भवतीति श्रुतेर्मरणस्य दुःखव्याप्तत्वासंभवात्। न च तत्र सुखपूर्वकालीनदुःखध्वंस एव सु
खिः। तत्राप्युपस्थितत्वाव्याप्तेः। तन्नुःखतानपायिदुःखतया तस्मात्प्रागभावसमानकालत्वात्। मुक्तस्य सुखत्वपरस्या

॥ श्री॥

॥ श्री॥

संभवाद्येतिचेन्न नातेनराङ्गस्याशिक्षतेरव्यापेन्नयाभरणेच्छदुःखभाजरत्यत्रतात्पर्यात्॥ नवानुपपत्तिंविना
१७६ नसुखवाशैत्यागस्तीतिवाच्यंदुःखविशेषहेतुत्वस्यबाधिपीजन्मसत्वेदुःखभाजइत्यत्रतात्पर्यात्॥ नवानुपपत्तिवि
176 नानसुखर्शैत्यागस्तीतिचेन्नतमत्रकागतिरितिचेन्न। नात्रहिकामनैवाधिताजन्मयथायत्र सुकृतौसुखभवा
न्नितिकामनयास्नानमत्रकागतिः। यदिचकारणबाधात्रसुखंवाधितमितिकामनाबाधस्तदादुःखसा
मग्रीसत्वेतदभावापिबाधितइतितुल्यमनवयोतिनायत्रसकलंदुःखमुपभुज्यसुखंभुक्तंतत्रकावव्याप्तिः १७६
। तत्रापिविनाशिरितावासमर्थेयचत्पंदुःखोत्पत्तः। मयभोजकादृष्टंविनाकथंदुःखोत्पत्तिरितिवाच्यं। अदृष्टान्तरस्य
योगिनत्रीशात्वपिअवश्यत्यस्यमानमरणेदुःखभोजकादृष्टस्यसत्वात्। नैवमाश्वरस्यापिनूशीरत्याग
कालेदुःखोत्पत्तिःस्यादितिवाच्यं। अदृष्टादिकारणाबाधेनबाधादितिसंक्षेपः। अस्पेदुःखध्वंसानन्तकस्या।
नीतादायभावेनविकल्पकासंभवादितिध्येयंहेतावप्रतीतादिविकल्पदोषसत्येयाहतर्हिमिथ्याज्ञाने

॥श्री॥

प्रतीतेर्द्विविकल्पासंभवादाह। सवासनेति। तथाचानागतस्याभावावर्तमनस्य यत्ननिवर्त्यत्वेन तद्वासने
वनिवर्त्यत्वमिति भावः। ननु वासनायाः मिथ्याज्ञानमुत्पाद्य प्रवृत्तिद्वारा मुक्तिविरोधिन्याः सत्त्वात्। तथाचासि-
ध्याज्ञानस्यागामाभावाभावे तदसंभवान्न सा स्वेपि न ज्ञानेतिरिति निवृत्त्यर्थं किं तत्वज्ञानेनेनानवृत्तसत्वेऽपरोप-
विरोधयुक्तिवेदवन्न्याय्येन मोक्षइति वाच्यं धर्मसंस्कारवत्तस्यापि कालस्याद्विनाशसंभवादिति चेत्। नाऽन्यथा-
व्यतिरेकाभ्यां चरमदुःखध्वंसंप्रति तत्त्वज्ञानहेतुत्वमित्यग्रे स्फुटत्वात् तत्त्वज्ञानविनाशकायवृष्टाभावे अनंतकर्मत्व
यानुपपत्तेः तदावस्यकत्वाविरोधिता याते नैवतज्ज्ञाते समन्ति वस्यत इत्याशयात्। ताद्दृशदुःखध्वंसस्य तत्त्वज्ञा
नोत्पाद्य इति सर्वसमतत्त्वम् इत्याह। मुक्तावितिदुःखध्वंसत्वेति र्लंघवादित्यभिमानः। मिलितानामिति एकदा
नोमिलनदुःखानुत्पादेनतद्धसस्यतत्वतानासाध्यत्वादित्यर्थः। नन्वात्मैकं कंसाध्वंसस्यादित्यत आह। मेल
कस्येति। तस्य मेलकस्य दुःखध्वंसानानेति। मिलितानामेवानामुक्तसंत्यागसाध्यत्वे याज्ञिकीर्थिदुःखध्वंसोद्धिति

॥श्री॥

ऽल्पसमत्वादिहेतुकस्यादितिपर्थः। बहुमदुःखध्वंसघटितमोक्षस्य मुक्तित्वे लाघवात्स एव मुक्तिरिति ध्येयं। संत्व
रूपेतितत्रासिद्धितात्तामसाधपत्वेपितत्परत्वाभावे दोषाभावादिति भावः। ननु कत्वस्य स्वरूपयोग्यत्वस्याऽ
२२१ पुरुषार्थत्वादिति। यद्यपि प्रथमपक्षे नायं दोषस्तथापि तस्य संस्कारात्कालाद्वा विनाशादितिवार्तिकग्रन्थ
[7] नेनासंभव भावः। स्वरूपयोग्यताविवक्षायां मुक्तत्वमिति हृदयेतात्पर्यं। प्रयोजनत्वादिति। सुखप्रयोजनत्वा
दित्यर्थः। तथा च दुःखसाधनध्वंसस्य स्वतः पुरुषार्थत्वाभावात्तमोक्षत्वमिति भावः। कर्तृत्वस्यासिद्धिति। एतद्व १११
विपर्ययेतं प्रत्यक्षप्रकाशे अग्रिमग्रन्थात् इति। तद्व्याघातमाविष्यतीति भावः। नन्वित्यादि। तथा च स्वतः पुरुषार्थत्व
कल्पनात्तस्य एव मोक्षत्वमिति भावः। फलोपहितसाधनतायाः पुरुषार्थत्वेतात्कृ इति मन्यमानोदूषयति अर्थेति।
तथा च तत्त्वज्ञानस्य विवादो युक्त एवेति भावः। किंत्वपापांतरमिति। नन्वेवं कारणीभूतस्य कृतप्रायश्चित्तकप्रा
यश्चित्तस्य कथं मुक्तिः। न च तत्र पापांतरोत्पत्तिः। काशीमरणेनोत्पन्नतत्त्वज्ञानस्य दोषाभावेन तदुत्पत्तेः सम्भ

॥श्री॥

वातऽति यत ॥ अत एव वदन्ति ॥ तत्र दुःखप्रागभावो नाम्ब्रवफलसंदेहपर्यवसितत्वात्संदेहाच्च प्रायश्चित्तप्रवृत्तेरुपपन्नो
नत्वात् ॥ स्यात् किंचित्कालत्वेपि न कश्चित्कामिता ॥ न च निःफलत्वं न तद्बोधकवेदप्रामाण्यं ॥ सति दुःखप्रागभावेत
स्मात यागेन न कल्याणमिति वेदात्यायोग्यत्वाच्चित्ते च निषिद्धकर्मणः पापजनकत्ववत्सति विघ्नसंसर्गत्वात् स्मात् तद्बंस ज
नकत्ववत् चेतितादिश्च पापादिजननेनैव पादेः सह कालगृह्यमिति निषिद्धकर्मादेः सांगत्वाभावान्निःफलत्वेपि न
तद्बोधकवेदप्रामाण्यं स्यादेवानहि दुःखप्रागभावे फलदुःखप्रागभावस्यापि सहकालीनत्वे यत्नाद्दभावे
प्रायश्चित्तस्य सांगत्वेन स्यादिति ॥ वयं तु ब्रूमः ॥ न तु दुःखदुःखप्रागभावो नाम स्येव काशीमरणस्यैव तत्रमा
णात् ॥ प्रयत्निश्च तद्भूमास्त्रंशयाद्धा ॥ नैवं वा तद्बोधकवेदप्रामाण्यं न यात्रतदर्शितात्र्यापि प्रायश्चित्तेन पा
पध्वंसनाशितत्वात् ॥ अत एव प्रायश्चित्तं पापध्वंसकामनागधिकारः ॥ न तु दुःखानुत्पादकामनात स्यात्तत्फ
लत्वात् ॥ नवेवं दुःखानुत्पादस्यैव प्रयोजनत्वादिष्टं यदि विरोधः ॥ दुःखसाधनध्वंसएव स्वतः पुरुषार्थतया ॥

॥श्री॥

१२८
178
पापध्वंससमवायोगात्रयेन्नतं। न दुःखमितिहितदर्थः। तथापिदमुक्तं। तस्यादुःखानुत्पादकत्वेन पुरु
षार्थत्वादितितत्र यावत्प्रायश्चित्तस्य पापध्वंसफलं तत्फलं वस्वतः पुरुषार्थो दुःखानुत्पादकत्वादिदं वक्ष्यति।
न च प्रायश्चित्तस्य दुरितोत्पत्तिनिमित्तकत्वात् पापनाशफलश्रवणादिति। न च परमपुरुषार्थाभिप्रेतो
वेदबोधितफलजनयोनिःफलत्वं। तथात्वे विघ्नसमाप्तिवानन्तितवतो मङ्गलस्य तत्साध्यत्वात् पु
रुषार्थसुखाद्यनुत्पत्तेर्निःफलत्वापत्तेः। तस्मात्प्रागभावासहवृत्तित्वं निष्फलमिति तन्न तद्बोधकवेदप्रामा
ण्यापत्तिरिति। अस्तु वा तत्र दुःखप्रागभावः। पूर्वजन्मोपार्जितपापान्तरमात्मसाधककायव्यूहदशायां तत्र दुःखजन
नमोत्पन्नोत्पत्तेर्नाम हि तेन जन्मनि कृतान्येककर्माणीति तदा भुक्त्वा तदित नियमस्य प्रायश्चित्तस्य तदा पापान्तर
स्यावश्यकत्वं अन्यथा तत्कालभोगाभाव एव पश्चात्तु पूर्वं रागस्यैव तातिः। यद्वा तत्र पि दुःखप्रागभावा।
स्य वत्तथावत्तस्य निष्फलत्वं न प्रागभावस्य वा तन्या गत्याऽजनि यत्देशकालकस्मिनाशमात्रेण पापान्तरम। १२८

साध्यते नदुःखोत्पादेन। नचैवं दुःखप्रागभावो सत्वे काशीमरणस्य कथं मुक्तिरिति वाच्यं। स्वसमवेतदुःखोत्ज
कप्रागभावस्यैव मुक्तिविरोधित्वान्नकर्मसमेव मुक्तिर्नन्नता मिति। तत्र प्रागभावस्य प्रतियोगिसमानदेश
त्वं चाप्ययश्चित्तप्रवृत्यन्यथानुपपत्या कल्प्यमानात् गाद्वा। नाद्यः उक्तरीत्या तदन्यथोपपत्तेः। नान्त्यः तादृशासिद्धेः। अ
तेन तत्र सोऽत्रापि दुःखप्रागभावः पापकृपसमहकारिविरहात् दुःखोत्पादकोऽत एव न मुक्तिविरोधीति कस्य
चिन्मतं तमपास्तं तादृशप्रागभावे मानाभावात्। प्रतियोगपदं तु पपत्तेश्चाजपत्वामिति। स्वतः पुरुषार्थश्रेय
जकमित्यर्थः। दुःखानुत्पादेनेति तावत्कालीनदुःखानुत्पादेनेत्यर्थः। ध्रियमाणेनेति तथाचाक्षिपत्वलवंशा
कापीति भावः। वार्त्तेति। कतेत्यर्थः। अनिर्मोक्षप्रसंगस्तु दूरत इति। पापांतरेणेति। ननु विशिष्टं मार्थो न त्वर्थि
हविशेषणाद्यन्यात्मकमेव तत्र विशेषणस्य स्वतः पुरुषार्थत्वाभावाद्विशेष्यस्यासाध्यत्वात्। तदुभय
संबंधस्यापि तदुभयात्मकत्वेनोक्तदोषतादवस्थ्यात्। नोक्तपक्षेनोदनसहत्याशयेनाह धर्मादीति॥

॥श्री॥

॥श्री॥

१८८ कत्वादिति। ननावच्छिन्नेत्यादिनेति शेषः। योगेति। पङ्कजत्वपंकजनिकर्तृत्वोभयविशिष्टेयथा यंकमय
179 दप्रयोगो योगादिना तथोक्तो भयविशिष्टरूढेव हेतुरूपदप्रयोग उत्पर्थः। अत एवेति। अनुत्पादस्य स
ध्यत्वादेवेत्यर्थः। प्रतियोगीति। प्रतियोगिजनकनाशस्य प्रागभावस्तन्नाशस्य प्रतियोगित्वेनोक्तं पजना।
नीयचेत्यर्थः। यत्तु प्रतियोगिजनकत्वेन प्रतियोगिनाशत्वेनवेत्यर्थ इति। तन्न। तन्नाशत्वं हि तज्ज।
न्यनाशप्रतियोगित्वं तत्प्रागभावनाशः प्रतियोगिजन्यो अभेदे तदनुपपत्तेरिति। प्रायश्चित्तसाध्यति।
मत्प्रयोज्येत्यर्थः। कलंजभक्षणाजप्रसिद्धपदविशेषणत्वाज्ञः स्वघटितसंज्ञापदेन तथापि तु स्वाययस्य १८८
त्वं न समाहितमित्युपसंहरति। तथापीति। विविदिषाविनेप्रतिनन्तु स्वाप्यवत्ताभिमानः। कस्यचिदिति। अन्यथा
मुमुक्षुत्वप्रभावे सुखमात्रपुरुषार्थो न स्यादिति भावः। ननु सुतं न हानमित्यत आह नवेति। शरीरा।
घभावादिति भावः। पुरुषार्थत्वस्येति। निरुपधीकाविषयत्वस्य तथापि नष्टाया क्षितिभावः। अनेनेति

॥श्री॥

।योगजधर्मेत्यादि।इतिभावः।मुक्तिलक्षणमाह।स्येति।भवपूर्वोक्तस्येत्यर्थः।अशेषविशेषगुणोच्छेदस्तुनतन्नाश
मितिभावः।दुःखेच्छेयमिति।यातनात्वात्यन्तिकीमुक्तिरूपेनासिद्धाश्रियाशयेनसर्वमुक्तिंसाधयन्नाह।दुःखत्वे
वेति।त्वाच्छ्वयेति।स्वयत्नानधिकरणसमानकालीनेत्यर्थः।दुःखत्वादौव्यभिचारादाहमात्रेति।घापिध्वंसत्वे
व्यभिचारः।सर्वभावध्वंसकार्यमेवविवक्षितत्वात्परिहर्तुंशक्यम्।तथापियथाश्रुतेऽपरितुष्यन्नाह।संततित्वादिति
नन्वत्रापिदोषपतादवस्थ्यमतआह।संततित्वंचेति।नानाकालःपूर्वोत्तरकालश्च।ध्वंसवत्त्वेनतरकालतात
स्यानंतत्वात्।तथाचध्वंसप्रतियोगिकार्यमात्रवृत्तित्वादित्यत्रतात्पर्यम्।एवमिति।तेनैतन्नत्वादे
पक्षत्वेकार्यमात्रवृत्तित्वमसिद्धमितिवाच्यं।जन्यसत्तानत्वादेपक्षत्वेन।संतन्तुपदमिति।एवंयोपाधि
शंकापिप्रत्युक्ता।गृह्णातीति।यथाटापवादाली।रध्यायानस्यापितत्रोष्टानकुलोर्मेभुरता।पन्नगदाप
लीनफलंतथात्वापीत्यर्थः।नशरीरेति।यद्यपितत्त्वज्ञानवतोऽपिभोगार्थंशरीरसत्त्वंतथापिशे।

॥श्री॥

पाउरक्तशरीरामावबानुभवतात्पर्थ्यं।नन्वत्सहेतुतासिद्ध्यर्थमाह।स्वोपक्रम्येतितेनेतितार्थ्येधोपो
१८० मेवैवमापि‌र्वंउयत्नयकालेमाह्राचान्यथासिद्धिरितिगवानुक्तिश्चकारणाक्रान्तत्वेनतस्मात्वादिमाङ्
नन्तुयउक्तत्वेवावसमानितिस्यान्।नास्यमाद्रतुरितिनुभिनिषधान्तेत्यावयावेतिसंबोधतमनःनाणमा
त्राशरीरित्वतान्यथासिद्धिरितिवेन्नाबाद्सत्त्वेनापपत्तेः।एतदस्वरसादेवाचार्यादिभिरुक्तमित्यन्ये।।
सरीतिपृकसत्वेपिमिलितनिषेधसंभवान्तमुक्तोप्रमाणत्वासितिभावः।मुक्तप्रत्येकमुक्तिपरतयापु १८०
वपत्तेःसर्वसुक्तावुक्तानुमानमेवशरणमित्याहातएवेति।अस्यश्रुतिपरामर्शभ्रमंनिवारयति।सर्वे
तिडःखवत्पन्नीकरणसमस्यपर्थः।लीलावतीकारमतंनिरस्यतियद्वेति।मद्दमतंतिरस्यतितन्वेति।नि
त्यस्यसुखस्याभिव्यक्तिरितित्यर्थः।नततएवेति।उत्पत्तमयवत्वादेवेत्यर्थः।गपजनमिति।इच्छानामुत्पन्नेसुख
मित्याद्यनन्तवबलादितिभावः।वानिनेत्वनेति।अनेयदितिदानाडपपन्तरितिभावः।बाधस्यविरापयत्व

॥श्री॥

नुसामान्यतो योऽर्पत संरोऽशय सत्वा दन्वयस्मादित्याहाथेति । सुखवदिति । अन्यथा मदादि सुखस्य दुःख
महिन्न खनिश्च याद्वाधापत्तेरिति भावः । ऽऽ शरीरस्य प्रथममापतित्य सुखेवेस द्विः संभवत्येवेति । कान्योन्या
श्रयदस्यरस्यरोऽह्यइति । श्रुतिविरोधं परिहरति तस्मादिति । अन्ये श्रुतिः । यद्यपि काद सत्वेन लिंगव्याप्त्यः
संभवाति था पुरुकयुत्कातयोर्भेदेन तद्धत्वपरत्वेवेति भावः । एकहं इति ते निरस्यति एवं तेनेति । तसाधनेति
यद्यपि मिथ्याज्ञान निवृत्ति मात्वतात व्यापारतया दुःखमावसाधनमेव तथापि दुःखाभावस्य साक्षात्वना
म सुपगमात् सुखुत्पादीनां तद्धेतु याक्रइति मिन्माने नस्यादित्याशयः । ननु लयः संयोगो विना शोवा
नित्यत्वविमुक्ताणाम संभवतीति व्याचष्टे लयश्चेति । तथा वजीवात्मलय स्वस्यजीवात्म संबंधविलिंगशरी
रारब्धं सत्स्यर्थः । लिंगशरीरमेव किमित्यत आह लिंगेति । रहुरादीति । बुद्धीद्रियाणि पंच पंच वायवा प्राणा
दयपापूर्णमात्मकर्मेंद्रियाणीत्यकादशेन्द्रियाणि सूक्ष्मभूतानि किं विमात्रयाशरीरभावेलावच्छिन्नानि

॥श्री॥

१८१

181

मनस्यर्थे व्याख्यायापानं दमयमरमान्यमीत्यल के मेवेति दोषसत्येव दोषांतरमाह लिंगेति । दुःख

साधनेति । अहिकं रका दिष्टं स स्यचा नागत दुःखप्रागभाव प्रयोजकतया प्रयोजनत्वे । न च दुःखप्रागभावे

पुरुषस्य तिनतस्य प्रवृत्तंगत्वमिति भावः । पुरुषेति । परमपुरुषेरित्यर्थः । दुःखोपात्ति माशंकाह विरम्यति ।

स वक्तु स्वेप्सभावमुद्दिश्यैव प्रवर्तनेन सुखे हेशनेतित स्य स एव पुरुषार्थ इति भावः । प्रसंगादाह मोक्षे वा

ति । न तु ब्रह्मचारी गृहस्थ एव वानप्रस्थो यतिरित्येषु पञ्चमस्य ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीति श्रुत्या यतेरेवा

वोरवाधिकारबोधनमयेभवहितानंतर्यं तत्पदस्येव परामर्शोदित्यत आह आकांक्षायाइति । आनंत

र्यस्यति । अव्यवहितानंतर्यस्येत्यर्थः । बाधकं विना संकोचानुपपत्तेरिति भावः । कथमिति । तद्वलादेवसं

कोचइत्यर्थः । नन्वत्तदेवकथामित्यत आह तत्त्वतानेति । पूर्वं वस्थितमनं ते विदर्शिती । यन्वयस्य रहस्का

दिरपीति शेषः इति श्रुतेरिति । इत्यादिश्रुतेरित्यर्थः । शरणादिभिन्नाभिन्नप्रलत्नार्थ साधना मृतमन

१८१

॥श्री॥

विपर्ययं येत्यपि द्रष्टव्यं । इतरथा भिन्नमात्तुमतेः प्रतियोगि द्वैराज्ञानस्य शास्त्रोपयोगां दर्शयति ये शास्त्रोक्तमिति । ठ पयसि ।
को ध्वायारा पित उपयोगमा हास्यथा येति । ज्ञानकर्म समुच्चयपक्षे चात्रिपतिः एवं चेति । ज्ञानाहत्तु चामुपाग
मिता श्चैव कर्मणोपकर्मदे उक्तामिति तुल्यवत्समेयप्राधान्यमित्यर्थः । केचित्तु एवं मत्वा ज्ञानमात्रं न प्रयोजन ।
कांकितु प्राधान्येन कर्मणोपचितया त्वमिमतमाह एवं चेति । तथा यामिसिद्धांतयं थएवायं । तत्र स्मरस्य पूर्वप
क्षे प्रथमस्य ज्ञानमात्रं तत्त्वपरे परद्वारेण तिरस्ते सिद्धांतो वक्ता वक्ता रध्याङ्कः । संनिपत्योपकारकत्वे यदि ज्ञा
नेन ज्ञानसहकारितया साहाय्यं किं हेतुत्वं तदा तं गां गिमावः किंतु समप्राधान्यमेव कर्मदृष्टांतमेव प्रधानीभूत
तत्र ज्ञानशरीर निर्यादकत्वेन कर्मतद्वाच्यमेवं साध्याह तत्त्वता नेति । तापाति । अभिसंकल्पितफलमनिला [illegible] विषयं
[illegible] कामना । पूर्वकृतश्रद्धाक्षिप्तस्तत्त्ववयस्यर्थः । यदुर्येति । तत्र कामस्य लसैव कर्मात्रे सुनिबध्यादितिभावः ।
द्वयोरेवेति । ज्ञानकर्मणोय सतीत्यर्थः । प्रसक्ति सिद्धिः प्रकृष्टा सिद्धिर्मुक्तिरित्यर्थः । भवतुवेति । नयफ ।

॥श्री॥

ं ..ार्थत्वेनांगत्वानुपपत्तिः तद्व्यतिरिक्तफलत्वेनैवांगत्वमिति । केचित्तु प्रधानातिरिक्तमुख्योद्देश्यफलवत्त्वेनाप्र
धानत्वे प्रध्वंसफलवत्त्वेऽपि अंगत्वस्य ग्रंथांगत्वं तस्मादिति । प्राक् । जातिस्मरत्वेनेति तत्समर्थं पूर्वं कृतमेव कर्म स्मृत्वा त ।
१८२ शिक्षितानीत्यर्थः । आचार्यमतमाह । अन्येति । सन्निपत्येति । कर्मापेक्षया सन्निधाय योपकारकमित्यर्थः । न तु जनेन ता
182 वमतत्त्वमाश्रित्य न तत्स्वतन्त्रत्वमित्यप्येव गृह्यते न कर्मसाध्यमिति । तस्मादिति । अन्येति । नैयायिकोक्त इति शेषः । मात्र
पदस्य व्यवच्छेद्यं कर्मभावाभावमित्यर्थः । तद्येति । मिथ्याज्ञानो वेदइत्यर्थः । तस्मात् तत्त्वज्ञानस्य । कर्मणोऽपि समत्वमस्त्येते विघ
वै यत्न पक्षेवेत्यादि श्रूयत इत्यर्थः । यद्यपि तत्त्वज्ञानेहेतुत्वं सप्यर्थ्य च्छन्दोदारतत्या वा तथा दारा मुक्तिहेतुत्वमेवास्तु तथा तं यः । १८२
स्यापि हेतुत्वे कल्पने गौरवात् । तथापि तं ब्रह्मणा विविदिषंतीति यज्ञेन दानेन तपसेत्यादिश्रुत्या वेदांतप्रसवि
यत्वाद् हेतुत्वसिद्धः । धामा..ति । कं गौरवमितिभावः । विपरीतान्तु न क्रान्तिरित्याह । साक्षादेति । दोषाभावेन
तु पलक्षणं । प्रागभावाभावेनाप्यपि द्रष्टव्यं । अन्यथा प्रतियोग्युत्पत्तेरावश्यकत्वात् । नान्विति । तथा यत्र

॥श्री॥

णाशनिमित्तेत्यादि नमोऽन्नविशेषत्तानकर्मणोर्हेतुत्वमिति भावः। लाघवादिति। अथ हेतुत्वकल्पने गौरवाक्षिप
र्थः। संप्रदायमते न समाधत्ते। नामकेमेत्येणेति। न तु तैरपेक्षमपि न भूयतरत्यरुचेराह। साहित्यबोधमिति।
ज्ञानमेव सानाविल्पादौ च यत्कर्त्तव्यं तदनया सहेत्यादिना साहित्यबोधकमेवास्तीति। न विकल्प इति भावः। ननु।
सान्यः पंथा विद्यतेऽयनायेति श्रुतिः साहित्यबोधिकेति न विकल्प इत्यत एवाह। वक्ष्यतीति। यद्यपि बाधकं
विना सामान्यपरत्वमेव। तथापि श्रुतेर्विशेषपरत्वेनाप्युपपत्तेर्निःसंदिग्धश्रुतेर्विशेषपरत्वेनाप्युपपत
रमाह। तमेवेति। तं विदित्वैवेत्यर्थः। तदेवाह। नान्य इति। नान्यस्य ज्ञानमनिरपेक्ष। अन्यथेति। यथा सुखत्वाव
च्छेदेन तद्धेतुत्वकल्पनान्तत्रशरीरकल्पना तथा मुक्तित्वावच्छेदेन ज्ञानत्वेन तद्धेतुत्वकल्पना सर्वत्र त
त्वज्ञानकल्पनापीति भावः। नन्वेवं कर्महेतुत्वबोधकश्रुतेः का गतिरत आह। सकर्मणामिति। एवं पूर्वो
क्तं निरस्यति। प्रमाणेनेति। न वा पीत्यादिश्रुति वदी मुक्त इति। तत्रादिति। तत्पणाशनिमित्तेत्यादिति भा

॥श्री॥

कर्मा स्वतः प्रत्यवायोत्पत्तौ नैतेमो न्न इत्याशंकापरमतं तत्तावद्दषपत्नुपपन्नस्पति। तन्नज्ञानादिति। दृष्टांत
सिद्धिमाशंक्यनिराकरोति। नन्विति षिद्धकर्मणां नरकफलकत्वात्तावानर्थदुपपादकतया पापरूपत्वे वा म
१८३ मायाकृतः प्रायश्चित्तस्य तन्नाशकत्वं अतः पुनरपि दृष्टांतासिद्धिरित्यत आह। अतएवेति। वक्ष्यमाणाद्धेतो
183 रित्यर्थः। प्रायश्चित्तेनेति। नन्वेतदेव उत्तरत्र तत्राह। दुःखेति। प्राणांतिकदीति। तत्र कर्मांतराभावेनोत्तदधि
काराश्रित याः प्रवृत्तेरित्यर्थः। ननु शब्दबलादित्यसिद्धं तादृशशब्दाभावादित्यत आह। श्रूयते हीति। हत्ययं त्र
ह्येः निंद्यात्तानवासमाचरन् दृष्टान्नित्यं निषिद्धो ध। कर्मणश्चेष्टानामर्थः। शब्देति। यद्विलोगाषिशब्दे बो १८३
धितः तः तद्धतद्वित्वं नाशकविशेषणां वोध्यां कीर्तनादिनापि तत्राशास्त्राह। उमराति इति। प्रायश्चित्तेनेति।
प्रायश्चित्तादिविधिनेत्यर्थः। तपइति। तथायतत्वतानचानकायन्यूहेजसिद्ध एवतस्य ज्ञाने नैवकर्मनया
दितिभावः। योगपद्यं वेति। प्रलयेष्ट्येति निरोधन्यावकालमेकदा चतिल्ला भसंभवादितितावः। तपइति।

प्रदर्शनाय समूहे हेतुत्वमुक्तं। इदानीं तद्योगपद्यमित्यपौनरुक्त्यं। विसमाप्ति पदमिति। एतच्च प्रायश्चित्तादिनाश्य
कर्मभागोवा ध्याति द्विवारागार्थे। ज्ञानस्येति। तथा च ज्ञानेनाश्यत्वमपि भोगनाश्यत्वे तत्र मन्यथा कर्मत्वमात्र
स्यैव तं ज्ञातयाप्रायश्चित्तादिरपि तन्नाशको नस्यादिति भावः। ननु कृतप्रधानेन कथं व्यतिवारः तत्र भोगसंभवेन
तन्नाशत्व संभवादित्यत आह। तस्येति। यागाद्यादिय संतदपूर्व। तथा च प्रधानापूर्वनाश्यत्वादित्यर्थः। तस्यया
गराग्रारभिष्वादृकृतयागतन्नाशत्वमेवेत्याह। अधिकरोतीति। आधिकृतस्याधिकारो यत्र तत् स्वर्गकामाधिकारप्र
गतत्रेत्यर्थः। यागाद्येति तया प्रधानापूर्वार्थितयेत्यर्थः। क्रतियोजपति। तावदेवेति। प्रधानार्थितपेति। प्रधा
नापूर्वार्थिति दोनयु त्वेदोजनाकिवोगाइव्यापसादसैवा यासाति सचोत्सवा ... ययेव्यवहितो
धारत सागात त्रले पदो पराभिवाधाय यशावेनयो मनाविंडव्यवहितो यीतिपदस्यर्थः। सर्वस्मात्
सनापर्यधीनतवापि दिनयवोवाद्यः। अत एव वदंति। अव्यवहितार्थो पश्चिन उहृत्यो व्यापारः सासैवकप्र

घ्नंतरसमभिव्याहृतपदतात्पर्यं च ज्ञानं चेति तेन घटकादिवाक्यव्यादिनैव सन्तु गमकः समासत्यानाऽव्यवहिते
पदार्थोपस्थितिस्तु सहकारिरूपाभावत्वेन उक्तं तकादिति निर्वितं। एवमासत्तिश्चापि बलात्तामसदासत्तत्राविवृ
सहाले वक्तृतात्पर्य व्यवहितार्थोपस्थितिः सैव तद्धेतुः सा ननु आप्त समपदवस्त्वाकालयोऽस्ति सा वाग् नैव
कापदार्थे तस्मिन्परपदतात्पर्ये तु ज्ञानं तथा गिरिर्भुक्तमग्निमान्देवदत्तेनेति तिवाक्यार्थाज्ञाने
कासन्तु गमकास्ते तत्पदार्थे सति निर्विघ्नतो नापि तद्वस्य संभावात्। ननु तत्कालापि स्वपदसंप्रयोगादि क्वचिदाह
तत्त्वाद्यासन्नस्य व्यवहितपदार्थोपस्थितिमापादयन्नापि कारणतानेन स्यादुत नावकाशः स्यादतनैर्वि सा तत्र १५८
ज्ञानस्येति वाच्यं। तथाप्यतिप्रसक्ताच्च तात्पर्यज्ञानादिनापि सामग्री तत्रैव न विनाऽव्यवधा
नेन वाक्यार्थबोधनियमात्। यत्तु अव्यवहितत्वेन पदार्थस्मरणमासत्तिरिति वादिप्रसंगात्तत्र एकप
दोपस्थित्यव्यवहितोत्तरकालीनापरपदोपस्थितौ तात्पर्ये तत्र घनाकाशपदोपस्थाप्यकालीनसाध्य

मूर्वकाय

नादेश समयभावेनानन्वयापत्तेस्तद्व्यतिरेकनिश्चये तद्भ्रमस्याप्रमाणत्वात् ॥ अन्वयसहितत्वेन पदार्थतात्पर्य
स्याप्यवसायसहितत्वापत्तेः । न चेष्टापत्तिः तदनुगमात् ॥ किं च कार्यादिशक्तिस्तत्पर्यये यद्यप्येवं तत्र प्रागुक्तं व्यभिचा
रोद्भावनमयुक्तं । तथाप्येतदनुशयादेव तत्र व्यभिचारात् तत्रोद्भावनमिति ध्येयं । यद्वा महितत्र प्रयोजनमस्मा
पेक्षा सामग्रीम स्यायपत्र साम [illegible] उत्पत्तिमत्त्वात् संभवात् । एतदनुशयादेवाह । तत्त्वेपीति । न यन्नेति । ज्ञेयं
अरो. तिन [illegible] कर्मणोपि प्रत्यर्थः । कर्मणां तत्तत् यावत् भुक्तमिति श्रुतिः सगतो भोगेन तन्न यमाहुस्तत्र सकर्मनाश श्री॥
184 [illegible] भोगात् [illegible] उपपद्यत इति मततद्बाध इति भावः । अत्र पूर्वोक्तदूषणमाशंक्य निराकरोति । नचेति । अन्व
[illegible] प्रागभावध्वंसयोर्विरोधात् वर्तमाने [illegible] इति भावः । [illegible] यत्कर्मजन्यत्वं प्रागभावो
[illegible] भोगेनैव नाशः तत्प्रागभावस्यादृष्टसहकारिता [illegible] जनकत्वनियमाच्च । अन्यथा तन्नाश ।
[illegible] त्यागिता भावत्वापत्तेः यत्कर्मजन्यत्वप्रागभावो नास्ति तस्यान्यथासाध्यफलमेवतत्त्वहाना ।

पत्रे १०० श्लो २०६०

[illegible] भावे तस्यात्यंताभावत्वापत्तेरित्यरे इति युक्तमुत्पश्यामः। अनुमानेऽप्यतिपदम्पिय ञाऽत्यंतेति। ज्ञा-
[illegible] स्य विलंव पदवाच्यत्वाभावादिति भावः। तथा चोक्त क्रातिरप्यनन्यथासिद्धात्र प्रमाणमेवेति स्या-
[illegible] वशिष्टमापतत्व तान दूर्वकमुपपद्यते। अन्यथा तदग्रिमज्ञानमेव मोज्ञादपेतस्तदसंभवादिति। [illegible]
[illegible] नामाभा रूकृतिनाविनाया सो प्रकटीकृतः प्रकाशो विशदश्चिंतामणेरपारे॥ ॥इति श्रीम-
हामहोपाध्यायरुचिदत्तविरचितोऽनुमान प्रकाशः समाप्तः॥ ॥ १८५

रामक॥

[illegible] ॥

॥ अनुमान प्रकाश व्याख्या